

Зрена Книш

ТРИ РОВЕСНИЦІ

1860-1960

Ваша Достойність,

Дозволю собі переслати Вам моє найновіше видання п. н. Три ровесниці. Це перша й єдинка того роду публікація про Уляну Кравченко, Марію Башкірцеву і Марію Заньковецьку. На жаль, появляється вона спізнено через збільшені кошти друку й фінансові труднощі.

Ціна книжки \$5.00, а для Вас знижена на \$4.00, які прошу надіслати в залученій коверті грошевим переказом ("моной ордер"), або банковим чеком. Якщо ж книжка Вам не підходить, будьте ласкаві відслати її відворотню на мою адресу. Без повернення книжки я буду вважати, що вона прийнята.

Була б Вам вдячна за ласкаве подання інших адрес, куди можна б цю книжку вислати.

Сердечно дякуючи наперед за Вашу прихильність
остаюся з правдивою до Вас повагою,

Ірена Книжи

Ірена Книш

ТРИ РОБЕСНИЦІ

Printed By
NATIONAL PUBLISHERS LTD., Winnipeg 2, Man.

Printed in Canada

diasporiana.org.ua

IRENE KNYSH

THREE UKRAINIAN CONTEMPORARIES

(1860 — 1960)

Centenary Jubilee of

ULIANA KRAWCHENKO, poetess,

MARIA BASHKIRTZEV, painter,

MARIA ZANKOWETSKA, actress.

Résumé by George D. Knysh (p. 318—320)

DK
508.6
A1
КВ2
Т8
с. 3,

ІРЕНА КНИШ

ТРИ РОБЕСНИЦІ

1860 — 1960

До сторіччя народилися
УЛЯНИ КРАВЧЕНКО,
МАРІЇ БАШКІРЦЕВ,
МАРІЇ ЗАЊКОВЕЦЬКОЇ

Всі авторські права застережені.

З М І С Т

Вступна примітка	стор. 5
Юність Уляни Кравченко	6-92
I. Дитинство	6-14
II. Шкільні роки у Львові	14-21
III. Учительська практика в Бібрці	21-26
IV. Іван Франко — учитель і друг	26-47
V. Любов і поезія	47-68
VI. Львів і "Пріма вера"	68-79
VII. Заповіт юности	79-92
Слава Марії Башкірцев	93-200
Під небом України	93-97
Ніцца, початки Щоденника й перша любов	97-109
Із світильником Діогена в Україні	109-123
Карнавалові шукання на рив'єрах	123-128
Париж і мистецтво, політика й любов	128-141
Україна чи Росія?	141-146
Мистецькі успіхи й жіночий рух	147-161
Дві поїздки в Україну	161-179
Пристрасний змаг	179-199
Правда Марії Заньковецької	201-317
I. Народ-учитель	202-233
II. В розквіті слави	233-262
III. За перемогу правди	262-317
Резюме	318-320
Подяка	320

Інші видання Ірени Книш:

Перші кроки на еміграції (3 недавно минулого),
Іван Франко та рівноправність жінки (до сторіччя на-
родин);

Смолоскип у темряві (Наталія Кобринська й український
жіночий рух);

Жінка вчора й сьогодні (Вибрані статті).

Крім того за редакцією Ірени Книш:

"На службі рідного народу" (Ювілейний Збірник Орга-
нізації Українок Канади ім. Ольги Басараб).

В друку:

Радянська жінка,
Патріотизм Анни Йонкер.

ВСТУПНА ПРИМІТКА

Метою цієї публікації не є порівняльна студія. Проте привід для порівняння насуває вже само зіставлення в одній книжці цих відмінних середовищем, вдовою, обдарованням постатей нашого минулого, що їх видала в тому самому році Чернигівщина, Львівщина, Полтавщина. Та які б не були різниці й противенства між ними, вони назавжди залишаться власністю української культури, яскравим виявом талановитости українського жіноцтва.

Подані в цьому виданні матеріали є або мало доступні на еміграції — Марія Заньковецька, або йнакше трактовані в сугасній Україні — Уляна Кравченко, або й тут і там майже незнані — Марія Башкірцев. Це й зумовило появу "Трьох ровесниць".

І. К.

Юність
Уляни Кравченко

Уляна Кравченко

(1860 — 1947)

I.

Коли Уляна Кравченко згадувала свою молодість, першим образом, що виринав у її уяві був: білий, просторий, мурований дім з великими довкола городами. В цьому “білому домі” вона народилася, коли довкруги зеленіло й квітло: дня 18 квітня 1860 року.

Змалечку полюбила вона своє родинне містечко Миколаїв над Дністром, на чистих, золотих пісках, затишне, сонячне, привітне. Мавши 12 років вона пробувала навіть писати його монографію. Ціле життя пишалась ним і вже в похилому віці з-під її пера вийшов цей опис, спертий на оцілілих записках, започаткованих ще дитячою рукою:¹⁾

„ . . . В 1870 р. відбувся ювілей засновин міста. В архівах магістрату, що містяться в ратуші, збудованим біля ринку, є повно пергаментових грамот, документів та записок різних цехів.

Місто Миколаїв над Дністром закладене в 1570 році Миколою Герлом на ґрунтах Дроговижа, над допливом Дністра, глибоким Чорним Потоком. По Чорному Потоці лишилося русло, що тільки після великих злив наповняється водою. Місто віддалене від Львова 45 км на південь, воно майже в половині дороги, що веде через Стрий на Мадярщину.

Дністер пливе щойно через сусіднє село Розвадів; само місто по лівому боці віддалене від ріки три км. з половиною, — але тому, що є ще Миколаїв у бобрецькому і брідському повіті, наше місто називається „Миколаїв над Дністром”.

---

1) Друкований як “Виймок з більшої цілости” в “Літературно-Науковому Додатку” “Нового Часу”, Львів, 11 квітня, 1938 р. п.н. Мое рідне місто Миколаїв.

Стратегічно це місто важне, бо лежить у кітловині, оточеній вінком гір. Хребти гір творять довкола міста природну твердиню. Крім того місто з усіх сторін укріплене валами. Хоч мале, належало до вольних міст, не знало панщини, має досі свої ліси, поля, дома й маєтки в готівці й вартісних паперах. Магдебурське право було признане місту вже в XVI-му віці. Власники й урядовці-старости намагалися виключити „схизматиків”-міщан від участі в привілеях, виперти їх навіть поза мури міста—на Полісся й Завалля, але українське міщанство боронило своїх прав, поки не перемогло старостинських насильств. Грамотою з лютого 1615 р. польський король Жигмонт III заборонив вязнити міщан— а в березні видав миколаївським міщанам залізні листи („глейти”), що забезпечували їх перед жорстокістю державця в Дроговижі. В січні 1617 р. король дозволив Станиславові Добкові відступити миколаївське солтиство Іванові Терлецькому і його подрузі Дороті з Куткора. В архіві збереглися ще “глейти” з 1617 р. для тодішнього бурмістра Федора Постригача і для кушніра Семена Черкавського . . . В квітні 1623 звільнив міщан від данин і податків. Не вважаючи на перепони, влада й адміністрація міста перейшли в руки українських міщан і вони будують чотири церкви; як свідчать старі метрики, всі чотири церкви були парохіяльні й мали своїх священників. Міщани переважно гончарі, були багаті й вигідні, хотіли мати церкву близько. На горі над цвинтарем побудували в 1641 р. ще й монастир Василянок з церквою. Нині нема по ній сліду, тільки старий кивот переховується як пам'ятка в церкві св. Миколи. При монастирі були школа, шпиталь і захист для старців. В 1641 р. заключили міщани зі старостою умову про участь в будові школи, ратуша й брам міста, та всі ті величаві будівлі скоро, бо вже в часі Хмельниччини знищив вогонь.

Миколаїв і досі зберігає вигляд українського міста. На три тисячі мешканців сотка латинників і тільки одна родина жидів. Так було в нас у 1870 році . . . ”

На цю обставину звернула увагу 10-річна дівчинка не меншу ніж на історичні властивості свого містечка.

Адже ж чула від рідних, що в княжому городку Ширці, звідки походила її бабуня Лопушанська, на 930 мешканців було аж 710 жидів. Тоді як в сусідньому містечку Роздолі на 6,700 мешканців було 3,500 жидів і стара синагога, в Миколаєві жида не сміли поселюватися. Тому й цікавила її та одна родина жидів:

“ . . . Жид Шор мав при Стрийській вулиці блаватний склеп. Шор, у робучі дні перебував у склепі, в суботу дома в перинах, Шорова задержала звичай голити голову, ходила в перуці і в бінді — це є накриття голови, наше дрібними перлами. Діти — хлопчики з пейсами говорили жаргоном — мішаниною слів наших і німецьких. Ця одна старозавітна родина почувалася в нашому місті ніяково, не заакліматизувалася. На свято “Гамана” діставали урядовці дарунки: вино й печиво макагігі. Між громадянами вільного міста трудно їм найти кого на “шабесгоя”, тобто такого, що наймився б у суботу засвітити свічку, запалити в печі, чи якнебудь послужити . . . ”²⁾

Український характер надавали містечку крамниці, робітні, гончарські майстерні і т. п., що їх власниками були багаті міщане: Устіяновичі, Пришляки, Добушівські, Ланчевичі, Шарани, Гурняки, Збудовські, Мочульські, Стельмахи . . .

Здавна вславленими гончарями — “копачами” були роди Яциків і Бринів. Дівчинка часто до тих майстерень забігала, залюбки вдивляючись у цю просту але вигадливу роботу поважних і мовчаливих гончарів, що працювали при верстаті посередині просторої робітні з полицями на посуду: збанки, покришки, глечики, близнята. Із рук умільців виходили й дитячі забавки з прикрасами: ляльки, птахи, собаки, півники, гуски, прикрашені поливою або жовто-червоні, гладкі, миски з великими звіздистими квітами . . .

Приваблювали мальовничі околиці Миколаєва повязані з переказами про залізну браму, що схована в горбі і замикає таємний перехід до скарбів в часів татарських нападів. Але віднайти ці підземні ходи дуже

---

²⁾ Уляна Кравченко: Мое рідне місто Миколаїв (“Новий Час”, 1938).

трудно, бо брама присипана пісками, заросла чагарником-ожинником. Скрізь у цьому чепурному й охайному, як українська господиня містечку, з його церквами, з білими мурованими домами серед зелені і критими солом'яною стріхою міщанськими хатами на передмістях — був для дитячої душі легко відчутний доступ до самобутньої національної культури й традиції, на тлі якої дівчинці цікаво було відмітити ще й інші чужесторонні атрибути як нпр. линник на Болонні мотузьяра, на ймення Пош:

“Через ціле Болоння розтягалися линви, линовки, мотузи та мотузки. Робота на замовлення або на торг. А Пош — усі знали, що він, як і наш надлісничий Форк, із Франції — і з шляхотської родини de Roche. Його дід, здається, ще в часі великої французької революції емігрував аж сюди і тут задержався . . . ”³⁾

Широ патріотичною була атмосфера “вольного королівського городка Николаева” особливо за довголітнього його бурмистра Леонтія Устіяновича, патріярха тієї визначної й розгалуженої родини. Посвоячений із священничими родинами Ліщинських, Огоновських, Головацьких, Шараневичів він ще в дрогобицькій гімназії визначався своїми здібностями. “*Sicuti leo robustissimus inter animalia, ita Leontius Ustianowicz inter condiscipulos suos*”, писали про нього монахи-вчителі.⁴⁾

В його то домі поселився був комісар при старостві жидачівського повіту, Юліян Шнайдер. Німецького походження, але одружений з Юлією Лопушанською, донькою о. Іллі, що був парохом у селі Побук — він визначився в культурному житті тодішньої Галичини тим, що був активним прихильником партії народовців і брав участь у політичних і національних змаганнях проти табору москвофілів. Ставав часто в обороні селянства, а його протимосквофільські вірші друкувалися в “Галицькій Зорі”. За свій український па-

³⁾ Там же.

⁴⁾ “Як лев найсильніший між звірами, так Леонтій Устіянович між своїми шкільними товаришами”. Омелян Огоновський: Історія Літератури Українсько-руської, т. II, часть 2, стор. 394.

тріотизм зазнав переслідувань з боку властей, що були в польських руках.

Його жінка небуденної вроди мала теж мистецьку обдарованість: великий дар для розповідей і любов до співу. Не зараховуючи себе до простолюддя вона вживала польську мову як розговірну. А втім по польському або німецькому розмовляти було прийнятним звичаєм освічениших кол у Галичині. З них тільки виїнятки вживали народної мови, а москвофіли схилилися до русифікованого “язичія”.

Проте білий дім Устіяновичів, в якому жила родина Шнайдерів, був твердиною української народности. Адже ж син бурмістра, Микола був учасником “Русалки Дністрової”, своїми поезіями електризував сучасників-земляків (як висловився Ом. Огоновський). Його ініціативі належав “Собор руских учених” у Львові 1848 р., на якому “соловій руский, Устіянович Николай так красенько до чувства всіх промовив, що ся аж розплакали”⁵). Не так шкільною наукою як рідним докільям виростала душа поета. Ту живучу воду пив він хлопчиком із джерела материнської любови: “Його бо мати визначувалась найкращими прикметами душі і викохувала одинацятро своїх дітей самою теплішою любовю”.⁶) — Ї образ втілював син у своїх творах. Скінчивши в 1837 р. богословію Микола оженився з попівною Анною Плешкевич і перебрав парохію у Славську, в Стрийських Карпатах. Крім письменницької діяльності брав участь у громадсько-політичному житті, був послом у львівському соймі (1861 р.). Енергійний, повний ініціативи й незалежної думки, о. Микола Устіянович насторожував проти себе і консисторію і світську адміністрацію. Голосна була його поїздка до Києва, (1868 р.) до брата, що там займався купецтвом. Постать його привертала увагу не тільки загалу, але стала стрижнем родинних розмов у Миколаєві. Їхній відблиск западав глибоко в душу малої дівчинки, що від батьків була приречена до літератур-

⁵) “Зоря Галицька”, 1848, ч. 25 (Ом. Огоновський, там же, стор. 403).

⁶) Ом. Огоновський, там же, стор. 393.

ної атмосфери. Коротко але вимовно згадала Уляна Кравченко цього поета свого дитинства:

“Я чула багато про нього з уст його родини. Брат Миколи Устіяновича, тоді молодий студент, виголошував його вірші. Ніжність слів таких віршів, як “Рекрутка” і “Пещена дитина”, чарувала мене. Мені, малій дівчині, здавалося тоді, що поети, то окрема каста, а поезія — таємний обряд. Я хотіла пізнати Миколу Устіяновича. Думала, що він чародій і знає джерело краси. Але Микола Устіянович проживав тоді в горах, в селі Славську, а в 1870 році переселився аж на Буковину, і мені не довелося бачити живого поета . . . ”⁷⁾

Не менш кольоритною для рідні в Миколаєві була постать поетового сина, Корнила Устіяновича, що всупереч батькові, який на схилі життя тяготів до російщини, був гарячим народовцем. Сам талановитий поет, драматург, гуморист і сатирик, публіцист, промовець і декляматор, а перш за все художник-маляр, мистецтвознавець і організатор мистецького життя—ніколи не жив постійно на одному місці, але мандрував по цілій Галичині й подорожував закордоном та студіював академію мистецтв у Відні. Обдарований творчим розмахом задумав створити на зразок Шекспіра королівських драм — українські князівські драми, а його художні картини передавали такі сюжети як “Осліплення кн. Василька Тербовельського”, “Літописець Нестор”, “Плач Ярославни”, Кн. Глинський у тюрмі”, “Шевченко на засланні”, “Мазепа й Карло XII при огнищі”, “Вміраючий козак”, “Семен Палій, лихом недобитий”, “Козак на чатах” . . . , в його дорібку було більш як пів сотні розмальованих церков!⁸⁾ Як кожна яскрава індивідуальність він був предметом захоплень і гострої критики. Зате, хоч як недоросла була тоді наша суспільність до мистецької культури, Корнило Устіянович

---

⁷⁾ Уляна Кравченко: Щирий друг і вчитель; у збірнику “Іван Франко у спогадах сучасників”, Львів, 1956.

⁸⁾ Пор. Л. Нигрицький: Пропаща сила (з приводу 35-ліття смерті Корнила Устіяновича, письменника й маляра), Літер.-Науковий Додаток „Нового Часу”, Львів, 25 липня, 1938. Та Н. Перекотиполе: Малярська спадщина Корнила Устіяновича, там же.

був популярний, але без належного признання. На вдячність міщан Миколаєва заслужив він розмальованими стінами церкви патрона містечка, св. Миколая. В описі Уляни Кравченко є про те згадка.

Літературну атмосферу крім дому Устіяновичів творили бібліотеки найблищої рідні, що любила читати й цікавилася зарубіжними новостями в письменстві. “Гляда”, “Божественна Комедія”, “Дон Кіхот”, “Фавст”, “Гамлет”, Людська комедія” . . . належали до книжок, що їх читали в Миколаєві. Мати Юліяна Шнайдера любила французькі повісті і в неї внучка пізнавала їх, зачитуючись “Графом Монте Хрїсто” й “Трійома мускетерами” Олександра Дюма. А батьки матері навчили дівчинку цінити “наші давні книги: Сковороду і інших”.

Любов до книжок будила охоту до шкільної освіти. Але завчасно помер Юлій Шнайдер. Його донечці було тоді всього десять років. Вдова з трійома дітьми носили тільки спогад про сердечну добрість, правоту характеру й ніжність вдачі цього лагідного мужа й батька, який за свої ідейні пориви заплатив втраченою державною посади і вслід затим залишив свою рідню майже без засобів на існування. “Почуття правди і любов до приниженого народу” — були для доньки Юлії ціннішими скарбами спадщини по батькові ніж майно, гроші, придане.

Ні виховання ні вдача схильна до містичних контемплаций не допомогали Юлії Лопушанській-Шнайдер здобути власними силами прожиток для себе й дітей. В таких випадках порятунку шукалося між свояками. Прийшлося покинути великий дім Устіяновичів, піднаймати скромніші кімнати в міщанок Миколаєва. Але й тут траплялися власниці з ширшими зацікавленнями. Заховався в пам'яті спогад про одну з них, паню Марковську, “дійсно інтелігентну жінку”, яка поділяла літературні зацікавлення матері: “Пам'ятаю, як ждали на фейлетони з повістями Фльобера. Його твори з модерним натуралізмом, з холодним помічанням . . .

---

9) Уляна Кравченко: Спогади Учительки, Коломия, 1936, стор. 232 і на ст.

Цікавилися також Бальзаком і його “Людською комедією” . . .⁹⁾

Крім шкільної науки едукація підрастаючої Юлії не сміла занедбати такої важної ділянки як гра на фортепяні для панночок з добрих родин. Тим більше, що Шнайдері мали власний родинний, мабуть, інструмент, що завдавав клопоту при зміні помешкань. Крім того французька й німецька мови належали теж до програми навчання. Проте найбільше часу присвячено читанні визначних творів світової літератури. “Читання — це хвилини щастя, мрій і плянів на майбутнє” — напише згодом у спогадах Уляна Кравченко, що любитиме стилізувати своє власне життя на взір лектури. Вона впевнена, що “не було в світовій літературі цінного твору, якого б не читала або не знала з розмови батьків у своїх найраньших роках”.¹⁰⁾

А літа плили і наближалася пора дівочої юности. Як кожна мати, що затривожена долею доньки, шукала убога вдова виходу. Поміч прийшла від брата Омеляна Лопушанського, що був доктором права й судовим радником у Львові. Чудова нагода вийти з провінційного містечка в ширший світ, пізнати нових людей, продовжати шкільну освіту.

Так прийшло розстання з рідним Николаєвом, з цілим світом дитинства, в якому зростала мала Юлія Шнайдер, що мала стати Улянєю Кравченко. Ніколи більше не довелось їй проживати в цьому містечку, але спогад про “величне царство дитячих літ” в ньому проведених завжди кріпили в найтяжчих хвилинах.

II.

Столичні міста для провінційних дівчат як стоока спокуса першого гріху молодости. Чи сімнадцятьрічну Юлію Шнайдер зваблювали їхні балі й вечорниці? Вона ж як і другі юні дівчата оглядаючи себе в зеркалі, могла дожидати всіх щасливостей, які дарує дівоча краса. Струнка з гарним обличчям, так на той час підкреслю-

---

¹⁰⁾ Там же.

ваною “сніжно-білою церою”, буйним темним волоссям, вона чарувала блиском очей з чудовими віями. До того смак і елегантність одягу робили ще принаднішою високу постать хорошої учениці львівської семінарії, до якої вона вступила в 1877 році.

Дім вуйка Лопушанського, при вул. Чарнецького 24 (згодом ця двоповерхова кам'яниця стала власністю Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка) належав до кол львівської “сметанки”. Вуйна була членкою москвофільського “Общества русских дам”, мала брата директором львівського театру і сестрінку — славу співачку. Бували в них артисти, письменники, науковці, достойники, діячі правничого світу, студенти . . . Середовище людей кар'єри й вигідного життя. Вечорниці в сальонах тих “радників двору” Гіртлерів, Геллерів, Ковальських, Децикевичів і т. д. давали нагоду придбати поклонників і надію на одруження.

Без сумніву, такі сподівання леліяла для Юлії її мати. На її погляд, серйозні студії, намагання здобути професію, досягти економічну незалежність, джерело прожитку — все те було ділом хлопців, що готовилися до самостійного життя. Дівчатам вистачало знайти відповідних женихів.

Але ж звідкіля взяти багатих “царевичів” для одруження з “попелюшками”, убогими красунями? У нас бажаними кандидатами на мужів були звичайно ловці приданого. Тому ні врода ні обдарованість ні “багацтво духа” не могли надолужити браку майна. Неодного розкохала Юлія в хороших вечірних сукнях, але навіть закоханий син шкільного радника, др. Мандибур не послухав голосу серця.

Проте й німфа була не з покірним серцем. Залицання своїх поклонників звикла була називати “терпіннями молодого Вертера” — а самих залицяльників — “Вертерами” й “демонами”. Забавляючись на вечорницях вона не “пропадала за танцями”, її більш притягали розмови з тими зпоміж гостей, що цікавилися літературою. Тема про нові течії в світовому письменстві перемагала пустотливий флірт і кокетство.

А в тім шкільна наука в семінарії вимагала багато часу. Юлія покинула гру на фортепіані й французьку мову. Проте ні дім Лопушанських з духом москвофільства й австро-угорського сервілізму, ні школа з панівною польською мовою не полонили її. Привезений нею світ рідного довкілля не розтанув у вирі великого міста, не поник у новому оточенні. Успіхи в школі завдячувала вона своєму начитанні, уважливості до форми вислову й легкості в писанні. У її шкільних виробх добачувалися завдатки таланту. Без ніякого труду писалися Юлії Шнайдер польські завдання в віршовій формі¹¹⁾. І учителька з Варшави, Махчинська вже навіть покладала великі надії на нову ученицю. При кожній нагоді підбадьорювала й приговорювала:

— Аньолечку, ти наша майбутня Ожешкова та разом і Конопнічка! . . . —

Але ця улеслива мова вчительки тільки насторожувала дівчину, щоб пильніше пізнавати мову Устیانовича, Федьковича, Шашкевича, Марка Вовчка, Котляревського, Шевченка . . .

На щастя, в семінарії українську мову навчав проф. Омелян Партицький, журналіст, сам автор збірки поезій, яка дісталася відзначеній учениці, разом із іншими тогочасними літературними творами. Але ні “щирі, без вибагливої форми” поезійки Партицького, ні вишукані, шліфовані вірші — “мадригали” Верхратського не хвилювали захопленням.

Воно прийшло щойно з прочитанням студентського журналу “Друг”, де друкував свої твори під псевдонімом “Мирон” — Іван Франко. Той самий, якого арештовано, увязнено й поставлено перед суд. Голосним відгомоном в цілій Західній Україні відбилася ця подія. Про неї говорилося й у школі й у львівських рутенських салонах. І автор “Наймита” став для молоді дівчини прообразом революціонера, ідеалом борця за визволення свого народу:

---

¹¹⁾ Уляна Кравченко: Спогади учительки, Коломия, 1936.

“ . . . Той наймит — наш народ, що поту лле потоки
 Над нивою чужою.”
 Але “Мирон” сміливо запевнив:
 “ . . . Недаром ти в біді, пригноблений врагами,
 Про силу духа все співав,
 Недаром ти казок чарівними устами
 Його побіду величав.
 Він побідить, порве шкарлюці пересуду —
 І вольний власний лан
 Ти знов оратимеш—власивець свого труду,
 І в власнім краю сам свій пан! (“Наймит”)

Переслідуваний поліцією й судами, відкинутий власним громадянством Іван Франко—Мирон тим більше переконував своїм поетичним словом. І як інакше звучала в молодій душі його поезія в порівнанні з другими сучасниками! “Вірші Франка не були штудерні, не були жалісним скиглінням ні покірним проханням, але були протестом та грімким гаслом до єднання в сильний гурт”¹²⁾ — так оцінювала їх тодішня учениця семінарії.

Своє захоплення передавала вона шкільним подругам. Дівчата читали, переписували й деклямували полум'яні строфи Франка, бажали особисто пізнати молодого поета з ореолом слави революційного борця . . .

Бжахнувся вуйко Лопушанський сміливістю своєї сестрінки: “Як можна шукати знайомства з такою небезпечною людиною як Франко?” . . . Неповнолітня й залежна від свого добродія семінаристка мусіла респектувати строгу заборону, але глибоке передчуття підказувало, що вона неминуче стрінеться в житті з цим хвилюючим поетом, якого духовий портрет приніс на початку 1878 року журнал “Громадський Друг”. Прочитавши епохальний вірш “Каменярі” в її уяві виринув образ “сильного індивідуальністю каменяря, який порвавши пута темноти простує народові новий шлях” . . .

Нові ідеї стали темою довірочних розмов в гуртах шкільних товаришок. Голосно про них говорити ні дома ні в школі не дозволено. До них можна віднести перші спроби пера, про які згадала Уляна Кравченко аж за пів століття. Були це віршовані заклики-відозви

¹²⁾ Уляна Кравченко: Велика дружба (Вибрані твори, Київ, 1958).

до дівчат-квітів нашої землі — про те: “як і що ділати, щоб воскресла наша Мати . . .”

Наймолодша сестра ваша найраньше збудилась
Темно скрізь і пусто в полі — тяжко зажурилась.
Облогами сумерк слався таємний та сивий,
Падали холодні роси та на чорні ниви . . .
А весною зашуміли молоді діброви:
Час покинути ті смутки, взятись до обнови!¹³⁾

А втім слід зазначити, що досі нема устійненої хронології творів Уляни Кравченко. Тільки в другому виданні збірки “На новий шлях”, Коломия, 1928 є дати при віршах і то далеко не всіх. Нотатку: Львів, 1879 має вірш “Ширий люд наш”, натомість “Наймолодша сестра” має тут дату—1884р.

Ширий люд наш—без провини—
визискали кармазини
і лишили—благородні —
п'явкам, що крові голодні . . .
Люд в тяжкім, нерівнім бою
піддається опущений
і стає в життя розвою
бідний, темний, ненавчений . . .

До життя народ не встане
тільки міццю руки й зброї,
у будучність не погляне
без науки без святої.
До життя оружна сила
що б народу не збудила.

Слово—меч! . . . Таку то зброю
як візьмемо в чисті руки
з волі гартом і з любовю,
не побють нас вражі круки . . .

Якби то любови сила
братів наших получила,

понехали сварки, блуди,
жар, що тліє в їхніх грудях,
в обеднання склали діло,
сонце б нам тоді світило,
і всі тіни, чорні хмари
з України б пощезали . . .

Гей, кривава наша слава
записана могилками . . .
Теперішня . . . Прелукава,
а майбутня . . . перед нами
чи квітчаста?.. Ой, терниста . . .
Та, як сильна і огниста
воля стане нам наказом
і ми всі підемо разом,
кинувши партійні спори
та злочинні роздори,
придумані ворогами,
що жирують поміж нами,
оттоді ж і ціль зявиться,
ясним сонцем усміхнеться
і потягне нас убогих
до борні й до перемоги!

За час перебування в семінарії вплив редагованих Франком журналів “Громадський Друг”, “Дзвін”, “Молот” полягав не тільки на його змісті — де “кожний вірш, кожна повість, кожна стаття аж до бібліо-

¹³⁾ Уляна Кравченко: Уривки спогадів, Календар “Жіноча Доля”, Коломия, 1930, стор. 40.

графічних нотаток на окладинках, усе було провокацією галицької рутини і інерції; всюди в різкій формі висловлювано думки, досі в нас нечувані, еретичні, беззаконні” — за словами самого Франка, бо весь зміст насичений був боротьбою, вірою в народ, у краще майбутнє людства — але ж і на формі, бо примінено фонетичний український правопис, тзв. драгоманівку.

На весну 1881 р. Юлія Шнайдер покінчила шкільну науку тзв. іспитом зрілості. Чотири роки навчання у Львові! Скільки воно могло дати в віці, коли молоденькі дівчата раптом починають помічати своє довкілля і водночас досвідчати свідомість самих себе, коли вони відчують потребу переліку їхніх вчинків і жестів, їх зустрічей, власних почуттів і міркувань — у цьому досі для них незбагненому світі дорослих. І вона відкрила правдивий Львів.

Уляна Кравченко

їни — моїм горем!”

Зустріч із життям помогла їй усвідомити свій хист

Повернувшись до родинного Миколаєва свіжа випускниця учительської семінарії привезла щось більше ніж матуральне свідоцтво, щось краще від балевих одій, — хай і свідків тріумфів у серцях “Вертерів” і “демонів”. В ній довершилася свідомість, що вона не має нічого спільного з тим світом львівських москвофільських сальонів, ні спольщених карієристів. Шлях її життя не буде вузько-особистий:

“Стільки струн у серці зірваних — але не мої втрати болять мене — інші кличі в серці відгомін знаходять. Горе Укра-

і нахил до писання. Вмілі поради учителя української мови, проф. Партицького, і опіка катехита о. Ол. Стефановича, про яких пізніше прийшлося їй сказати, що “благородніших людей, ідеальніших виховників ніде й ніколи не було й не буде”—принесли їй перший надрукований твір ще до закінчення семінарії — яка незабутня подія й радість для молодого адептки. Це її оповідання п.н. Калитка появилось в 1-2 чч. “Зорі” в 1881 р., але не звернуло пильнішої уваги на початкуючу письменницю, “хоч не є воно слабим”, — як авторитетно завважив Омелян Огоновський.¹⁵⁾ З нього видно ознайомлення авторки з пригодницькою повістю Франка “Петрії і Довбушуки”, яка друкувалася в 1875-6 рр. в журналі “Друг”. Іван Франко “непризнаний тоді ще офіційально провідником у літературі, він був для мене тим, хто вводить нову форму і новий зміст” це часто Уляна Кравченко сама підкреслювала.

“Навчання в дитинстві—різьба на камені, навчання в зрілому віці — креслення на піску” говорить прислів'я. Проте дальша систематична освіта була потрібна. Для письменницького розвитку поетки це була та “спрага її душі за сонцем правди з орлиних висот”. Її вона відчувала завжди:

Голодна я і жити вже не годна,
і смерть іде . . .
Ах, се ж душа, душа моя голодна
без корму мре.

Говорять: світла, мислей ясних струя
пливе раз враз, —
і в неї ж то покріплення гляджу я
вже довгий час! . . .

Гляджу живого корму я для духа,—
хиба ж це гріх?
Чому ж ніхто моїх прохань не слура?
За що ще й сміх?

Чи в мому серці іскра теж не тліє
із тих вогнів,
що світ запалюють — як дух повіє—
до славних діл?!

¹⁵⁾ Історія літератури українсько-руської, т. II, ч. 2, Львів, 1893, стор. 698.

І чи ж не може в іскру серця мого
дунути він,
збудити порив до життя нового,
до кращих змін?
Лиш корму дайте, щоб так часть по часті
у тій глуші
Вростаючи у камінь, не пропасти
живій душі!

Для тогочасних галичанок вища освіта була недо-ступна. Крилаті мрії про заграничні студії зникали, коли звичайний голод заглядав до сім'ї. І Юлія з оптимізмом готовилася до заробіткової праці вчительки. Як радо прийняла б вона таке місце в школі родинного Миколаєва! Тут і родичі й дівтора щиро її привітали б — але такого вільного місця нема . . .

Літні вакації 1881 року замкнули за Юлією Шнайдер її променисте дитинство та ранню юність-квітучу і жагучу.

III.

Бібрка, містечко на полудневому сході від Львова, в долині над Білим потоком, але кругом узгір'я — та великі ліси . . . Узгір'я ті неначе переорані глибокими ярами потоків, що прямують на полудне до Дністра.

. . . Наскільки околиця чудова, настільки місто погане. На передмісті трапляються ще гарні домики міщан посеред лук та над потоком, але весь ринок, густо забудований, без симетрії, зі своїми старими, почорнілими кам'яницями, без ніякої зелені — не має ніякої принади.¹⁶⁾

Саме в крайній кам'яниці ринку, де містилися різні крамниці, але ніхто не мешкав, віднаймлено дві просторі кімнати для нової вчительки. Сюди останнього дня серпня, перед самим початком шкільного року приїхала з матір'ю Юлія Шнайдер забравши з Миколаєва необхідні речі й усю бібліотеку. Призначення до школи в повітовому містечку було успіхом для практикантки, хоч і здавалось їй, що вона воліла б село. Гамір у крамницях і метушня на ринку теж не додавали приваби новому мешканні. Але ж мешкання можна буде найти

¹⁶⁾ Уляна Кравченко: Спогади вчительки, Коломия, 1936, стор. 158.

й в кращому місці, а тимчасом всю увагу полонила школа в поверховому будинку, діти, товариші праці.

Скільки мрій, плянів, приготувань, надій і несподіванок принесли вже перші дні! Не тільки неминучі початкові труднощі вимагали сумлінної підготовки й праці. Вона їх подолає: “Хочу стати сильною на дорозі нових обов'язків . . . ” повтारяла собі згадавши слова своїх добрих учителів, що їй праця принесе золоті жнива, “бо яка ж праця може принести кращі жнива, як не та, що сягає до підстави суспільности?! . . . ”

Але вже в перших місяцях недосвідчена оптимістка могла дізнатися, що крім навчання дітей і дальшої власної освіти потрібно ще й іншої підготовки, якої в неї не доставало. В маломістечковому середовищі сплетень і інтриг скоро назривають усякі несподівані конфлікти між шкільним начальством, товаришами, родичами й місцевими “достойниками”. До того тодішнє галицьке містечко було тереном боротьби політичних партій за впливи.

Нічого не підозріваючи підписала Юлія на домагання учителя й управителя школи поданий їй чистий аркуш паперу, мовляв, звернення до властей за влаштуванням гімнастичної площі. Насправді був це наклепницький донос проти начальника міста. Щойно місцевий парох відкрив їй махінації польської шовіністичної партії, яка всіма способами старалася впровадити польську мову в навчанні у школі замість української. Є свідомі міщане, як Охримовичі, Альфицькі, Гузарі, Лукашевичі, Закалаки, Козакевичі, Руді, Михальські, Костирки, Коцюмбаси, начальник міста Бачинський, але є й перекінчики як учитель Гордієвич або управитель школи Іван Стеців, що починав свою шкільну промову словами: “ми поляки на польській земі (ми поляки на польській землі)” . . .

За анульований підпис настали з боку управителя безнастанні переслідування нової учительки, безпідставні скарги на неї й погрози усунення її. А скільки прийшлося їй перенести уїдливих уваг і дошкульних підступів озлоблених товаришів-залицяльників.

І вже тоді зрозуміла вона, як тяжко погодити за-

робіткову працю з надіями на письменницьку творчість:

“ . . . Співати вам?

О, я співала б, коли б мені воленька-свобода, коли б не пута, не клітка! Та коли б кліточка бодай золота, простора, а то маленька, тісенька . . . а то горечко мені, горечко братам моїм, горечко народові сердечному моему . . .

О, я співала б, та до співу до веселого треба б мені свободоньки . . . А тут куди не глянь, скрізь до діла рук треба, до роботи задля хліба насущного. І хоч як небагато мені його треба, а все таки задля нього часу тільки гаяти мушу, сил тільки на боротьбу, на здобуття його жертвувати мушу.

Співати вам?

Та якже мені при праці, боротьбі співати?

Вона, співаночка дзвінка, голосна та сумовита, на дні душі складається, бо вже ж душечка моя співуча вдалась, не змовкне ніяк. Я тільки зацитькую її, щоб не затужила, не заридала голосніше та пісня смутку, розпуки, щоб згуками своїми не заколотила вам вшого спокою, не відібрала віри у ваше майбутнє . . . ”
(1881 р.)¹⁷⁾

Не бачила вона розвязки в подружжі. Бо женихи, що траплялися, не могли їй запевнити хочби “золотої й просторої клітки”. Були це переважно народні учителі або дрібні урядовці. На їхні любовні заяви вона щиро відповідала:

— . . . я така, як є: про подружжя зовсім не думаю. Вільна, незамужня; — відчуваю біль через суперечність ідеалу і буденного життя. Все, що мене окружає, здається мені, пусте, марне. Що ж було б зі мною, якби я прийняла обовязки жінки? Хочу бути вільна. Шукаю іншої ціли . . .

— Якої?

— Я не привикла перед ніким сповідатися. Про себе з ніким не говорю . . . Шукаю ціли . . . Якої? А вже ж світляної ціли . . . Рубця-крайчика веселки до-

---

¹⁷⁾ “Розгублені листочки” (Із збірки “Замість автобіографії”. Коломия, 1934). — Вибрані твори, Київ, 1958, стор. 248.

сягаю. І знання дуже-дуже принадує мене, чиста наука і мистецтво. І моя праця в школі мені мила. Розгорюється в мені почування мов ватра велика, почування, що обіймає не одиницю, але все, що велике, гарне . . .

Поки що — я сама не знаю, чому присвячуюся. І се моє горе . . . Моя душа ще сама бореться з сумнівами. За світлом тужу, а в тіні йду; і не знаю, чи придасться на що мій труд. І це моє горе. Все ж таки вірю, що ціллю мою моє власне егоїстичне добро ніколи не буде . . . ¹⁸⁾

Проте вона знала, чого бажає. За ніщо не зреклась би своєї письменницької дороги. Чого ж їй тратити час на пусті балачки про взаємини місцевих пань до їхніх поклонників, про їхні модні одяги, фліртувати з нецікавими товаришами або виступати на польських вечірках . . . ? Вільні хвилини, від шкільних зайнять їй було чим виповнити. З нею тут були привезені давні українські видання, класики світової літератури і нові книги до природничих наук. Вже на початку своєї вчительської практики вона писала: “Генії, велети минулих часів, ви одинокі товариші самотньої моєї душі . . . Ваші слова спливають бальзамом у зболілу душу . . . І ви в житті не були щасливі, і я не маю надії на щастя. . .

Данте з пекла переходить до неба повної щасливості; так він мав зорю провідну — Беатріче!

О, знайти душу — яка б зорею була моїй душі . . . Знайти душу, вищу поглядами . . . чуттям . . . (1881) ¹⁹⁾

Ясно, що такою “душею” не міг бути учитель Гордієвич з усіма його палкими освідченнями любови й аспіраціями літературної кар’єри між поляками, ні романтичний урядовець Теофіль, ні рознервований учитель Супрун. На всі любовні заяви вона відповідала пригадками про . . . вищі обов’язки супроти власного народу: “Вічна молодість, вічний сон Ендиміона. А я таки бажала б, щоб братам українцям снився сон — про чин . . .”

Чи нове мешкання в домі біля церкви при затиш-

¹⁸⁾ Спогади учительки, стор. 203-204.

¹⁹⁾ “Розгублені листочки”—Вибрані твори, Київ, 1958, стор. 247.

ній вулиці сприяло писанні, чи впливало воно з непереможної потреби духа, все одно в наступному році були готові для редакції “Зорі” нові оповідання: “Настрій душ” — історія дівчини, яка в приязні до своячки-подруги жертвує свою любов, “Марта” (автобіографія) і “Практичний чоловік” (схоже на “Калитку”). Не появились вони друком, бо загубив їх їдучи кіньми до Львова о. Євген Дзерович, парох Бібрки. Зате привіз пошкодованій авторці в дарунку золоте перо і багато-багато теплих слів від проф. Партицького, редактора “Зорі”. Розрада після болючої втрати, але ж “годі тепер питати кого про загублені рукописи; хиба вітер у полі найшов картини, записані не чорнилом — але кровю серця . . . А “золоте перо”? О, коби ним золоті правди життя писати — для моїх рідних” — занотовано в Бібрці, 1882.²⁰⁾

З цього важливого нотатника — “щоденника” залишилися тільки “розгублені листочки”, які надруковано вже після кількох десятків років, справлені досвідченою рукою Уляни Кравченко, як і писані ще в початках 80-их років наступні рядки, що побачили світ аж у 1931 році:

“Перегляд словесної праці в “Ділі” нічого вдоволяючого не дає. Та несеться воздухом милий запах провесни — легіт теплий повіває . . . О, щоб чарівна верожка-весна причарувала серця-душі наших сестер, щоб всі огрілися її теплотою, збудилися до труду на рідній ниві.

Мало трудящих, а нікого ще із наших жінок, не так як у наших сусідів. Але скільки перепон на нашій дорозі, а в нас немає сильної волі, пожертвування, постійності, а головно, нема любови — до всього, що рідне! Хвилинний запал — через перепони стигне і це нещастя наше . . . ”²¹⁾

Слідкуючи за літературними проявами в тодішній пресі Юлія Шнайдер натрапляла на вірші Івана Франка—Мирона, з яких молоду дівчину найбільше звору-

²⁰⁾ Там же, стор. 252-3.

²¹⁾ Уляна Кравченко: Уривки спогадів, Календар “Жіночої Долі”, Коломия, 1931, стор. 40.

шувала любовна лірика з “Картки любови”. Тоді вона записувала свіжі враження з прочитаного, як ось в цьому збереженому “листочку” відповідає на одну з “Нічних дум”, що починалася словами “Ночі безмірні, ночі безсонні”, друковану в Зорі в 1-ому числі за 1883 рік:

“Чом ти так тяжко горюєш? Чом так ридаєш? У твоїй кобзі всі струни розжалені, сумно та тоскно дзвелять . . . Ти з попелів давніх згадок іскру добуваєш, щоб огнем серце розпалювати знову.

Тихо, серце моє; ти до незнайомого линеш, обняти його бажаєш, пригорнути втихомирити . . .

Тихо! Чого ж то жаль, і щось, неначе зависть темна, трусить тобою: о, чом я не та, котрої він хоч одної сльози на могилі своїй бажає?

На могилі? І навіщо на могилі? Чи ж усе не кінчиться враз із могилою? Нащо ще сліз?

Я б живуче серце твоє відрадую кріпила, я б рани слізеньками холодила, я б труд весь несла, щоб тобі спокій добути, щоб давнє горе міг ти забути.

Прости, прости! То тільки хвиля, коротка хвилина заздрощів, що серцем струснула; воно вже повне сліз і спочуття до твого горя . . . ”²²⁾

Прецизний реалізм жінок уміє поетову вічність звязати з теперішністю. Та, пишучи ці рядки, може й сподівалася їх авторка, що вже недалекий час, коли вона зможе складати не тільки літераторські апострофи дорогому їй поетові, але здійсниться її давнє, гаряче бажання пізнати його особисто.

IV.

Після 2-ох років сумлінної праці практикантки Юлія Шнайдер здала у Львові 25 вересня 1883 року педагогічний іспит та вернулася до Бібрки як кваліфікована вчителька. Але це досягнення її не вдовольало. Вона хотіла дістатися до більшого міста, де сподівалася кращих умов для своєї літературної творчости.

²²⁾ Вибрані твори, стор. 253.

Проте й тут завзяття й зусилля перемогли всі труднощі й перешкоди. Редакція “Зорі” отримала від Юлії Шнайдер рукописи її повісти “Марта” й кілька віршів.

Та от в листопадовий день, коли осінь навіває настрій зневіри — для молодої вчительки в Бібрці пошта принесла журнал “Зорю”, в якому несподівано для себе вона знайшла в переробленій формі свій вірш:

Згадай мене, милий, та згадай весною,
як перша фіялка до тебе всміхнеться;
фіялкою-тямиш —квітчав запашною
ти мою головку . . . Ох, і досі сниться . . .

Згадай мене, милий, та згадай весною,
як весільну пісню соловій зачне!
Колись його співи ти вітав зі мною:
як він любить весну, ти любив мене.

Згадай мене, милий, вечором весною,
як лиш заморгають зорі із небес!
Колись в таку пору думою одною
ми летіли в царство любови . . . чудес . . .

Згадай мене, милий, згадай мене літом,
як синенький блават у житах цвіте;
мов у твої вічі за твоїм привітом,
я у них дивлюся; ох, та це ж не те ! . . .

Згадай мене, милий, та в пору осінню,
як вітер по полі вялий лист несе! . . .
В такий час мені ти про любов незмінну
говорив, про щастя . . . Ох, і де ж те все?

Згадай мене, милий, та згадай зимою,
як білим коверцем вкриється земля
і мене покриє вона пеленою . . .
А що ж ти? . . . Ох, весно, юносте моя!

Загадку відкрив лист, адресований незнайомим, характеристичним почерком, писаний фіолетним чорнилом на рожевому папері. Був це лист від самого—Івана Франка.

Виявилось, що рукопис “Марти” редактор Партицький передав Франкові, що натрапив між листками на вірш. Не повість а вірш сподобався Франкові і він зацікавився авторкою. В тому листі Франко заохочує Юлію до дальшої праці, обіцяє свою допомогу, але радить писати вірші замість прозу. Він і перепрошує за виправлення знайденого вірша . . .

Одержавши цей перший лист Франка Юлія нотує в
своєму щоденнику:

“Є потайна звязь між духами.

Ти відгадав мої смілі, скриті бажання, заговорив
до незнайомої.

Я ваша, ваша навіки! Твої теплі слова загріли, за-
охотили ту, що на роздоріжжі з заложеними руками
стояла та безнадійно споглядала.

Великі й тяжкі боротьби я бачила та не знала, чи
оплатиться труд . . .

О, до останнього віддиху я для твоєї ідеї живу . . .
Незнайомий, але споріднений духом — рішаєш мою
долю . . . Там у віршах моїх іще дрожав проблиск на-
дії, і ще серцем належала я до . . .

Ти погасив останній промінь любови, через те
саме — я ваша!”²³⁾

Це екзальтована розмова зо своїм “я” із закритими
серпанком думками й почуваннями, які вона завжди
любить завуальювати. Франкові ж відповідь на йо-
го лист була наступна:

“Пишете до мене яко незнакомий, чужий. Ні! Так
сумно не єсть, щоби знамениті личности своїм незнако-
мі були. Читала-м твори Мирона, за котрі прикрасила
б я його голову вінцем. Прошу однак не думати, що се
лиш слова облесні, се давня річ, що вінці заслуг прина-
лежаться поетам. Злишнім було перепрашати мене за
те, що були Ви ласкаві поправити мій нескладний вірш.
Я не єсьм тільки горда, щоби думати, що письмо моєї
руки може вийти непоправлене через людей учених і
посідаючих правдивий таланти. Не робила-бо я ніяких
студій, — не мала досі спосібности і часу свобідного.
Вже чую, як кажете: “На що ж братися до писання?”
В тім же вина мого почтенного учителя г. Партицького,
котрий казав мені писати, то ж не хотіла м йому не-
послушною бути. Суть хвилі, в котрих успосіблена-м
до писання, тогді то начертала-м образець і вірші, о
котрих була-м пересвідчена, що будуть спочивати в
коші. Однак інакше судилось, дістались они під кри-
тику чоловіка, зазімаючого межі трудящимися на

²³⁾ Там же, стор. 257.

полі літературнім перше місце. Ох, засоромила-м ся, була бим ніколи віршів не посилала, я мала-м лише тільки довіря до мого учителя, котрий по-вітцівски простив би і поправив, як то чинив з задачами моїми з милих часів, коли називалася ученицею.

Ваші щирі, дружеські слова заохоти збудили і до Вас довіря, то ж скажу отверто, коли осудили-сте, що могла б я корисно колись трудитися на рідній ниві, то охотно підіймуся попередньої потрібної до того праці — не для личних зглядів, не для слави, я-бо заєдно незнаним цвітом в тіні бажаю жити, лише для любови до вітчизни. Мають інші народи численні письменки, чому ж Русь наша так мало має?! Чи дано мені побільшити їх число? Не знаю! Я знаю лишень, що маю чувства гарячі і уяву, котра викликає різні образи. Однак, о, доле ж моя, не вродилась я в часах трубадурів, бандуристів, котрі минули безповоротно і в котрих то серце людське і фантазія були достаточним джерелом до творення. Тепер повинні-смо користати із скарбів, які людськість нагромадила, щоби з нею іти наперед. За жертвовану поміч і заохоту сердечно дякую. Будьте ласкаві сказати мені, що читати маю, щоб осягнути те, чого мені не достає. Пишучи лист, рівночасно скреслила я вірш, котрий посилаю до коша редакції “Зорі”, впрочім судить, я бим гадала, що мені скорше лишитися при прозі.

Сердечне поздоровлення Вам і господинові Партицькому
(Ок. 11 листопада, 1883.)   засилає доня Русі.²⁴⁾

До цього листа вона долучила вірш “Чия вина?”.
З датою 14 листопада наспів другий лист Франка:

“Ласкава пані і дорога товаришко! Ваш сердечний і щирий лист дуже мене врадував, не менше також і Ваш вірш, котрий за Вашим дозволом прилагоджу до “Зорі”. Позаяк лист Ваш кінчається запитанням і просьбою о вказання книжок, які би Вам по моїй думці треба читати, щоб надолужити те, чого Вам досі не стає, то я іменно і з кінця зачну відповідати на Ваше

²⁴⁾ Уляна Кравченко: Листи до Івана Франка, Вибрані твори, Київ, 1958, стор. 436-7.

письмо. Ви виражаєте там сумнів: чи писати Вам далше вірші, чи взятись радше до прози? Такий то вже у нас звичай, що всім починаючим поетам радиться взятись радше до прози. З поетками я досі ще не мав діла, то ж і не знаю, як їм другі радять. Але що до Вас спеціально, то мушу признатися, що я зачав читати Вашу повість, прислану до п. Партицького, і вона мені — не подобалась. Не гнівайтесь за цей різкий суд, я витолкую Вам, для чого так суджу і надіюсь, що Ви признаєте мені правду. Діло в тім, що до написання доброї повісти треба не тільки сили чуття, але також сильної і ясної фантазії, котра би все, що там описується, докладно представляла авторові перед очі, треба ще й тої сили, котра би раз представлений образ так довго держала ясным і виразним перед очима фантазії, поки перо не зможе його описати, — треба того, що називається “наглядністю”, “плястикою”, а у Вас того нема. Впрочім і сього ще за мало, бо для написання доброї повісти в наших часах треба також великого читання в повістевій літературі других народів, треба виробленої методи і великого запасу знання. Конечно, я не думаю відмовляти Вам ані методи, ані найголовнішого при повісті знання — знання серця людського: бо хто вміє своїми, хоч і не складними щодо форми віршами глибоко потрясти серце другого чоловіка, той мусить — свідомо чи інстинктивно — знати дорогу до серця. Та тільки все те переконає мене, що у Вас є далеко більша спосібність до поезії і то до ліричної поезії ніж до повісті, і я радив би Вам працювати на тім полі, і то працювати систематично, витривало. Під працею на полі поезії я не розумію самого тільки писання віршів, в якій попадеться формі, або й без ніякої. Зважте тільки на то, що всі предмети, які тільки ми можемо обрабляти в поезії, були вже оброблювані далеко більшими від нас майстрами: не познакомившись із тим, що вони робили і як робили, ми будемо мимоволі тільки повтаряти в невдалий спосіб то, що вони говорили далеко краще, і ніколи не поступимо наперед. Особливо наша руська поезія по смерті Шевченка іменно від того заснітилась, що кожний уважав,

що поезії можна писати без студій, без приготування: сядь і мажи, що тільки на думку навернется, щоб тільки зримувати якнебудь; а о тім, що говорилося в віршах і як говорилося — байдуже! При такій роботі поезія в нас мусіла стратити кредит і поети в нас перевелися. Тепер нам, молодому поколінню, треба зачати з іншої бочки, треба настроїти ліру на новий лад, треба озирнутись по світі, о чім і як співають другі люди. Конечно я через те ще не раджу наслідувати чужих, я тільки раджу вчитися від них методи, форми, підглядати, відки вони черпають у своїм житті живушу воду поезії, і дошукатись так само і в нашім житті подібних джерел. Може, я те все говорю занадто премудро і незрозуміло, — то простіть! У мені (так само як і в Вас) є кавалочок німця, а Ви знаєте, що як німець хоче щось вияснити, то зараз мусить статися незрозумілим.

Але який же сенс моральний усїєї моєї бесіди: що Вам читати? . . . ” І Франко радить познайомитися з технікою будови віршів, з українською клясичною й світовою літературою: “Ні, не думайте, що колинебудь без великої праці і без широкого знання можна було написати щонебудь великого і вічноживучого!”

Врешті остерігає перед вживанням компліментів ув оцінці його праці: “Я думаю, що між русинами, а особливо між молодим поколінням, а вже ж найбільше між поетами повинна панувати тепла, сердечна, але безоглядна щирість, далека від всякої пересади і всякої гіпокризії . . . ”

Накінець нестримне бажання побачитися: “Казав мені п. Партицький, що Ви недавно були у Львові: який жаль, що я не познакомився з Вами! Надіюсь, що будучи у Львові Ви на будуче зволите сповістити мене о часі свого приїзду і схочете особисто познакомитися з тим чоловіком, котрий рад би бачити Ваш талант в як найкращім розвою, рад би бачити Вас оздобою і красою нашої рідної літератури. При тій спосібності я, може, й приладив би для Вас і деякі книжки, а з розмови, може би, і Ви і я міг скористати. Надіюсь, що Ви не будете вважати зухвальством і нескромністю того мого бажання, котре впливає тільки з щирого по-

читання для Вашого таланту і з дбалості о його найкращий розвій. Жду Вашого листа з відповідями на поставлені вище питання. Ваш щирий друг Іван Франко (Львів, дня 14 падолиста, вул. Ліндого ч. 3 мешкання п. Нагірного).²⁵)

Разом з листом прийшов справлений вірш “Чия вина?”:

Чуття найкращі, золотії сни
Лучили мя, мій соколе, з тобою.
Чому ж так борзо, в перших днях весни,
Вони, мов цвіти, поплили з водою?

Погасли, шезли, ніби мгла в пустахах,
Лишилась досвіду гіркая чаша;
По давнім щастю, мов по срібних хмарах,
Тремтить лишень слеза сердечна наша!

Я не встидаюсь сліз, пролитих стиха
За молодих надій рожевим цвітом,
Бо раз лиш цвіт цвіте, — а скільки лиха
Тернів нам шле тяжка борба зі світом!

Лиш раз цвів цвіт мій! А що ззяв по хвилі,
Що шез безслідно, що так тяжко я
Страждати мушу — хто ж тут винен, милий?!
Чия вина? Клянусь, що не моя!

До цього вірша була наступна дописка: “Засилаю Вам на карточці Вашу поезійку, перероблену трошки під зглядом форми. Побачите самі порівнюючи з оригіналом, що я, як лиш можу і вмю, стараюсь не затерти Вашої мислі, не здути того ніжного золотого пилку, котрий мов легкою мрякою обслонює Ваше чуття, вилите на папір. Конечно я надіюсь, що Ви швидко й самі так запануете над формою, що не будете потребувати помочі від такої незручної руки як моя”.

Яка незмірна радість для мрійниці це здійснення її найсміливіших прагнень! Чи не знайшла вона ту “душу, яка б зорею була її душі . . . душу, вищу поглядами . . . чуттям . . .”, що за нею віддавна тужила? Вона вже не самотня, відірвана від духового корму маловідома сільська вчителька. Найшовся вимріяний опікун, ввічли-

---

²⁵) Іван Франко, Твори в двадцяти томах, Київ, 1956 (том XX, стор. 193-6).

вий, тактовний, готовий у всьому допомогти — при тому він ширий, великодушний, скромний, хоч з ореолом слави поета й борця.

Проте відповідь Юлії була зрівноважена й стримана. Чи для втихомирення настроїв чи радше для “годиться” вона виждала кілька днів і 20 листопада відписувала:

“Похвала моя такою була із щирого серця, но если не вірите, то відкликую, а **для того лишень**, що не хочу зачислюватись до ряду осіб, заслугуючих на Ваш гнів. Впрочім не єсьм компетентною до віддання того, що ся кому належить, щоби судити, треба бути вищою або хотя на рівній стояти вишині з тими, котрих твори ціняться; а може, Вас гнівали жіночі похвали і нагорода? Що мені наймиліше — цвіти, тим і Вас хотіла-м прикрасити, а може вкінці лаври, що з-під чужого неба? Тож хочу поправитися і посилаю галузку нашого барвінку, прошу тільки вперед не лякатись: барвінок то лише знамя вірності і витривалости в дорогій нам праці. Прошу вірити, що не писала-м компліментів, понеже і я не терплю людей, говорячих компліменти, і сама від того далека. Ви самі змусили мене до сказання тих кілька слів, пишучи яко “чужий, незнакомий”. Відтепер втримаю всі слова подиву, що за голосом серця, для того, як хочете “звичайного чоловіка”, на папір перелляли б ся.

За Ваші братерські ради і пояснення сердечно дякую, буду старатись після них поступовати і підіймуся праці, котра, знаю, не єсть хвилева. Зачинаю від читання Осадци о прозодії, з котрою цілком не познакомлена-м, яко рівно ж, признаюсь, хотя й не до моєї вини, мало вслухала-м ся, вчитала-м в нашу поезію. Сумні і страчені хвили для молодих осіб, стремлячих до більшого образования, коли мусять читати, що в руки попаде. Много можна перечитати, заким трохи світла, правди знайдєся!

Я крім рускою і польською, можу тільки з німецькою літературою познакомитись, з прочими хіба в перелогах.

Читала-м вірші, уміщені в “Зорі”: послідня строфа,

що не могла такою як була остатися, я-бо не уважала-м пишучи, що пара залюблених “єсть для себе всім”. Коли в попередніх строфах звертаюся сумними згадками в щасливу минувшість, повинна-м була сказати, “чим були”. Однак скінчення Ваше ще стосовніше і правдиве в поезії, як в життю, а хотя й сумом овладає, то сум той вищий!²⁷⁾

Що до нашого побачення, то наступить, може, коли на вечерку в залі “Народного дому”, однак сильно заперечаю, щоби обосторонна користь була з нашої розмови. В тім случаю я лише могла бим одну туру вальса тільки офірувати, бо яко звичайну жінчину і кавалок німки звуки мелодійні носять мя!

Уже чую, як кличете: “Нічого з нашої поетки”, не смійтесь з мене — прецінь і буйна фантазія поетки часом спочиває, а тогді, вмiсто по чарівних, райських цвітах, радо промикає по совських дошках салонів.

Всегда однака жичлива Юлія Ш.²⁸⁾

Не в смак було Франкові це писання з конвенціональною пропозицією зустрічі в балевій залі й блідо-кокотерійною обіцянкою” тури вальса”. На жаль, його відповідь не збереглася так як і перший його лист і багато інших запропастилися. Можна тільки догадуватися, що відповідь ця негайна і глузлива залишила кралу в чудовій балевій сукні й з віялом у врукавичненій руці — саму на блискучих сальонових паркетах. Мерщій, бо вже дня 23 листопада вона відписує Франкові:

“За мій послідний лист і за жарт невинний перепрошаю, если маю хотя трохи ласки, то простіть. Не застановила-м ся, що люди задивляючіся поважно на життя, люди перейняті глибокими ідеями, не люблять жартів. Тож прошу еще раз, забудьте і простіть жінчині, котра досі лиш з колежанками кореспондувала. Я дякую за оказане мені невдоволення на мій нерозумний лист, — буде то для мене наукою навсєгда.

Хочете, щоб я означала місце нашого побачення? Годі! Поети-мислителі перебувають в краях ідей, в

²⁷⁾ Це міркування до змін, які впровадив Франко до вірша “Згадай мене, милий”.

²⁸⁾ Уляна Кравченко, Вибрані твори, Київ, 1958, стор. 437-8.

краях філософічних, в котрих лиш артизм, а нічого земного, чоловічого! Єсли колись святиня ся і для мене буде отвореною, тоді, може, стрінемось в ній. Тут, на нужденій землі, думала-м, що побачимось в залі нашого “Народного дому”, незручно однак згадала-м о нещасливих вальсах, котрих я здавна не танцюю, коли, властиво, думала-м о якім-то торжественнім для нас дні, як, наприклад, день безсмертного нашого Кобзаря, соловая України. В своїй хаті, серед численно зібраних дітей матері-Русі, була бим зобачила і Вас, її заслугуючогося добре сина. Пізнали бисьмо ся в хвилі, коли при згадках пісней-ідей нашого генія душу загреї тепло-огонь, що хочеса жити для тих же ідей. Хотите поетичнішого місця? Єсли б останови позволили, то хотіла бим, щоби побачили ми ся на Україні при могилі незабутнього Тараса. Або дальше, де дух мій часто блукаєсь — на далекій півночі, де поміж ледами лиш берізка-жалібниця вкрасилась в кораль калини або найменше при швейцарській красоті-образі, котрий і в наших горах знайдеться!

Слова Ваші о поезії зрозуміла-м — поезія то величава пісня людскости, то сльози і горя її теперішні, то предчуття її о совершеннійшій будучності, то згадки о минувшості, пісня то сумна, величава. Її гармонії не може псувати звук, думка плоска, низька, такі звуки входять до співу одиниць, до пісні поета для себе, ніколи не будуть правдивою поезією — піснею людськості, котра заким станеться надлюдською, мусить перейти як вже Письмо святе поетично каже, почерез долину сліз. Так людськість терпить і борєсь, і одиниці терплять і борються з чувствами власними, з перепонами світа, що пориви, подвиги духа студить.

“Я закохана”?! Вперед бояла-м ся, що читаючи мої неудалі проби, можна мя посудити о любов. Я вибрала-м такий темат, бо інших, святіших не хотіла-м облекати в негарну, невикінчену шату. Правда, моім живлом єсть чувство. Я люблю, знаю всі чувства, того лиш єгоістичного, односящогося до одиниці не знаю-ніт! Я люблю всіх і все, що достойне любови. Не дивно, — єсьм женщиною, — а у тих переважає чувство, як в

другій половині рода розум. Чи таке нужденне тоє серце, чи в артизмі, штуці тепер нічого не значит! Здається, що не було би гармонії — коли елементом мужчин єсть розум, то нашим живлом — чувство, той цвіт душі і то дає гармонію . . .

За пояснення Ваші так цінні для мене, і за готовість познайомлення мене з правдивою поезією дякую сердечно. Прикро лише мені, що маєте тільки зо мною амбарасу, що тепер тільки часу, що так хосенно для Вітчини—праці літературної обертаєте — я Вам забираю.

23. 11. 1883 р.

З повним поваженням

Юлія Ш. ²⁹⁾

*Я почитати Вамі такі цвітні думи,
мене и за сегоднішні музикальні,
мене и привученого поезію дукую серцю.
Публіки має морт, му маєте мілюте
зе много амбарасу, му мілюте часу
му такі хосенно дукі Вітчини—праці
літературної обертаєте - и Вамі за
браю.*

З повним поваженням

Юлія Ш.

23/11 883

Фотокопія листа Уляни Кравченко до Івана Франка

В цьому листовому дуєті не було павз з боку Франка — він негайно відповідав. І вже в найближчих днях Юлія читала:

²⁹⁾ Там же, стор. 438-40.

“Дорога товаришко! Так і є! Я не маю щастя до женщин віддавна і не буду його мати ніколи і все через мою незручність. Говорю до них серіозно — збуджу, а зачну жартувати, то так як ведмідь і вражу. От таке моє й з Вами. За Ваш не то що невинний, а й дуже любезний жарт — я хотів і собі відплатити Вам жартом, — і написав Вам “сокрушеніє” і Бог знає що ще, — а тепер бачу з Вашого листа, що мій грубий жарт таки болючо вразив Вас. Добре мені так, — але то, що мені жаль, то не заплачу Вам навіть за одну хвилю прикrostі, яку я Вам справив. Я знаю, Ви не признаєтеся до того, але з слів Вашого листа тремтять утаєні сльози. Що ж я маю робити? Гніватися на себе за пізно і дарма робота. Просити Вас о прощення — ну, Ви й просьби тої не приймете, скажете по просту, що ні за що перепрошати. Постійте ж, я Вам покажу, за що Вас мушу перепросити.

Ви перепрошаєте мене за свій “жарт”. Очевидна річ, що з мого листа Ви вчитали, що буцімто я не люблю жартів. А воно якраз противно, бо іменно сам мій лист цілий був жартовливий. Невже ж таки Ви гадаєте, що чоловік може так перейнятися “ідеями”, що нічого чоловічого в нім не останется? Але ж він тоді й не чоловік, а якийсь філософiчний страхопуд! А при тiм же просу Пані, я й зовсім не ідеаліст, але противно тяжкий реаліст. Я й зовсім не такий поет, як Вам, може, з моїх віршів видалося, але сухий Bücherwurm (книжний міль), котрий поезії складає часом, раз на місяць, а день у день пише довжезніі хрiї про податки і банки і каси позичковi, про статистику і економію і чорт зна що такого. Коли часом читаєте “Дiло”, то знайте, що всі статті найнудніші, такі, котрих женщины ніколи не читають, а мужчини мало коли розуміють, — що всі вони походять з моїх рук. А ви мене в ідеалісти проiзвели! Мені зовсім не бажається стрітитися з Вами аж в якiйсь святині — до святинь жодних я ніколи не ходжу і не маю до них ніякої претензії, — але противно, я думаю, що се було би хосенно для мене і для Вас, якби ми могли часом побачитися тут, на тій нужденній землі, котра остаточно єсть для нас важніша і дорожча ніж всякі святині. Конечно, я дуже був би рад побачити Вас, нехай уже і в залі Народнього дому на вечерку Шевченка, та тільки се далека історія, а при тiм я не знаю, чи буду мiг бути на тiм вечерку і взагалі чи в місяці лютиім буду у Львові. Здається, що буду мусів виїхати до Вікна до п. Федорювича на довший час, бо я працюю тепер над обширним життєписом його батька, і може бути, що якраз тоді, коли Ви будете тут на вечерку забавлятися, я буду сидів над старими пожовклими паперами і сліпав над їх відчитуванням і переписуванням. Гіркий наш ідеалізм!

Я хотів би не поетичнішого місця для нашого побачення, не степів України, на котрих вітер дуже сильний і холодний, але хотів би практичнішого місця і скоршого часу. Впрочем, як гадаєте. Я знаю, що Ви не свобідні, зайняті, а навіть перетяжені роботою, і що Ваш ідеалізм так само, а може й більше гіркий ніж мій, —

і то власне будить у мене живу участь для Вас. П. Партицький говорив мені о Вашім тяжкім життю, — і я був би Вам дуже вдячний, якби Ви самі розказали дещо о собі.

Мені дуже було б жаль, якби Ви з своїм талантом мусіли марно пропадати в нужді і надмірній а невдячній роботі. І ще одно— як гадаєте? Не буде се нечемно з моєї сторони, якби я предложив Вам від себе яку невеличку поміч? Правда, средства мої невеликі, але потребую дуже мало, так що міг би Вам може дечим прислужитися, чи то газетами чи книжками, чи й (грішми). Надіюсь, що Ви не прогніваєтесь на мене за се предложення, пливуче з широого серця. Я не радо повіряю його письму, і хотів доперва при наших баченню Вам те предложити — тоді, може б, було мені удалось винайти делікатнішу форму. Але тепер я бачу, що свідання наше ледве чи й наступить коли, а як наступить, то Бог знає, коли, а до того часу може б моя скромна поміч могла б доставити Вам хоч кілька спокійних і безжурних хвиль для студій, для досконалення і вправи своїх сил. Правда, що Ви не прогніваєтесь за мое предложення? . . . ”

Як видно, і цей лист є запереченням сказаного Франком на вступі: він вміє прекрасно говорити до жінок, по віртуозному примінюючи відповідну тактику й стратегію. Йому цікаво як найскорше побачитися з адресаткою, це й є головний мотив його листів, проте справа ця виходить наче ненароком, а скільки при тому розумних порад, дотепних міркувань, інтересних помічень, ніжної спочутливости, що їй ніяка тямуща жінка не зможе опертися. Водночас він надто добре знає, що трудність не в підбою дівочих сердець, але в можливості переконати молодих дівчат, що можна жити й без них. Друга половина цього ж листа являє вже дискурсивний зворот:

“Скажу ще дещо про те, що Ви говорите о любові і чувстві женщин а розумі мужчини. Се трошки не так, як Ви кажете. Кожна поезія має діло тільки з чуттям, з нього мусить плисти і на нього впливати. Значиться і мужчина, коли він поет, живе так само, а може ще й інтенсивніше чуттям, як женщина. Я найменше знаю багато поетів, у котрих чуття було розвинене так надмірно, що вкінці й помрачило їх розум і завело їх у дім божевільних, — женщины-поетки такої мені досі не доводилось знати. Але ж позовольте собі сказати, що любов “плотская”, *geschlechtliche Liebe*, як німець каже, то ще не єсть все чуття — противно, єсть се одна з нижчих степенів чуття. Любов до всіх людей, а особливо до всіх нещасливих, покривджених і понижених — єсть чуття далеко вище і святіше. Чи, може, по Вашій думці, женщина вміє

любити тільки мужчину і то тільки одного певного якогось мужчину і то, як у нас на . . . ²⁶⁾ того своїй любові? Мене злість бере, коли тільки подумаю о тім! Якби яка жінчина — не дай, Боже — мене любила і задумала, хочби і з найбільшим талантом, оспівувати мої сірі очі і мою скулену поставу і свої медові хвилі зо мною, — то Бог мене побий, якби я її вірші не кинув в огонь, а її самій не вплив кільканадцять солених пац на її ніжні ручки. Невже ж таки тільки така низька любов має бути змістом цілого життя нашої жінчини? Ні, Пані, — если Ви так гадаєте, то Ви або й зовсім не поетка, або Ваша поетична сила ще не дозріла, Ваше око не прояснилось ще на стільки, щоб твердо, а при тім з глибоким сердечним чуттям глядіти на світ і на життя людське. Впрочім, зачекайте, нехай та Ваша леліяна любов опалить Вам крильця, розрانیть серце і виточить зо дві вербениці сліз з Ваших очей, тоді Ви не тої заспіваєте!

Даруйте, що я так нечемно виражаюся, — я простий мужик, делікації великої не розумію, а предмет сам для мене досить дразливий. Ваш послідний лист, — не утаюю сього перед Вами — видався мені трохи неширий, трохи, як німець каже, *verschwo-mten* (розпливчастий), — конечно за мою провину. Але все ж таки я думаю, що коли ми відразу зачнем з собою лукавити, то до нічого доброго не дійдем. Для того я надіюсь, що відтепер Ви будете писати до мене по щирості, так як до своєї колежанки, без високих фраз, котрих я навіть не розумію (бігме, що не розумію того, що Ви писали о поезії! Критик з Вас не буде!), а так собі по просту, одверто і без церемоній. Я так і думаю, що або мусите писати в той спосіб, а ні, то перервати переписку, бо на Ваші ідеальні листи — будьте певні — я потрафлю відповісти грубіянствами такими, як нині. Та тільки ж прошу Вас, не гнівайтесь і не ображайтесь нічим, а те, що в моїх листах найдете вразливого беріть якраз навиворіть—жартовливо, бо тільки в таким дусі воно й писане.

На закінчення сього листа мушу Вас похвалити за Ваш вірш, присланий мені минушого разу, — іменно вірш, котрий свідчить, що часом і Ваша думка виривається з вузьких рамок плотської любови і вилітає на широке поле. Вірш той (“Все никне, гине на життя дорозі”) з невеликими змінами буде напечатаний у слідуєчій н-рі “Зорі”, і по . . . (вирваний шматок паперу) найкраще з усього, що Ви досі написали. Правда . . . з незаспокоєною цікавістю чекати, поки не буде надрукований, цілі дві неділі. Чи Ви, може, нецікаві? В таким разі кривди Вам не буде. А покищо бувайте здорові!

Ваш Іван Франко. ³⁰⁾

Авже ж, що Юлія хотіла б як найшвидше побачити цей надрукований вірш: “Цікава-м дуже о тій ніби моїй вірші, а властиво цікава-м о Ваш додаток о бар-

²⁶⁾ Вирвані два рядки.

³⁰⁾ І. Франко, Твори, том XX. стор. 198-201.

вінку; як можна учити жінчину терпеливості?!” — відписувала вона Франкові вже 27 листопада, цебто на другий день після одержання його листа, бо й їй спішно було побачитись з поетом, що писав до неї так багато і так особливо. І вона як второпна учениця відподала:

“А що ж з Вас такий для мене непонятний чоловік? Вже з Вами кінця не дійти, жартую—зле, пишу поважно — недогода, пишу вірші — на ганьбу заслугою. Так мені закрутили Ви голову, що не знаю, що писати, боюся Вас, але за тоє відплачуся, буду свої уваги робила, чи правдиві, то менша з тим. Я хочу Вас трохи гнівати, як Ви мене гнівали: жаль мені Вас сердечно. Последний лист каже ясно, звідки тільки злості викликує слово “любов” — тож неповодження у жінчин, або Ваші слова повторюю “не маєте щастя до жінчин”. А ті крильця спалені? Признайте, то, певно, з власного до-свідчення? Но за що ж я маю відчути сю гіркість, ненависть, гнів вибухаючий вульканічно? Все перлося на мені, за що? За вірш “Він мене любить”, — а я лише трібувала-м силу пера, триманого в моїй руці, слова ті не відносяться до ніякої особи. Если б так було, то говорила би я до того “тумана” (той вісімнадцятий туман убавив мя) “Ти мене любиш”, а не писала і Вам поси-лала такі вірші. Може, я знова необачно жартую і не-милі згадки викликаю, — в такім случаю, згори пере-прошаю”.

Можна тільки снувати різні здогади про те, на-скільки слушні були натяки Франка і влучні репліки Юлії Шнайдер про вірш “Він мене любить”—не мавши тексту цього вірша, якого доля невідома. Та якби воно не було, в тому діяльогу учениця жваво дотримує кроку свому вчителєві:

“Хочете, щоби-м широ писала, то ж скажу, що при-кро мені було. Ви не знаєте мене, здаєте Вам, що я, чи там ідеали мої жіночі, не знають святіших чувств. Ні, так не єсть, любов моя обнімає родину, вітчину, а серце, заповнене вищими чуттями, не містить побіч них тої найнижчої, егоїстичної — тої не знаю цілком, не відчула б я її. Если вже бесіда о чувстві до одиниці, то

одно лиш еще припускаю, если б знайшла духово схожу, подібну істоту, то подобала б ся мені. Душею з душею я лучила б ся. Я, читаючи Ваш передпоследний лист, засоромила-м ся, сполошена, в першій хвилі думала-м, що яку збродню поповнила-м, і дала-м собі слово більше не писати. Тепер хіба до “сірих очей” варто писати, бо така барва очей властива геніяльним людям, приклад Наполеон I і прочі.

Кажете писати о собі. Життя мое теперішне нічого зацікавлюючого не представляє: мешкаю в однім з нужденних місточок, в котрім лиш жидів і болота достатком, а треба брильянтови наочниці носити, щоб думати, що єсть ся в поетичнім місці. Я бажаю якнайскорше вилетіти звідси, где мені тісно і корму для душі нема. Обовязки учительки тяжкі, но поезія каже убожати обовязки, які вони й суть, кажучи: „Pflicht ist Glück”. Цілий день зайнята школою, вечером розмовляю з моєю старенькою ненькою, на хвилю лиш належу до себе, читаю для себе, часом маю охоту співати о любові, за що зараз дістану ганьбу від Мирона, не знаю, чи знакомий він Вам, чоловік той не признається до ідеалізму, а прецінь єсть ідеалістом, уміє лиш лучити в собі і реалізм. Тої штуки, певно, навчила його любов до Вітчизни і бідного народу, котрий потребує більше праці на полі економії, статистики і тим подібним як сумних віршів. Уміє він перебувати в світі поезії і на бідній землі жити, ділати. Подивляю його!

Чому мені мало пишете о собі, о Вашій подорожі, чи надовго? В котру сторону? Як далеко? Ах, побачитись, побачитись бажаємо, а тут не мож думати ні коли, ні где, ані поетичного місця, ні практичного, но може, удасться бути мені у Львові.

Пращаючи Вас, стискаю сердечно Вашу братню руку, але же чекайте, не тую недобру, що так радо “пацки” розділяє, отже ж лівую, лівую!

Юлія. ³¹⁾

Не без дотепу й жіночої привабливості віддано ініціативу для цього обопільно пожаданого скорого по-

---

³¹⁾ У. Кравченко, Твори, Київ, 1958, стор. 440-1.

бачення Франкові, який поквалпно звернувся з запитом: “Я бажав би деколи трохи зробити собі на пару день екскурсію, — що скажете на то, якби я вибрався до Вашої Бібрки? І не далеко, і, надіюсь, провів би час не без хісна. Та тільки Господь знає, чи урву на тільки часу! Побачимо, впрочім, що Ви на то скажете”. Але це запитання було попереджене довгим, як завжди листом, в якому на першому пляні підкреслюється турбота про вирощування молодого таланту, але й немало місця відведено й найбільш притягаючій темі про любов, а чому — про те говорить сам кінець Франкового листа, такого небуденного зразка любовної епістольографії під знаком “і хотів би і боюсь”:

Львів, 30 листопада 1883.

Дорога товаришко! Поперед усього дозвольте знов гарненько наганьбити Вас. Прошу я Вас, що се має значити? Вже два листи від Вас дістаю, а вірша ані одного. Хіба ж се так годиться? Та коли так, то я й кореспондувати з Вами покину, бо до учительки Юлії Шнайдер мені яке діло? Я маю діло тільки до поетки Юлії Шнайдер, а коли вона мені не ласкава запрезентуватися, то я рушаю собі на чотири вітри. Чи, може, я своїми науками знеохотив Вас до писання віршів? З вашого посліднього листа щось подібного видко, — в такім разі я дуже жалкую своїх наук. Але ні. Я знаю, що у кого є дар правдивий до поезії, того ніяка наука не знеохотить, той і з затрутого зілля потрафить мед виссати як пчола. Для того я не боюся за Вас. Тільки ж не тратьте віри в себе, не тратьте охоти до життя і працюйте, що можете. Я знаю й сам, що Вам усяка праця над собою не легко приходить при навалі урядової роботи, і для того я так само, як і Ви, рад би, щоб Ви видобулися з тої поганої Бібрки і перенеслись, н. пр., де до Львова, де би могли крім праці на хліб працювати над своїм образуванням, виправляти свої сили. Я знаю дуже добре, що Вам шкода тратити сили і вік на учительство, та що ж коли наші школи не дають женщинам ширшого образування, котре робило б їм можливим якийнебудь інший, свобідніший заробок. Конечно, я не говорю через те, що інший заробок єсть уже для них справді неможливий, і о тім Вам треба подумати. Надіюсь, що ще в будучих листах про се діло поговоримо.

Ви жалуете мене, що буцімто я з досвідчення пишу про “опалені крила”, і для того маю злість на любов і т.д. Ні, ласкава Пані, — мое досвідчення зовсім не дає мені причини злоститись на любов, — противно, хвилі, в котрих я любив, т.е. любив не “всіх людей”, як Ви кажете, а одну людину, спеціально одну женщину, були, може, найкращі в моім життю, — жаль тільки, що були се разом хвилі найтяжчого болю, якого я досі зазнав,

а не чистої радості. Се трохи довгі історії, і не добре під ніч нагадувати і щось починає боліти в груді, — так я й не почну Вас нудити моїм оповіданням, котре, впрочім, Вас не інтересувало б (бо я думаю, що й Ви так само, як я, інтересуетесь тільки Мироном поетом, а не Іваном Франком, наймізернішим з усіх Іванів), а що в тій історії є інтересного і навчаючого, зього я не сховаю для себе, а сплишу колись при спосібності в повісті, та й досі списав уже дещо (Ви читали “На дні” і “Картку любови”?). Та тільки ж всі ті досвіди, то значиться властиво той один досвід, зовсім ще не зробив мене ворогом женщин, а коли я кажу, що не маю щастя до жєнщини, то кажу се для того, що справді не вмію ніколи роздобути для себе симпатії жєнщини. Доки мене знають зі слуху, то, може, не одна й думає собі: а цікава б то річ знати, що се за звір такий. Але скоро котра побачить мене, хоч би й здалека, то певно відійде їй охота бачити мене другий раз, а тим більше знакомитись зо мною. Досі, оскільки знаю, дві жєнщини тільки любили мене — не числячи моєї матері — але, на нещастя, вони обі були такі, що я їх не міг любити, хоч і з ріжних причин. Що ж тикається пісень любовних, то я не за те ганьбив Вас, що Ви пишете їх, але за те, що вони не зовсім удалі. А впрочім, если Ви любви такої досі не зазнавали — о чім я впрочім сумніваюся — то яким же Ви правом о ній пишете? Як можна співати о тім, чоґо чоловік не знає? Ні, ні, не відпирайтесь, Ви любили, і то хто знає, чи не також нещасливо! Ну, та се в нас, скажу я Вам, звичайна і подекуди навіть конечна річ. Возьму тільки себе самого: чи трудна річ, що жєнщина якась мені сподобалась — і на циферблят увійде і говорить яко-тако, — а як чоловік приглянеться ближче — кукла, або, як мій приятель Павлик каже, “мясо”.

А невже ж можна мясо любити? І зараз готове розчарування, а нехай така річ трапиться якому-небудь Маслякові або Гробовичеві, так він вам сядє і том поезій напише, вихваляючи те мясо, що таке воно румяне й біле, і м'яке і пухке, і таке мало волосся і такі очі, і такі руки — фі, аж гидко слухати. А о тім, що те мясо не мало ні серця, ні мозґу, ні характеру — він і не згадає. Та ба, не в тім ще лихо, — а в тім, таке мясо відтягне від іншої, реальної праці, і того, хто пише вірші, і тих, що будуть їх читати. Я розумію любов, але 1) тільки для людини, з котрою я можу порозумітися, з котрою міг би поруч працювати і вчитися і 2) розумію любов не як головну ціль, але як окрасу життя, розумію її не як хліб, але як масло, котрим той хліб посмарований, щоб гладше йшло (прошу не гніватися за тривіальне порівняння!). Впрочім, може бути, що я й помиляюся, бо що ж, я старий чоловік, своє давно пережив, остуденів і заморозився в тисячних сухих і твердих речах, серед котрих пройшла моя молодість. Може, я й помиляюся, — о тім Вам, молодшим знати.

Але цур їй, тій любові, — яке мені діло до неї, а отсе я назав Вам цілу статтю о ній. Ви кажете, що Вам прикро було,

що я в такий спосіб не порозумів Вас (навмисно, прошу Пані, навмисно, — пізнайте з того, який я злосливий чоловік), будімо Ви не знаєте вищих чувств, крім любови до людини— тумана 18-ого. Ви досить виразно писали о вищій любові, але мені вдалось, що Ви за багато ваги поклали на тоту нижчу, і для того я написав Вам сокрушення. А що до “сірих очей”, то можете собі о них писати, кілька Вам любиться, хоч би й до очей Наполеона (от уже що жінщина то жінщина, з історії всемирної хоч те знає, що Наполеон мар сірі очі, а я й студював історію і не знав того. Ігій!) — я за те не прогніваюся. Я тільки прогнівався б за таке, що би тикало мене особисто, а у мене, Богу дякувати, очі пивні! ³⁰⁾

Що до моєї подорожі, о котрій Ви раді знати, то діло маєтсья так, що я пишу велику книгу про життя і часи Івана Федоровича. Тепер працюю над тим ділом щоночі звичайно до 12-тої, вдень рано сиджу або в бібліотечі Оссолінських, або в редакції “Діла”, а пополудні або в редакції “Діла”, або знов праця для “Кружка”, для “Зорі” і для інших деяких газет, котрі тут пригтовуютьсья, та й листи. Отже ж та праця моя про Федоровича обнімати буде, здається, два томи, з котрих перший я повинен скінчити до нового року, а відтак я мусів би поїхати до Вікна (6 миль за Тарнополем) на 2-3 місяці виписувати матеріял для другої часті. Є там около 5,000 листів і інших документів, котрі треба переречитати, що важніше переписати, крім того переречитати кілька десятків томів книжок, почім можна буде засісти до писання. Тяжка робота, але що діяти. Знаете, як оце сиджу два місяці у Львові, то можу сміло сказати, що як би-м поробив так з десять літ, то певно, що моїх писань вийшло би на яких 50 здорових томів. Та тільки то благодать, що чоловік не з заліза і не довго вдержить. Я майже весь той час нездоров, — поки чоловік сидів на селі і робив у полі, то й здоровля держалося. . . . Відписуйте. Я вже гадав, що Ви по моїм посліднім листі загніваєтеся і не будете писати більше — трохи мені було прикро, що-м так гостро до Вас написав. Та я надіюсь, що Ви не подивуєтеся старому, згризлому, хворому, кулявому та поганому чоловікові, котрого часом попросту зависть бере, що суть другі люди молоді, здорові, хороші, що живуть, веселятьсья, люблятьсья, а нам — говтиру! . . . Бувайте здорові. Іван Франко. ³²⁾

До цього листа долучив Франко свої два недавно написані любовні вірші “Не схиляй своє личко прекрасне” і “Я й забув, що то осінь холодна”, з яких йому наче б то “смішно, що старий чоловік ще в такі дитинства потрафить бавитися”. Поет хотів знати, що думає про них учителька в Бібрці. Ось її відповідь:

³²⁾ Ів. Франко, Твори, том XX., стор. 201-205.

³⁰⁾ Очі Франка мали синьо-сіру краску.

“Дивно Вам, що бавитесь любовними віршами? Мені ніт. Нині знайшла-м під снігом цвітку, не тую, що “za wczes'nie” (за рано), но тую, що, може, за пізно цвіте . . . Ох не за пізно, — душа поетична вічно молода, у ній вічно життя май і душею викоханий рай, вічно в ній любов, звізди яснолиці і цвіти барвні вічно, хотя й би перед чи за гробом.

Кажете, що Ваші вірші неправдиві, даруйте, тепер я, як Ви мені, не вірю, дармо хотіли бисмо в себе чи в других вмовити, що неправда; во всім, що ся пише, єсть, мусить мути хотя й частина душі, частина власного “я”. Поезії, в котрих виджу поета як маляра, збираючого із світа краски, а нічого з душі власної, з слів, терпінь, досвідів власних, не промовляють до мене.

В своїх віршах бажаєте любові, якою она і дійсно для поетів, людей ідеальних, єсть, хочете, щоб любов тая украшала духа, лучила на всім, що красне, святе, моральне. В мріях викохали Ви істоту вищу, з душею білого ангела, яку-то Беатріче, Лауру, котра побуджає поета до творення, дає чар, пориває духа, і знайшли щось подібного, но она “любить не годна”, бо, може, не має очей і серця з полоніння, щоб племінну душу зрозуміти, любити, а може, як з другої части догадатись можна: Ваші боги не суть її богами — она не русинка, межи Вами вражда, безодні старі...”³³⁾

Поетки і закохані жінки є ясновидючі. Ці вірші Франко присвятив вродливій польці Йосифі Дзвонковській, з якою мав намір одружитися. Немов у відповідь на них посилає Юлія свої навіяні песимізмом вірші, про які завважає, що “еще чуття і думки не підпадаються добре під міру”, але вона “посилає хотя й неудалі вірші, бо не хоче, щоби Мирон забрався “на чотири вітри”;

Покрите днесь небо тяжкими хмарами,
На світі так чорно — безконечно сумно.
Посмертну піснь чую, як пливе з вітрами,
Не виджу в природі сонечка—лиш трумну.
А в душі? А в серцю? Ох в серцю темніше!
Горечко го тисне — ним громи метають,
І згадки у душу тиснуться живіше.
Думала-м, що стерлись — га, вічно тривають.
Ох, згадки нестерті, чарівні приплили
І душу залягли образи чудовії.
Зрадливу! Темніють, лиш гірше зранили
І щезли і скрились в могилі давнії.
Куди рвесь серце? Чого ти бажаеш?
Ти вічно дрозжаче, не рви грудь шалене!
Що давне відкличеш життя, ти гадаеш,
Знайдеш живучі ті цвіти? Страчене . . .

³³⁾ У. Кравченко, Твори, стор. 442.

О, мої мрії, мої думи,
І пісні тужливі, і шуми.
Мої сонця — лазурові світи,
Звізди мої ясні, ранні цвіти,
Де ся поділи,
Чом почорніли? І т. д.

Стративши всі колишні “цвіти й життя чари” душа поетки летить понад хмари до сонця. Варто порівнати цей уривок з віршем, що в той час друкувався в “Зорі” під редакторською рукою Франка:

Все никне, гасне . . . На життя дорозі
прощальних сліз — ручай, а втіх так мало!
Що блисне щастя — і вже на порозі
минулого, і вже повік пропало . . .

То й земне щастя звикла я прощати
без сліз, зітхань, із поглядом німим
по кожній втраті менше все бажати,
про других дбати, щастям жить чужим.

Одного лиш зректись не маю сили:
крилатих дум, пісень, мрій молодих;
без них я згубла б, як цей цвіт похилий
без сонця блисків вяне золотих.

Мої ви скарби, мрії злотокрилі,
не покидайте ви мене, кріпіль
у боротьбі життя, — а на могилі
моїй зелен барвінок посадить! . .

До майстра так удосконалених своїх віршів Юлія Шнайдер інакше не могла написати в відповідь на його бажання відвідати її в Бібрці: “Нехай так буде, як Ви кажете, як Ви хочете, а властиво, як можливо буде . . .” Лист цей з 4 грудня вона зачала:

“На питання, що я думаю о Вашім приїзді, відповідаю, розумієся, що не єсьм так негречною, щоби відмовляти Вам побачення Бібрки. Лиш прошу не в сальонових шатах представлятися нам, бо мое скромне помешкання, складаючесья з одного покою, завстидало би ся. Если маєте еще добру і не примушену волю пізнати погану Бібрку, в такім случаю прошу в неділю рано поспішним потягом, вечер о 9 можна бути у Львові з поворотом, прошу донести мені, щоби-м вислала фіру до станції, бо не дістанетесья до міста; еще одно, прошу тепло убраться, бо зі станції еще миля дороги, можна перестудитись, шкода поета, якби який 18-тий, то менша з тим. Тільки слів учительки . . .”³⁴⁾

³⁴⁾ Там же, стор. 443-4.

А від Юлії вірші, сердечний жаль, що Франко нездоровий і прохання, щоб уважав на себе.

На все життя запам'ятався Юлії Шнайдер той день 14 грудня, коли до неї, скромної сільської вчительки приїхав славний поет, любимець молоді, Іван Франко. Привіз він тоді їй багато різнородних книжок, а авторка сумовитих і тужливих віршів зустріла гостя веселим сміхом і в радісному настрої. Адже ж їй було всього 23 роки, а він мав 27. На саму згадку його “навмисних” натяків в листах про себе як старого каліку-недоріку в

Іван Франко

конфронтації з цим виняткового чару співрозмовником, що так дотепно повертав кожную ситуацію в потрібному йому напрямі, глузуючи з прийнятих банальних форм — зроджувалися гумор і погідний настрій. А хіба в коротку зимову неділю вистало часу, щоб наговоритися про новини в столиці, куди рвалася Юлія спогадами шкільних років? А творчі задуми й пляни на майбутнє? Що читати, над чим і як працювати? А скільки залишилося недосказаного з його щирих признань у листах до неї . . . Того ж дня ввечері Франко відїхав, а мешканці Бібрки мали тему для міркувань над такою небуденною подією як приїзд молодого чоловіка до вчительки: Хто? Звідки? Пощо?.. Але навіть товариші у школі, що наспівували їй наступного дня “Ой, ти поїхав”—нічого від неї не дізналися.

V.

То було б щастя: любити того, хто як вона, любив літературу — бути його коханою і жити з ним ціле життя. Яке спокусливе це прагнення і як воно могло

здаватися досяжним для побудливої уяви Юлії. І певне з нетерпінням дожидала вона листа від Франка після його відїзду до Львова.

Лист прийшов нескоро, темнорожевий, але не “освідчиновий”. Адресатка зберегла тільки верхню чверть другого аркуша і вузьке пасмо внизу. Там Франко пригадує про її намір приїхати до Львова: “Отсе було б гарно”. В кінцевій фразі: “Цілує Вас Ваш Іван” два перші слова перекреслені власноручно поетом спіральною лінією.³⁶⁾ Дістала теж Юлія переписану “Прощальну пісню”, яку поет укладав під дику й понуру малярську мелодію:

Будь здорова, моя мила,
Я не твій!

Розлучила
Нас могутча сила.

Де поставить кого доля,
там і стій!

Моя ж доля —
Вітер серед поля:

Стогне, віє, рве і свище
В грі страшній . . .

Ближче, ближче
Наше боевище . . .

Важко, душно, п'ятьма груба,
Лютій бій . . .

Ось-ось, любя
Жде мя, може, згуба.

А як гинуть, то самому!
Голос твій
З бою — грому
Звав би мя додому.

То ж не плач! Очиць, мов зорі
Пожалій!

Згасне вскорі
Блиск їх у сліз морі.

Розійшлись, мабуть, по волі
Судьбиній

Наші долі,
Мов дороги в полі.³⁷⁾

Під піснею була дописка, що тільки в співі вона може зробити враження, і прохання не прикладати зміслу тої пісні, а особливо її закінчення до себе: “Я надіюсь, що наші дороги не розійшлися, але противно, що ми довго ще будемо йти і працювати спільно для нашого краю”.³⁸⁾

Це не любовні заяви, яких прагне жінка. Але від чого ж жіноча дипломатія? Писав же Франко, що ро-

³⁶⁾ Денис Лукіянович: Листи І. Франка до Уляни Кравченко (Іван Франко, статті і матеріали, Збірник V, Вид. Львівського Університету, 1956, стор. 173).

³⁷⁾ У збірці “З вершин і низин” ця пісня має назву “N. N.” і дату 14-18 грудня 1884 р.

³⁸⁾ Іван Франко, статті і матеріали, Збірник п'ятий, Вид. Львівського Університету, 1956, стор. 152-3.

зуміє любов двоїх людей у спільній праці для одної цілі. То ж Юлія напрочуд тверезо й самокритично заговорила про можливості їхньої співпраці:

“Питаєте, чи будемо спільно працювати? Чи ж працю мою можна з Вашою зрівняти? Мої крила **слабі**, а Мирон зрівняє орлиному лету, то ж не знаю, чи орел і тривожлива голубка зможуть разом летіти?! Праця наша дуже **різниться**: Ви працюєте з великими і всесторонніми відомостями, а я що? Марниці! Віршик який напишу, і то мусите поправити, но най і так буде — працюймо! Ви своєю ученою працею користь краєві принесете, — я думками літатиму і слова, як барвні цвіти сплітатиму, — може, в свобідних хвилях **котра з сестриць-русинок перечитає . . .**”

Це без сумніву ще один відблиск недільної розмови, дружньої й запальної в цей холодний день грудня 1883 р. Тоді падали імена Наталії Кобринської, Анни Павлик, сестер Рошкевичівних . . . Зате вірш Франка викликав дуже особистий відгук:

“Пісня прашальна подобалася мені, рада б чути мелодію. Сумні, понурі я так люблю! Може би мя уколисали, а може, противно, мадярська нута своїм життям розбудила?! Я здорова, дякувать Господу, но не така весела як на привітання Мирона, — часто сиджу задумана і дивлюсь на тії птиці, що так шовковс шелестять чи, як Ви хочете, як полова! Дивлюсь і дивлюсь, а нічо о них не напишу — чи лишитись мені цвітів і соловей?! Я тепер в товаристві Фавста і Гретусі бавлюся, чую часто там слова, котрі Ви мені не казали уживати як “акорд” і прочі; чому Ви прощальну пісню лишили без “лика надії”?

Та ба, кожний мужчина хиткий і мінливий найдеться в потребі сказати більше ніж думає та нераз доводиться йому обіцяти з ріжних боків багато більше ніж може дотримати . . . Франко хотів уникнути цього. Оптимістична уява Юлії всякий натяк пояснювала в її користь. Тому він мусів примініти обережність і безпощадну ширість:

“Чи справді я питав Вас: чи будемо разом працювати? Я собі якось такого питання не пригадую, а воно навіть в моїх устах при теперішнім Вашім положенню було б зовсім не на місці. Бо як ми можемо працювати разом, если я сиджу до якогось часу у Львові, незадовго може мною пове мара знає куди, а Ви бакалярите в Бібрці? Що тут говорити о спільнім працюванні? Тож если я справді поповнив таку нетактовність і написав або сказав Вам щось подібного, то простіть! Але сли не сказав — бо зовсім собі не можу пригадати — і сли то Ви самі на мене гаке

вгадали, то що тогди? Ей, панно Юлію, починаю гніватися на Вас!

Розуміється, з того ще не випливає, як коли б я мав гадку— відмовити Вам своїй допоміжній і поради в Ваших літературних працях тепер і на будуще. Ні, противно, — я навіть покладаю надії на ті праці, — але се прецінь не можна назвати спільною роботою. Спільну роботу я собі представляю зовсім інакше, але поки Ви в Бібрці, то о тім ніщо й говорити . . . ”

А дальше на закид Юлії, що його останній лист видався їй “несвобідний” та дивно їй з його обережності висловити свої враження про побут в Бібрці, Франко нещадно відповідає:

“ . . . Ну, але вражине, вражине, — скажете Ви. Прошу, ось Вам оно! Правду кажучи Ви мені зовсім не подобались. Взріст за високий, руки за малі, очі не блискучі . . . ³⁹⁾ — ну, але то правда, що кого Панбіг обдарував гарною, золотою душею, той повинен тим одним вдовольятися. Але щож душі на чолі не побачиш, впрочім вражине, яке робить поверховність есть що іншою, а вражине, яке робить душа, знов що іншого. Я, яко поет, обожатель краси, і если судити Вас з того становища, то сміло можу сказати, що Ви мені сподобались. Та тільки прошу належито зрозуміти, що я через те хочу сказати. Уподобане есть чувство чисто естетичне, котре попри себе допускає многі інші чувства. Мені лучалось бачити багато гарних лиць жіночих, — але поговоривши пять мінут з властительскою того лица, я зачинав почувати до неї якась милосерде, котре з часом переходило в злість або погорду. Для того я, кажучи, що Ваша поверховність мені не подобалася, не сказав тим ще нічого, і для доповнення свого суду мушу сказати, що помимо Вашої поверховности я полюбив Вас, як сестру, як друга, — може навіть і трошка більше — докладної міри покищо не маю” . . .

Франко виразно писав, що про їхні взаємини краще говорити при зустрічі ніж у листах, тому дожидав приїзду Юлії до Львова. На те вона (28-го грудня) була спершу готова, але вже два дні пізніше відкликувала: “До Львова не можу їхати — люті морози”, а з початком січня тяжко захворіла її мати. Вона вважала, що можна й листово порозумітися. Щирий і правдомовний Франко писав їй, як він розуміє “спільну працю”:

“ . . . спільник мій буде де в чім користати від мене, а я буду де в чім користати від него, щоб ціль наша була тим ліпше досяжена.

---

³⁹⁾ Рядок з дальшим описом вирваний з листа, Д. Лукіянович, там-же, стор. 174.

Що я такої спільної праці бажаю і що для такого спільника, котрий би своєю натурою і своїм розумом коригував хиби моєї природи і мого розуму, готов би я понести великі жертви, — на це доказом історія цілого мого життя, мій приятельський стосунок з Павликом, Белеєм і деякими другими людьми . . . ”

Не скривав він і своїх почувань до других жінок, признав, як щиро бажав, щоб спільне життя з Ольгою Рошкевич “було справді спілкою людей мислячих, перенятих одною думкою і однаковими цілями”. А в дальших листах розкривав свою любов до красуні Йосифи Дзвонковської, на що дістав відповідь Юлії: вона буде молитися, щоб “Юзя” полюбила його . . . ⁴⁰⁾

Значить, Юлія була готова на всі жертви. В її “Розгублених листочках” читається:

Скажи, чи правда і що саме правда?

Зложу жертву найсвятішу із жертв: — жертву душі і жертву серця, що любить, як ніхто тут — на землі — не любив . . .

Але ти мовчиш . . .

Сьогодні знаю:

Є річі, про які і великі не можуть нічого сказати . . . ” ⁴¹⁾

Але Франко не приймав жертви, він завжди був тим, що дає більше. А Юлія занадто любила свої літературні аспірації, щоб зректися майстерної руки Франка — свого незрівняного провідника й учителя, хай тільки “брата”.

Минули два місяці а побачення, якого бажав Франко так і між ними не було. На початку лютого Юлія дістала відповідь Франка на свою готовість вдоволитися бути йому “сестрою”:

“Дорога Юлію!

Ваш щирий і сердечний лист глибоко зрушив мене. В нім відбивається як в дзеркалі Ваше добре, невинне серце, і я чую се добре, що судячи з того взгляду, я ледве чи міг би найти жінчину, котра зрівнялась би з Вами. А . . . кого . . . т . . . ⁴²⁾

сього я не знаю, так само не знаю, які наслідки за собою потягне. Побачимо.

Я в суботу не їхав до Станіслава, але їду в середу до Нагуєвич на весілля сестри, а відтам разом з батьком просто до Ста-

⁴⁰⁾ Децис Лукіянович, там же, стор. 137-9.

⁴¹⁾ У. Кравченко, Твори, Київ, 1958, стор. 258.

⁴²⁾ З листа вирвано два рядки.

ніслава. В неділю був я на вечерку за Барвінського, очевидно, що даремно виглядав за Вами. Вечерок впрочім був дуже красний, бесіда Белея загальною подобалась. По вечерку було невеличке п'янствіє громадське — около 50 люда, між ними і дві пані. Потяглося до першої ночі. Маса многолітствієй пили і співали — розуміється, що й мене не минула та участь, а розохочені студенти підхопили мене на руки, так, що тут таки пішла між людьми чутка, що я між молодіжю маю велику популярність.

Д. 26 лютого буде вечерок за Шевченка, на котрім, здається, я буду мав деклямацію — принаймні “Академічне Братство” запросило, не знаю, як на те старші подивляться. На всякий спосіб надіюсь, що Ви будете. Уриваю лист, бо прийшов чоловік, з котрим треба і балакати і йому дещо передати. Хочу, щоб лист нині пішов, то й кінчу. Бувайте здорові й пишіть, а не забувайте за вірші, — шліть як найбільше, щоб було до вибору. З віршем “До друга” сам не знаю, що зроблю. Стискаю Вашу дуку.

Ваш Іван.

Може й не такого листа дожидала Юлія, бо відповідь свою написала аж після двох тижнів, коротко виправдавши це спізнення відсутністю Франка у Львові і неможливістю їй самій вирватись із школи, щоб туди поїхати. За той час написала більше віршів: “Що Вам подобається, то пустіть у світ, най летять, як никлі святоіванські комашки в тінях ночі світити, поки більшого блиску не наберуть, або при сильнішим світлі не щезнуть”.

Найкращим з них визнав Франко “Я ваша”:

Я ваша! Сеї ж я землі дитина,
бездольні люди!
Одна мене і вас веде стежина
на працю й труди.

Не власний біль мені тьмить сонце ясне
в тій сліз долині:
сестер, братів бідовання нещасне
рве серце в мені.

Спішу в дорогу цю, що перед нами
лежить, покровом
Імлистим вкрита . . . вся вогка сльозами,
і сію слово.

Коли ж мене лиша при трудах сила,
як цвіті вялі,
Не хилюся, лечу сріпкити крила
в світ ідеалів . . .

Туди знімаюсь, де сягне горе,
не мліють крила,
не плаче серце, де блакиті—море,
а сонце — сила.

Де зорі — букви вічні, вогнисті,
горять над млами,
і з них дух молитви складає чисті,
а все за вами.

Там я кріпшаю; вольного простору
вогнем розтлію,
в любові світла знов найду підпору,
найду надію.

І знов вертаю, де мене ждуть трудн
і скорбна чаша,
щоб з вами жить для вас, бездольні люди,
і знов я ваша!

З приводу цього вірша Франко писав 27 лютого: ⁴³⁾

“він безперечно є найліпший зо всього, що Ви досі написали, і буде окрасою нашої лірики. Не дуже тим гордіться, бо я зачинаю говорити компліменти. Але проте мушу Вам замітити, панно Юлію, що Ви на ховзкій дорозі! Покиньте етери і фалі, і соловіїв і мотилів, — усе те дрянъ, не варта Вашого пера, — глядіть на речі трохи реальніше, — а то пісні Ваші швидко зовсім розплинуться в тони і перестануть бути зрозумілими для людей. Посилаю Вам Шевченка “Марію”. Єсть се по моїй думці, найкраща перла нашої поезії, — читайте її і вчитуйтесь добре і пильно придивляйтесь, як можна речі на око прозаїчні, піднести до високої поезії, — як можна малими средствами, кількома простими словами викликати велике враження. Для Вас конче є студіюм поезії руської реальної, — Конопнічка заведе Вас на бездорожжя”.

Юлія признавала, що ця патріотична польська поетка її чарує, але й часом гнівить, бо знаходить в ній свої думки, вже нею виспівані.

В цьому ж листі Франко запрошував Юлію прибути на 10 березня до Львова. На цей день був назначений Вечір у пам'ять Шевченка. Львовяне цікаві побачити нову поетку, а “хто обібрався грибом бути, то лізь у кошіль”, цебто обібрашись за поетку треба показатися між народом. Крім того Франко зазначив, що має з нею поговорити “о деяких дуже важних речах,

⁴³⁾ Там же, стор. 212-13.

котрих написати не подоба". Він навіть готовий був прислати їй потрібні на дорогу гроші. Водночас про свої "ближчі особисті стосунки" не писав, бо вони її "не будуть обходити". А попри те згадав про безвслідну поїздку до Станиславова в справі винайму задовженого господарства Дзвонковських, на що вони з батьком не мають потрібних грошей: "Що далі буде зо мною, не знаю, прийдеться, бачу, сидіти даліше у Львові самотою та поневірятися між чужими людьми — доки? Бог знає".

Рідня Франка віддавна впливала на нього, щоб він одружився. Справа ця була й тепер на часі, бо кандидаток не бракувало — тільки вибір був трудний. Без сумніву, про те й мав намір говорити з Юлією. Як завжди, вона охоче відгукнулася на його письмо, готова приїхати для його особистих справ:

"Але що мене не обходять Ваші ближчі, особисті стосунки, то вже троха злосливо сказано. Певно, Ви не вірите в ширу, безінтересовну приязнь, но най і так Вам буде, мій недобрий друже. І ще за одно гніваюся: говорите о мені з ріжними людьми, зробили-сте з мене поетку і кажете "показаць сен народові". Нічо з того. Як натепер, то не могу, яко поетка і представлятися. Вже одно слово яких гратуляцій чи похвал сполошило би мене — що бим перестала писати. Сли буду 10 у Львові, то incognito, — там мене ніхто не знає, а Ви, сподіваюся, не зрадите народові, що я там ожидана? Впрочім кінець діло хвалить. По написанню томів поезій заповім мій приїзд до столиці, щоби торжественно пристроїлася і зложила мому учителеві вінці заслуги, а учениці якую там незабудьку. Тимчасом, мій учителю, не говоріть мені компліментів, бо за тоє зачну знова гірші вірші посилати. А з другої сторони, — терпеливості більше мусите мати, не гнівайтесь, як ще нераз по золотих нивах і ефірах погуляю — зміна світогляду, перевороти в душах одиниць чи в цілих масах не наступають так гвалтовно. Душа молода, вразлива напоїлася запахом цвітів, блисками, то ж мусить до якогось часу виспівати перші давніші вражіння. Коли ж поезія реальна (вчитуюсь в "Марію" і вслухуюсь в чарівні думи Кобзаря), а більше ще — життя, розвинене перед счима. А темні карти, то, може, знайду чорних красок малювати людську недолю, упадок, неволю й тиранію всю—всю, що Мирон так живо описує, що аж серце дροжить, дивлячись на такі лячні образи . . .

З листу виджу, що Ви знова сумно успосіблені, неясно дивитесь в будучність, а возьміть же Ви й собі хоть один "мішок надії (а другий мені пришліть), то нічого не коштує, а прецінь легше жити . . . Впрочім Ви не повинні нарікати ані знеохочувати-

ся, маєте “взенце”, популярність не тільки в молодіжі, але й старі батьки мають для Вас довіря і повне признання для Вашої праці. От я пишу про славу і про інші такі нісенітницї, котрі Вашої душі не вдоволять ані заповнять, пригадавши собі на дійсні причини суму мого друга, що нездоровий, і сам посеред чужих, не поділяючих его поняття людей жие. Жаль мені дуже стало, уриваю мою розмову, бо в пожалованню ще багато скажу сердечности, а Ви готові сміятися.

Прошаю щирим утиском руки.

Юлія. 44)

Юлія була у Львові і то не приховано, а як того бажав Франко, на вечорі в честь Шевченка в великій залі Народного Дому. Познайомилася з тодішніми представниками культурного й громадського життя, а також вперше зустрілася з Наталією Кобринською. Відвідала теж редакцію “Діла” і сповнена хвилюючими враженнями повернулася до Бібрки, звідки Франко отримав лист:

“Що ж Вам напишу, коли не знаю, чи світ сей світом, чи той сам, що давніше був, чи який інший новий, не розумію его ані себе, есьм наче зачарована, заклита. Я лиха на себе, — не треба було мені їздити до Львова, не треба було оглядати редакцію, бо тепер по тім всім Бібрка ще нудніша, поганіша й сумніша, як перше була. То ваша вина, — не веди нас во іскушення. Справді, дуже мені у вас подобалося, не знаю, чи ті шафи з книжками і розпочаті статті, чи Ваш приятель Белей (котрого приязні Вам завидую), котрий такий ввічливий, симпатичний? Чи такий мій давній друг Мирон? Чи найправдоподібніше ся величезна бочка чорнила — о, хотіла-м сказати вина! (Бо до того шляхетного напою, здаєсь, що мають інклинацію всі поети і поетки?) Одним словом, щось мене там причарувало. Посилаю більше і давніших віршів; може, власне, що мені здаєсь гірше—виберете. Не знаю, коли Вам нових пришло, есьм-бо під вплинням чувств, що годі спокійно писати, хіба знайдесь давній учитель, що своїми науками поважними мої “запали-польоти” вздержить і яким зерном гірчиці розчарує, бо інакше полечу далеко. Потягне мене весна чарівна, запах фіялків, шебету вішії птичок, научайте ж, пишїть, бо буду нарікати. Пишїть о всіх знайомих, а розумієсь о Мироні найбільше, бо як ні, то укараю Вас — приїду до Львова і знова кілька годин денне Вам заберу. Ваш лист най хто інший адресує і по-польськи, бо бібрцька пошта сконфіскує, і я тимчасом мушу повторяти Шевченкові вірші “не дїждатися того посланія . . .” Прошаю дружеським утиском долоні, Ваших другів рівно ж поздоровляю.

Юлія. 45)

44) У. Кравченко, Твори, Київ, 1958, стор. 448-9.

45) Там же, стор. 449-50.

Франко перевантажений своїми працями відписував спізнено й коротко. Зате радів новими віршами і вже продумував над зладженням збірки: “Ще такі дві-три посилки і буде можна справді видати маленьку книжечку Вашого первоцвіту”. Розмову з Партицьким про це видання відложив на пізніше, коли вже буде готовий матеріал, який він упорядкує. Тимчасом радив вчитуватися в Ленау, щоб вилікуватися від наслідування Конопницької. Згадавши про милі спомини з відвідин у редакції Франко заповів свій приїзд до Бібрки разом з Корженком (В. Коцовським).⁴⁶⁾

Весняна погода сприяла поїздкам, як тільки трапився вільний час. А його було у Франка дуже небагато. Разом з короткими хвилинами гостини в Бібріці і проходів у її мальовничі околиці — зростав письменницький дорібок молодої поетки, а з ним і розголос. Зацікавлені дожидали нових її віршів і слідкували за розвитком цього першого на галицькій землі поетичного таланту жінки. Після повороту з Коцовським із прогульки до Бібрки Франко допитувався про дальші вірші, бо в останніх читачі добачують у її ліриці новий зворот до народніх пісень. в “Ділі” через те й надруковано новий вірш, що загально подобався:

Любиш чи не любиш,
се мені байдуже!
Я все вірна буду,
мій сердечний друже.

Ввік я вірна буду,
бо раз полюбила,
бо любов для мене —
се життя і сила.

Дівчина козацька
тільки раз кохає,

чи любов віддаш їй, —
вона й не питає.

Чи буде відплата,
чи лиш зрада стрітить,
їй душа багата
ярче, краще світить.

Любиш чи не любиш,
се мені байдуже!
Ввік я вірна буду,
мій сердечний друже.

Крім нього два інші з коломийковим ритмом:

Повій вітре, повій, буйний,
зашуми, діброво;
ой, мій легінь чорнобривий
зламав своє слово.

Піду в гори, в темні бори,
прошайте, сестриці!
Шукатиму порадоньки
в баби-чарівниці.

⁴⁶⁾ І. Франко, Твори, т. XX, стор. 217.

Вона його зачарує:
таке слово кине,
що до мене легінь милий
соколом прилине.

А як піде до другої
та й мене покине,
в чистім полі при роботі
від грому спочине.

II

Встала рано, затужила:
гірка моя доля!
Взялась би я до роботи,
та не маю поля.

Золотими колосками
нивонька покрилась, —
та щоб така, добрі люди,
доля вам не снилась!

В золотое буйне жито
пристроїлась нива, —
та не дала мені серпа
доля нещаслива . . .

В чужім полі і без серпа,
не маю чим жати;
хіба стану полишені
колоски збирати.

Вже покрились буйні ниви
важкими снопами,
а женчики, співаючи,
вертають з вінками.

Понесли вінки до хати, —
я за воротами;
вони собі погуляють,
я вмикюсь сльозами.

Посилаючи авторці часопис “Діло” з надрукованими віршами, які в редакції й на нього зробили “вражине дуже приемне”, бо бачить в них “поворот до реалізму і мелодії народніх пісень” — Франко повідомляв 16 травня, що виїздить на вакації і додав: “Пору чаю Вам працювати дальше витревало на ниві поезії, а з листами здержатися, поки не напишу сам і не подам Вам адреси” . . .⁴⁷⁾

В цей час Франко вже найшов іншу початкуючу в віршах ученицю, також учительку, Климентію Попович, якій діставалися в обширних листах його поради і справлялися вірші. Ще одна вчителька, кузина Коцовського, Ольга Білінська давніше здобула його симпатію. Йосифа Дзвонковська дальше займала поета, хоч в квітні писав він до свого приятеля, Василя Лукича, що “про жениханья поки що нема мови, — заждемо до ліпших часів, — законні речі не вистинуть. Що діяти, — не в ту, мабуть, пору ми родилися, щоб наші бажання сповнювались.”⁴⁸⁾

⁴⁷⁾ Літературна спадщина, т. I. Ів. Франко, Вид. Академії Наук УРСР, Київ, 1956, стор. 394-5.

⁴⁸⁾ Ів. Франко, Твори, т. XX, стор. 219.

Але в Нагуєвичах згадалися Франкові відвідини Бібрки, сестра Юлії, гарненька Валерія, і він забажав вісток від “поетичної надбібранки”, бо хутко вертається до Львова і міг би відвідати Бібрку: “Пишіть мені обширно. Кожне слово людей милих сердцю мому і вяжучих мене до світу, єсть для мене тут, у нашій пустині, подвійно дороге. Рівночасно однако ж не гнівайтесь, що я так небагато пишу . . . ”⁴⁹⁾

Врадувана Юлія відповідала:

“Добрийдень, Мирон! Може лист той дістанесь вечором, но я пишу раненько, послаю Вам “добридень”. Повинен Вам який легіт або мотильок, або сріберна рибка шепнути від мене привіт. Адрес від Вас я дістала, не писала я зараз, гадаючи, що лиш коротко в Нагуєвичах забавите. Сподівала я ся листу знова з іншого місця, в кождім разі в Нагуєвичах чи в Болюхові, здавалось мені, що Мирон так далеко-далеко, й не могла-м ся гадки тої позбути, що Вас нічого не обходить — забули-сте о всіх і всім, а винні тому Ваші улюблені рибки і околиця красна підгірська. Тепер тішусь, що так не єсть: нічого Вас там не причарувало, не забуваєте о старій приятельці. О собі тож Вам скажу; подібно, як Ви забавляєтесь рибками, так мене зацікають цвітки. В хвилих вільних від обовязків шкільних, виходжу далеко в поля, ліси, одушевляючись весняними красотами, тільки нічого не пишу о них для того, що маю і соловейків і цвітки. Коли ж нема їх, то тужу і рада бим піснями прикликати. О так, здаєсь, сли би все, за чим тужимо, було при нас, все, чого бажаємо, мали би ми, не було би ліричної сумної поезії. Батько Данило Тянячківч писав до мене по приїзді до Львова, втомлений трудами для загалу, однак не забуває про мене. Чи знаєте, може, о нових яких плянах, бо о тамтім я забула, не хочу гадати щось, як Ви о будучності, то одно ще троха чинить життя зносимим. “Надбібранка” тішиться, що Мирон гадає заглянути до нас, буде він завсіди милим і пожаданим гостем — тільки Мироне, напиши, коли приїдете, а то для того, що я часто виходжу далеко на Ланки або Стрілки і ніхто би мене не знайшов. Валеря каже також, що она “Валерійка”, хотіла відїхати до Коломиї, но я ю притримала. Може на вакації обі поїдемо. Хотіла я багато вложити в лист цвіток, но на усильні просьби мамі занехала. Не знала я, що таку протекторку маєте в мойй мамі. — Дай спокуй — каже мама, — не нудзь мондрого человека, не посылай сяна (дай спокій, не нуди мудрого чоловіка, не посылай сіна), — і я мушу лишити цвітки ту, а хотіли они познакомитись з флорою підгірської околиці, тож хіба Ви мені привезете з-над Бориславки цвітів.

Стискаю сердечно руки, до свидання, Юлія”.⁵⁰⁾

⁵⁰⁾ У. Кравченко, Твори, стор. 450-51. Дата під листом 12 травня — помилкова, бо це відповідь на лист з 1-го червня.

Із жартівливого й безтурботного змісту й тону листа годі було відгадати непевне й незнане майбутнє учительки в Бібрці. Проте Юлія Шнайдер стояла перед загрозою втрати свого дотеперішнього становища. Місцеві поляки вживали всіх способів, щоб усунути вчительку, яка плекає серед дітей українську мову, вчить їх замість передп'ястовських легенд оповідати про княгиню Ольгу й хрещення Руси, яка не бере участі в патріотичних польських вечірках, яка врешті пише вірші в тій ненависній їм мові. Небавом мав відбутися вибір сталої вчительки в цій школі і тим самим рішитися доля вчительської посади Юлії. Все те Франкові було відоме, тому й просив писати йому про майбутні пляни. Але замість передбачування й шукання виходу — вона просто “не хоче гадати” про майбутнє, а замість віршів пише про засушені цвітки. Очевидно єдиним виразним бажанням було, щоб він сам з'явився в Бібрці, хоча б і без висохлих квіток.

Недавно в листі до Климентії Попович Франко подав таку характеристику Юлії: “Щодо панни Шнайдер, то скажу Вам, що обставини її, оскільки можу судити, не о много ліпші від Ваших. Виросла в біді, тепер учителька в Бібрці і удержує при собі стару матір. Правда, що оскільки можу з Ваших листів виносити о Вашій вдачі, міркую, що панна Шнайдер остільки щасливіша, що не журиться ніякими дрібницями щоденного життя, попросту для того, бо їх не бачить, а жие тільки між хмарками, цвітками і безкровними ідеалами. Оригінальна натура, невилічимо — як мені здається — хвора на ідеалізм!”⁵¹⁾

Цей погляд Франкові підтверджував наведений лист і в відповіді дісталися Юлії докори,⁵²⁾ на які вона відповідає 15-16 червня:

“Уважаю, що Мирон був не в гуморі, пишучи лист, бо дуже приправлений гіркостею, то, певно, перед зачаттям листу ловля риб не удалась, чи так? А я з powodu дощу не маю також доброго гумору. За желання, видно з серця пливучі, відзаемняюсь,

⁵¹⁾ І. Франко, Твори, том XX, стор. 225-6.

⁵²⁾ В листі з 12 червня 1884, в якому бракує початка. Там же, стор. 237-8.

нехай і Мирона сповняться пляни, коли їх добре уложить і переведе на сильних фундаментах бо інакше розвіються в нічо, хоч, правда, все життя нічостою на “тим падоле плачу” (на тій долині плачу). Закид, що життя і його реальні нужди рівнодушні для мене, болять і дивує мене, а то для того, що від Вас походить. Чи ж і Мирона віщий зір не сягне в глибинь душі і не уміє читати того, що для других, хоч би найближчих, вкрите?

О, так, добре, щасливою хочу бути для всіх, ніхто сліз ні слів інакших не вчує, як таких, що “для ефекту”. Щасна доля навчила з першим несповненим бажанням прибратись в ідеалізм, чи, ліпше, якусь байдужність, хоч душа терпить, конає в вязях найреальнішого життя й чує більше, як всі реалісти разом! Щасливі они, певно на хоробу серцьову (що в нечулих . . . розвиваєсь) не умруть. Трудна рада — вільно кождому свій суд о других вповісти, но чи він трафний, правдивий, чи єсть лиш тим якорем, що кинений в темну глибинь, може до крові зранити, забити яке живуче сотворіння, то менша з тим . . .”

Це для “недоброго Мирона”, а ласкавого учителя просить, щоб післав до календаря В. Лукича-Левицького її вірші: “Не гнівайтесь, що Вас труджу і часу много забираю, я так вже звикла до Ваших рад і наук, що навіть в случаю важних яких плянів без Ваших рад не обійдусь”. Наступного дня додано до листу ще таку дописку:

16/6. Завтра вибір сталої учительки в Бібрці,—сли дістану сю посаду, то я, властиво мама, спокійною буде о бит матеріяльний, но, з другої сторонн, я учуюсь прикутою сильно тяжким ланцюхом при тутешній школі, котра вимагає пожертвовання всіх сил. Так не знаю, чога більше жадати, вибору чи ні. Так життя “щасливої ідеалістки” є одностайною борбою між обовязками для других а власними ідеалами в борбі тій вправді дух кріпиться, но никла оболона поверховна розривається.⁵³⁾

З моментом втрати місця в бобрецькій школі по-чалися для Юлії Шнайдер тяжкі випробування: захворіння матери, шукання нового пристановища. Франко допомагав, як міг, своїми впливами:

“Дякую сердечно, що при Ваших занятях памятаєте о мені і глядите якої посади. Радо прийняла би я посаду в Жовкві, хотя й би для того, щоб бути в сусідстві сестряної душі Клімки⁵⁴⁾, жило-бись і працювало-бись відрадніше, тільки мама моя не годиться на тоє, а то зі взглядів практичних. Згадана посада не

⁵³⁾ У. Кравченко, Твори, стор. 451-2.

⁵⁴⁾ Учителки Климентії Попович.

представляє нічого луччого як Стоки, де рівно єсть 280 злотих і хата, котру остаточно громада за промовленням отця Штогриня піднімаєсь реставрувати, так, що від біди можна буде мешкати. Кошта і невігоди переносин в далеку сторону підняли бисьмо лиш в тім случаю, если би знайшлась посада дійсно лучча. Рішаючись зістати в Стоках, — болить справді дуже несправедливість людей, — но життя навчить зносити все, навіть гонення й погорду . . . ”

Відправлення сумлінної вчительки за її український патріотизм відбився у пресі та почалися старання допомогти їй.

В “Спогадах учительки” занотовано, що хоч славетна прокураторя конфіскувала ті статті, все ж таки світ дізнався, що вчителька ходить учити осінною порою до місцевості, віддаленої понад 7 км, де нема будинку для навчання, а все те тому, що вчителька писала вірші — для русинів. Були дописи в “Ділі” про маніфестації народовців-патріотів проти тяжких ворогів-поляків, що здавна й тепер немилосердно нищать сили наших молодих талановитих людей. Нпр. в Чернееві рогатинського повіту весільні гості зібрали за радою отця Заячківського з Лопянки — суму 35 золотих як “малий даток учительці, що тяжко провинилася, бо пише руські вірші — на чоботи, щоб босо не ходила щоденно милю снігом та болотом. — Хай Бог крипить!”⁵⁵⁾

Проте Юлія не могла дождити ані прийняти пропонувану їй приватну лекцію. Не могла “маму на старі літа і з її нещасною хворобою лишити на ласку кривих чи чужих людей, не могла розбити того, що зветься власним домом, де кожде, брат чи сестра, мають місце, і мама — свободу у власній хаті”. Тому 7 жовтня відїхала з матір'ю і сестрою до призначеного їй села Стоки, і до тої хати, що “спустошіла, валячяся, без даху, підлоги й вікон. При старій церкві й цвинтарі (цвинтар і церков то одно сусідство) хат навіть не видно. Признайте ж — писала вона Франкові — що можна на хвилю перелякатись, но, поволі і при звичаїтьсь мож до

---

⁵⁵⁾ Спогади учительки, стор. 299-300.

товариства лиликів, сов і духів, мож поволі стати спіри-
тисткою”.

Знать, чують ті ниви, і бори, і хвилі
сердечний мій жаль,
З яким покидаю ті сторони милі
та в темну йду даль . . .
Так млисто довкола! Колишного чару
останній шез слід;
і сонічко низко без блеску, без жару,
світ ясний поблід.
Блеск гасне, цвіт вяне . . . чар літа минає,
багрові бір,
як смуток мла висить, сльозами спливає
в холодний простір . . .
Березина гілля жалібнее клонить,
на вихрі дροжить,
До долу листочки послідні ронить
як сни ранніх літ . . .
Спізнена пташина забула про співи,
тривожно квилить,
кубельце лишає, у вирій щасливий
далекий летить . . .
Луги в павутину оділись шовкову:
стобарвне життя
росою засіяне, горду розмову
кінчає холодним зітханням і знову
шезає в безодні Ріки . . .

(Бібрка, жовтень, 1884)

Цим віршем поетка прашала своє довкілля мандруючи до Стоків.

Не видержала тієї нужди хвора мати: “Плакала на вид одинокої хатчини серед цвинтарів . . . То ж тут довелось їй жити з донькою? . . .” Скоро, бо вже 29 жовтня⁵⁶⁾ Юлія з Лопушанських Шнайдер відійшла назавжди в свій надприродний світ. В тих хвиликах болю по втраті матері до самотньої учительки в Стоках наспівали листи із спочутливими словами розради й захохоту до життя від товаришок, знакомих. До листу Вол. Коцовського дописав Франко:

“Дорога Юлію!

---

⁵⁶⁾ Денис Лукіянович, *op. cit.* стор. 177.

Случайно будучи в п. Коцовського, я рівночасно з ним дізнався з Вашого листу про тяжке нещасте, котре Вас постигло, про смерть Вашої дорогої мами, і спішу зараз же і від себе дописати Вам пару слів. Так і виходить, що всі горя присяглись сего року на Вашу бідну голову. Представляю собі, яка мусить бути Ваша доля в тих нещасних Стоках, Ваше успособлене, Ваше жите — і мені страшно робиться за Вас. Я думаю, що здоровле Ваше мусіло страшно утерпіти на всіх тих пригодах і що Вам треба подумати таки о зміні місця і способу життя, а головно перенестися чим борше зо Стік, де все нагадує Вам Ваше горе, де надто кожда хвиля в гризоті і надсильнім труді підриває Ваше здоровле, я не радби наклонювати Вас до жадного необдуманого кроку і бажавби дізнатись від Вас про близші обставини Вашого життя і о тім, що і як Ви думаете дальше діяти.

Будьте ласкаві, напишіть мені до Вікна (почта Грималів), де я ще до 15 або й троха довше забавлю.

Стискаю Вашу руку Ваш Іван.⁵⁷⁾

Писали й учениці з Бібрки, як десятирічна Катруся Лукасевич:

Найдорожча Приятелько!

Смутно мені, що я утратила свою учительку, а ще гірше день і ніч турбуюся, що найдорожча приятелька мусить тепер кожної хвилини зливати лице сльозами по смерті своєї матері. І я Вашим смутком ділюся. Мусите бути віддалені від свого місця, в котрому так довгий час перебували. І мило вам було з нами, а нам з Вами. Але ж вороги тяжкії, як давні бусурмани, що нападали на наш край і забирали все, що нам було найдорожче, так і тепер натискають на наш народ та видирають наших приятелів — тих, котрі не погорджують нами та своєю рідною мовою — і таких пхають по нелюдських дірах . . . ”⁵⁸⁾

---

57) І. Франко, Збірник V. Львівського Університету, стор. 167-8.

58) Спогади учительки, стор. 305-6.

Кінчилася осінь у моторошних Стоках і поетка писала:

. . . Ой повяли під ногами зел-квіток коверці;
занімили всі дрогоцвіття в молодому серці.

Занімили всі бажання, жалі і тривога,
мовби душа світ лишила й вернула до Бога.

Я тепер, як дзвін, що з нього срібне серце вкрали,
заки ще величні звуки в ньому відгадали.

Я тепер як лампа, що в ній світло погасили;
до життя нема охоти, а до праці—сили.

Бо погасли наді мною всі промені ясні;
ой, здається, що я блуджу по могилі власній.

(Стоки, падолист, 1884)

А коли вже цей час відійшов у минуле, Уляна Кравченко згадала себе в ті далекі дні:

. . . Чому я сама? Де руки, що мене обережно хоронили? Де серце, що мене горнуло до себе в кожній хвилині горя? . . .

В хаті тісно, темно, вохко й зимно. Коли розпало в печі, вітер завертає дим до хати. Глина зі стелі паде кусниками . . .

Полеві миші перед стужею зими — хороняться громадою до одинокої хижі посеред піль. Гризуть та нищать мої колишні записки-діярії. Та все те, здається мені, марне . . . Кажани — сотні їх — загорнулися у свої власні крила і причеплені до почорнілих бальків, западають у тяжкий зимовий сон . . . Але я не хочу сну.

Другі діти з полудня сходяться на науку, а я про обід не думала. Нікому варити — ні що варити. До міста в тій порі ходити за купном трудно. А в селі люди не звикли продавати. І молока не хочуть продати, а я без заплати не хочу приймати.

Після шкільних годин хочу свіжого повітря. Куди не завернуся, близько, таки зараз стрічаю цвинтарі . . . Я з пам'яттю дорогої втрати, як тінь марна, беззахистна, блукаю по кладовищі — по безконечному . . .

У днях, коли науки нема, читаю . . .

Грудневий вихор із протяжним стогоном задержується біля хати, термосить вікном та дверми незачиненими — то знову скрипить церковними ворітьми та цвинтарними хрестами. А коли з цілою силою вдарить у хижу, паде зі стелі глина; румовища засипають мене . . . День короткий — а, здається, — без кінця. Багато читаю. Переглядаю малюнки. Переді мною велика книга з творами та біографією Вікторії Кольонни: італійська поетеса ренесансу — гарна тілом та душею — людина з найвищих суспільних сфер, але життя її повне гіркої боротьби. Великі люди були

її друзями — між ними і Мікель Анджельо. Метою Вікторії було навернення Михайла Ангела до католицької церкви — і Михайло Ангел — довів побожність свою до екстаз, забуваючи про красу тіла. Багато хвилин трагічних довелося пережити тій поетесі.

На одній з ілюстрацій бачу її з лірою в руці, чую пісню, лебедину пісню . . . Очі Вікторії великі, задивлені у таємничу далину — а за вікном грізні обличчя розбишак, нанятих князем Орсіні — відтрученим обожателем Вікторії . . .

Одначе ім'я її — перемога. Її "Rime" видано чотири рази за її життя (Парма, 1538). Щойно з фльоренцького видання 1860 р. переспівала її твори по німецьки Берта Арндтс.

Сумну долю одиниці, таємно-трагічні переживання відчуваю як свою долю . . . ⁵⁹⁾

Осиротіла вчителька звернулася до власного великого друга—Франка, що про неї не забував, з листом, датованим 19 листопада:

"Віддалення від пошти утруднює комунікацію, то ж і тяжко увідомити Вас о моїм життю, хоч воно не цікаве, не схоже з тим спокійним життям "щасливої ідеалістки", яке мали Ви slučaj бачити колись то давно. Судьба непощадна все забрала, крім сил душі, тих не зломилася, противно якое ворожо до дальшої боротьби з нею успособила, опустила мене тривога, що від многих літ о здоровля і життя дорогої мами мене мучила, тепер рівнодушно дивлюсь, бо нічого дорожчого до страчення не маю. За Вашим старанням, як доносять мені, глядять наші добрі люди за посадою для мене у Львові, ближчих обставин не знаю, тож нічого рішучого сказати не можу. Здається, що ся атмосфера в мурах Василіянок натепер була би для мене не відповідною. Я признаюся, що маю добру і непримушену волю лишитись хоч сей рік (шкільний) в Стоках — не хотіла б я з "пляцу валькі" (з поля бою) уступитись, а може, й жаль з цілою минувшестю зривати. Жаль тої нужденної пустині, хоч вона і як грозить, що цілком грузами засипле, бо щохвилі кусень грубий глини й вапна із стелі спадає. Жаль і темних, голодних малих братчиків, хоч наука в клясі зимній, без підлоги і, як дотепер було, без шиб у вікні, не конче добре впливає на мое здоровля. Діти й родичі просять, щоб їх не покидати, бояться дістати в руки якого ремісника-учителя, що то одним ударенням убивають діти (як тепер приключилося в Бібрці). Рік покути в самоті і борба з життям дійсним, може, слабе здоровя загартує, а як зломить, то менша з тим. З досвідчення перейнялася філософією Шопенгавер'ів "жити, то боротись, терпіти, щоб вкінці умерти". Розуміється, лишень для себе такі засади маю, для всіх моїх добрих братів досить маю любови християнської. А, ідучи за її голосом, строго Миронові наказую більше на себе уважати,

⁵⁹⁾ Спогади учительки, стор. 308-311.

не писати по цілих днях і ночах (як мені доносять). Новий редакторе⁶⁰), шануйте сили, щоб "Зоря" цілим блиском повним засіяла!

Стискаю дружньо руки,

Юлія.⁶¹)

Незадовго з коротенькою запискою, що не буде поміщати своїх писань у "Зорі", з якої Франко відійшов, Юлія йому вислала нові вірші, а між ними один кращій із її патріотичної лірики:

Люблю тебе, народе мій убогий,
хоч ти в ярмі,
люблю тебе, хоч ти, тяжкий невіжа,
живеш у тьмі.
Люблю й даю в ім'я тії любови
свої думки,
мов золото посічене словами
в тонкі дрібки,
щоб словом-лавою тебе загріти,
збудить зі сну,
відкрити правду і народам спільну
буття мету,
щоб посів кинути святої згоди
в душі нутро
та зберегти у повному здоровю
твое ядро.
Люблю тебе, як любить рідну ньеньку
мале дитя,
що для її рятунку не жаліло б
свого життя.

В два дні після того наспів від Франка лист, короткий але з важливими вістками:

Львів, д. 21/XII, 1884.

Дорога Сестричко!

Поперед всего інтерес. Просять пани Кахникевичі, щоб Ви приїхали між рускими а польськими святами до Львова і остаточно угодилися з нашими попами о місце у Василянках, чого, розумієся, і я бажаю. Надіються Кахникевичі, що чейже зможете вигоргувати від них бодай 200 срібла.

А тепер до другого діла. За прислані вірші дуже дякую; всі вони дуже гарні і, що цікавіше, не будуть лежати в теці. Я задумав в тій маленькій "Руско-Українській Бібліотеці" видати всі вірші нікої Юлії Шнайдер — Ви єї мабуть не знаєте — а позаяк дотеперішних віршів ледви стане на аркуш друку, то просив би-м

⁶⁰) Франко мав перебрати від Партицького "Зорю" на власність.

⁶¹) У. Кравченко, Твори, стор. 458.

Вас ще о кільканайцять нових — може дещо є й готового, а дещо доперва в головці цвірінькає, — от і зладиться збірничок, котрий утвердить дотеперішну славу моєї дорогої сестрички, а їй самій принесе хоч кільканайцять гульденів на нове господарство.

Дожидаю затим Вашого коротенького листу і великої посылки віршів. Друк розпочнеться аж десь по польських святах, коли скінчатся “Сонні мари”⁶²⁾, — значиться часу ще досить. Засилаючи Вам моє сердечне поздоровлене остаюсь Вашим

Іван. 63)

Сніги замели дорогу до залізниці. Треба було виждати кращої погоди, а тимчасом Юлія, як завжди слухняно відписала Франкові мерщій “коротенького” листа, що певно буде перед святами у Львові та про все устно поговорять.

Кінчився 1884 рік, так багатий на переживання радості й горя, надій і розчарувань: близька дружба з Франком, посилена праця і зростаючий розголос її віршів, втрата посади, смерть матери. Але “з терпіння стає нове життя — і розкриваються правди золоті і шляхи нові . . . ”⁶⁴⁾ Збираючись назустріч тим новим шляхам поетка з любовю пригортала до себе незабутніх свідків прожитих хвилювань:

О, заки в далеч відійду незнану,
покину місце горя і терпіння,
любви чару й першого натхніння, —
на все, на все хоч раз іще погляну.

Погляну в кожний кут, що покидаю.
Як жила тут колись, що серцю снилось,
з чого дрожало щастям, чим терпіло;—
все, що минуло, живо я згадаю . . .

Пращатиму кожніську бідну хатку,
долини, ниви, луки пишноцвітні,
узгіря світлі і ліси привітні,
берізку білу і з барвінком грядку,

гліг придорожній, рожу і тернину,
рів незабудьків повний, міст, криничку,
старенький млин і на горі капличку,
дідуся бідного й малу дитину.—

⁶²⁾ “Сонні мари молодого питомця”, Вол. Барвінського, “Русько-укр. бібліотека”, 1885 р.

⁶³⁾ І. Франко, Твори, т. XX, стор. 259-60.

⁶⁴⁾ Спогади учительки, стор. 318.

Знайду ж дітей я, щоб мене любили?
Чи полюблю нових істотою цілою?
Любов, бач, здобувається любовю,
Нову здобути чи ще стане сили? . . .

Забуло серце всі колишні скрути;
мов пчілка мед, отак воно збирає,
з минулості, яку оце прощає,
листки любови й незабудьків жмути.

VI.

Під знаком пожвавленого руху серед молоді заповідався у Львові рік 1885-ий. Ще перед виїздом до Станиславова на перший з'їзд українського жіноцтва Іван Франко писав Ол. Кониському в Україну, що здібна й патріотична молодь “починає чимраз численніше горнутися до серйозної наукової праці”, а коли Партицький не дотримав обіцянки передати Франкові “Зорю”, він виступив з редакції кинувши запит землякам в Україні: “Чи галицька молодь і українська громада можуть прикладати руку до того, щоб своєю працею підпомагати і піддержувати шайку людей, котра позаочно зшіптуючись, перехопує чужу власність і думає, що обдертому в такий спосіб робить велику ласку, коли йому позволить впрягтись у ярмо і дати експлуатуватися на користь тої самої шайки?” В людей, що захопили цей журнал “Зоря”—“не діло патріотичне, не народня справа, а **спекуляція**, на котрій треба заробити, а з виключенням всякої можности страт, а до того при як найменшім труді . . .” Але молодь не мала наміру мовчати. Ще в грудні відбулося у Львові “невеличке зібрання молодих, щирих людей, котрі обіцяли зложити по 10-50 гульденів на ціль видавання нової, другої газети літературної. Товариство руських жінок у Станиславові лагодиться повзяти на своїм виділі ухвалу”, в справі видавання літературно-наукової газети як органу товариства, якої редакція мала бути в руках Франка. До того всі молодші письменники в Галичині і “писательки тож” відмовилися писати до “Зорі” . . . Піддаватися тим людям — “це значило би віддати наш патріотизм на негідну вислугу людям з нечистими ру-

ками та пустими головами й серцями". І Франко запитував Кониського: "Що Ви на се скажете?"⁶⁵⁾

До тих "писательок" зачисляв Франко і Юлію Шнайдер. Дізнавшись про махінації з "Зорею" вона ще зі Стоків писала йому:

"Знаю, що до редакції "Зорі" в слідуючій році мішатись не будете, а тим самим і я своїх віршів уміщати не буду. Дожидаючи лучшого часу, коли Ви обіймете редакцію літературної часописі, гадаю, кілька здоровя мое позволить, більше над собою працювати, читати. Кілька проб пера з сердечної вже привички посилаю Тобі, Moј mistrzu!

Стоки, 17, XII., 1884.

Юлія.

Франко дбав про згуртування надійної талановитої молоді. І вона ішла за ним, своїм учителем, блискучим майстром слова, що ніколи не відмовляв своєї безпосередньої помочі й заохоти початкуючим авторам. Особливо вся жіноча молодь, що пробувала пера, була ним вихована.⁶⁶⁾ Тим не менше радів він приїздом у Львів найталановитішої з них поетки, Юлії Шнайдер, як це видно з його листа до молоденької семінаристки, Марії Ціпановської:

"... Говорив мені п. Прийма, що Ви на другий курс маєте знов прийти до Василянок? Се було б гарно. Там би Ви пізнали мою щирю товаришку по літературі — поетку панну Шнайдер, котра має з початком другого курсу обняти домашний надзір над ученицями".⁶⁷⁾

Вирватися з сільської глуші до більшого міста було прагненням Юлії Шнайдер від початків учительської практики. Жити у Львові значило бути в центрі українського культурного життя, стрічатися з освіченими людьми, бути в контакті з рухливою молоддю, відвіду-

---

⁶⁵⁾ Наведені уривки з листів Франка до Ол. Кониського, Твори, т. XX., стор. 247-264.

⁶⁶⁾ До якої міри він удосконалював їхні проби, видно з розгляду вірша Климентії Попович "Колись і нині" в зіставленні з випадково знайденим первісним текстом "Чи найдесь?". КореKTура Франка художно удосконалила не тільки форму але й ідею вірша. А. Каспрук: Історія одного вірша, Радянське літературознавство, А.Н., УРСР, 960, І.

⁶⁷⁾ Літературна спадщина, Іван Франко, І, В-во Академії Наук УРСР, Київ, 1956. стор. 396.

вати театри, зібрання, вечірки, користати з бібліотек, мати можливість духово себе збагачувати, а надівсе відчувати близьку опіку Івана Франка,

В той час становище Франка у Львові через розрив з “Зорею” і “Ділом” було настільки проскрибоване народовцями, що йому заборонено вступ до “Просвіти”. Навіть участь у діяльності “Академічного Братства” була параліжована. Павлик скаржився Драгоманову: “Міні, а тепер і Франкові не можна й мати відчит і бути на відчиті, бо братска комната мала й темна, відчит мусять бути в Просвіті, а там входить заборонено!”⁶⁸⁾

Львівський Інститут Сестер Василянок, в якому почала працювати Юлія Шнайдер, був під впливами народовців. Вже сама приналежність до одностумців Франка кидала тінь на молоду вчительку, а її вірші викликали осуд, листовні протести. Свобідна поведінка з товаришами праці, розмови в гостинній Інститута з професорами, сміливе висловлювання незалежних думок — все те викликало обурення й гостру критику з боку старших “дам”, що працювали в Інституті.

Проте Юлія Шнайдер не виреклася ні ідей Франка ні гурту молоді, яку він провадив. З під її пера виходять нові вірші з сильним голосом протесту проти існуючого ладу, проти кривд народу:

ГНОБИТЕЛЯМ

Ви гадаєте рукою
зупинити хід судьби
й духа вільного в розвою
замогти без боротьби?
Перш на синьому склепінню
погасить громаду зір
та спинить ярке проміння,
що від них пливе в простір!
Заломить ту міць, що цвіти
розвиває в теплу яр,
остудить нутро землі та
придусить вульканів жар.
Та іскор, що їх кидає
геній ув уми людства,
що в життю злиденнім сяють

⁶⁸⁾ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, Чернівці, 1910, т. IV., стор. 335.

сонцем, погасить дарма!
Силу духа, що любови
йменням і братерства всіх
борикається, в закови
закувати хто б се міг?
Хто сумління на терпіння
братне заглушить? Бурним
хвилям світлого стремління
хто знайти зуміє стрим?
Ви, облудні фарисеї,
ви, раби, в котрих погас
жар любови для ідеї,
почуття для блага мас?
Ви — залежані колоди,
вам пора вже до могил!
Не спинити вам народу
розповитих буйних крил.
Дарма праця! Поступ стисне
вас, зітре за вами слід —
і з-за хмар ясніше блисне
довгожданий новий світ.

(Львів, 1885 р.)

За словами поетки, рабські душі боялися бунту. Партія “твердих” цебто москвофілів бачила скрізь “нігілізм”, але й народовцям були противні ідеї людської рівності, права жінок до повного, вільного життя. Здивовано гляділи всі на молоду вчительку, що без опіки “старшої дами” приходиться сама до бібліотеки, до театру, на відчити . . . Появилися навіть дописи в часописах “проти учительки мякшої як сам Драгоманів”.⁶⁹⁾

Ще з початком січня Франко відповідав С. Кониському на запрошення:

“Давно вже я збирався і гаряче бажав звидіти Україну і Київ і для того радо годжуся на Ваш проект, висказаний у посліднім листі до мене . . . Дай, Бог, щоб і у нас і у Вас все направлялось до доброго . . .”

В лютому Франко поїхав в Україну, а 6 березня Павлик доносив Драгоманову, що “оце приїхав Франко . . . Був тільки в Києві. Згодились видавати газету чим скорше, від апріля почавши, і обіцяли річної під-

⁶⁹⁾ Уляна Кравченко, Уривки спогадів, календар “Жіночої долі” за 1931, стор. 38-46.

моги на газету 1000 р. На Галичину це гроші не малі”.⁷⁰⁾

До тих видавничих плянів стояла близько Юлія Шнайдер, про що й пише Павлик в листі до Драгоманова (31 березня):

“ . . . з тутешніх же львівських, є одна Шнайдер (поетка), котра буде стало писати поезії і моглаби й повинна належати до редакції та Франко чомусь то не хоче, каже, що з нею ніщо говорити (я сам її особисто не знаю, та й боюся пізнавати, бо вона в рускім пансіоні настоятелькою, то й вилетіла б, якби знали) . . . Можна би, по моему, перестати на Франку, мені, Коцовському і Шнайдерці з тутешніх . . . ”⁷¹⁾

Хоч як зайнятий, Франко стрічався з Юлією. Адже до друку готовилась збірка її поезій. Знала про те Климентія Попович і через Франка переписувалась із нею, як свідчить відповідь Франка з 17 березня: “ — приложенний листок передав панні Шнайдер”. З цього листа видно теж, що Франко охолов до Климентії: “Що до мене самого, щиро дякую Вам за співчуття, але смію упевнити Вас, що так воно зле не є, як Вам здається”.⁷²⁾ У нього ще не покінчено було з Дзвонковською, а не без сліду залишилася зустріч у Києві з кружком курсисток Олени Доброграївни. Для львівської молоді великою подією був приїзд студентів з України, між ними Олени Доброграївни і Катрі Мельник, з якими познайомилася молода поетка. Вони справді збудили живу симпатію Юлії, адже Олена Доброграївна була в той час головою київського кружка студенток, який поставив у своїй програмі таку високу ціль як “політичне, національне, культурне й економічне визволення України”. Скупі відомості про цю небуденну українку можна найти в “Переписці” Павлика й Драгоманова. Юлії Шнайдер, мабуть, було відомо, яке глибоке враження зробила вона на Володимира Коцовського.⁷³⁾ Її живий портрет накреслила в своєму ді-

---

⁷⁰⁾ Переписка, IV, стор. 336-7.

⁷¹⁾ Там же, стор. 350-1.

⁷²⁾ І. Франко, Твори, т. XX, стор. 267-8.

⁷³⁾ В листах Франка до Ольги Хоружинської є виразні натяки, що Коцовський розпачливо закохався в Доброграївні (Пор. Літературна спадщина, І. Франко, І. Київ, 1956).

вочому днівнику—Олена Кисілевська⁷⁴), що бачила її в часі літньої студентської мандрівки 1885 р.

“Олена Доброграївна, “слухателька” філософії в ківській університеті. Єсть она середного росту чиста Українка, подібна до тих дівчат на Гілярковім образі. Лице напів округле, сильно смагляве з румянцями, волосся темне, очі хороші чорні. Она була убрана дуже поединчо в чорній не новій уже сукні, в чорнім на пів-мужескім капелюсі. Она почала розмовляти то з вуянцею то з п. Барвіньскою — але по хвилі прийшов Евг. Олесніцкий і І. Ганкевич, прошучи конечно, аби я йшла до неї “бо наші пані не знають добре ні історії ні літератури, і не знають о чім з нею говорити!” Я пішла. Ми почали говорити про галицьких селян, і я похвалила Гувилівських, котрі дійсно суть дуже патріотичні. Далі бесіда зійшла на вибори — потім я питалась про Антоновича та Кониського. Через цілий час бесіди она усміхалась і розпитовала про всьо дуже цікаво”.

Не відомо, чи Юлія брала участь у тих студентських мандрівках. Попереднього року Франко писав до неї заохочуючи, щоб “бобрецька пташка розвинула свої крила і прилетіла в суботу до Львова, а в неділю разом з веселою громадкою молодіжи до Дрогобича і дальше в гори. Кошту на то великого не треба, 10-15 гульденів вистарчить, але зато Ви скористали б дуже а дуже багато . . . Надіємось, що в вандрівці возьмуть участь і інші дами, так що Ви не потребували б женуватися мужеского товариства”.⁷⁵) Промовляли б за тим її вірші з описами гірської природи; “До тебе, зелений Бескиде, вертаю”, “Щасливий орле!”, “Схід сонця”, “Витай, любе сонце”, “Над пробоем”, “Могутня хвиле”, “Вперед”, “Ті скелі могутні”, “Поглянь лиш, красуне!”, “Ой розсиплю”, “Чи то так співає пташка”...⁷⁶)

Свої власні враження з побуту ківських студенток передала поетка аж в 1930 р.:

Про відносини на Україні довідувався наш гурток від студенток киевлянок . . . Між студентками найдовше перебувала з нами Олена Доброграївна і студентка археолог Катря Мельник —

⁷⁴) Сторінки з днівника Олени Сіменович-Кисілевської з 1885-6 рр. — Жіночий Відділ “Канадійського Фармера”, Вінніпег, (грудень 1959 й січень 1960).

⁷⁵) Лист з 23 липня, 1884 (Іван Франко, Збірник V. Вид. Львівського Університету, 1956, стор. 166).

⁷⁶) Всі ці вірші в виданні “На новий шлях”, Коломия, 1928, мають дату 1885 рік і такі місцевості: Підлюте, Ямна, Тисьмениця . . .

це були самостійні, освічені дівчата, свідомі українки, справжні демократки. За цю знакомість із студентками “ззбручанськими” причислили і мене до “нігілісток”⁷⁷⁾.

Катря Мельник була другою дружиною Володимира Антоновича, що теж перебував у Львові в часі літніх вакацій. Його приїзд був зв'язаний з археологічним зїздом, але довкола його особи заметушилися львовяне і врешті дійшло до компромісу між молоддю з Франком і “Зорею” з народовцями. Навіть згіркілому Павликові Антонович подобався і він умоляв Драгоманова, щоб невідхильно з ним побачився, бо “після виїзду Драгоманова стан річей в Україні змінився в головнім: українці — прихильники Антоновича — задумали були відірватися від Росії, в осібну державу, а не добиватися політичної волі в звязи з Росією, — як радив Драгоманів”⁷⁸⁾

Наскільки Юлія Шнайдер поринала в ту гарячу атмосферу тодішнього Львова, з палкими мріями про визволення України, нема достатніх відомостей поза її справді уривчастими, плутаними й обвитими серпанком недовомлень згадками. Вона називає Наталію Кобринську, Олесю Бажанську, Софію Окуневську, що бували в неї, коли вона учила в Інституті Сестер Василянок:

“Раділи тоді ми, що ось і галичанка осягне найвищу університетську освіту, здобуде фахове знання, через що стане справді незалежною економічно, самостійною людиною. Плянували ми вже тоді про внесок до союму на допущення жінок до гімназії та дальше і про справу допущення жінок до студій університетських. Так отже начеркувались пляни роботи. Мала і я їхати до Швайцарії і т. д.” В іншому місці тих самих спогадів є твердження: “. . . була я і в Станиславові, де засновано жіноче товариство, якого провід обняла Представниця наша Кобринська”. Це очевидна неточність. В її переписці з Франком нема про те найменших натяків ні про виїзд зі Стоків. А втім не слід забувати, що все те згадувала поетка на відстані майже пів сторіччя . . .

Безсумнівне є, що за цю активність Юлію Шнайдер

---

⁷⁷⁾ Уривки спогадів, стор. 43.

⁷⁸⁾ Переписка, т. IV., стор. 431.

усунено з Інституту Сестер Василіянок. Це був дошкульний удар. Не мавши матеріального забезпечення мусіла вона шукати засобів на існування. Скінчилися літні ваканції і Юлія Шнайдер прийняла від листопада місце приватної вчительки в селі Руденка біля Лопатина на Львівщині, в родині польського землевласника.

Іншими словами була це праця гувернантки поміщицьких дітей, тоді коли вона прагнула до вищої освіти, бажала стати учителькою середньої школи, щоб могли жити в культурному центрі, тоді — коли з її іменням звязувалася поява в Україні першої збірки поезій, якої авторкою була—жінка.

“Prima Vera⁷⁹⁾ — Збірник поезій Юлії Шнайдер”, ця невеличка книжечка появилася як п'ятий випуск “Русько-української Бібліотеки”, накладом Євгена Олесницького. Франко дотримав слова, зредагував і найшов видавця для “первоцвіту” молодій поетки. Всього на один акруш друку цей збірничок 38 віршів був проте визначною подією в тогочасному українському культурному житті. Це вперше в Західній Україні виступила жінка-поетка немов в іменні своїх посестер складаючи заяву про своє право на рівність і повноцінність у власному народі.

“Пріма вера” — перша весняна квітка, що заповідає пробудження природи зі сну є наче символом української жінки, що прокидається з вікового сну в темряві й рабстві, до нового, вільного життя:

Prima vera! О, витай, сестричко!
Ледве сонця перший промінь сяє,
вже блідее вихиляєш личко . . .
Бережися, лісом вихор грає!

Ти в долині крижаній зацвіла;
блиском рожі, лілії красою
не чаруєш, — прецінь серцю мила:
заповідь весни несеш з собою.

Не зварив тебе той іній білий,
не зломил лютя буря з ночі . . .
Чи тебе природи руки гріли,
ангеляток сторожили очі?

---

⁷⁹⁾ Латинська назва: “перша весна”, “рання весна”, “первоцвіт.”

Prima vera, о, моя сестричко,
нам обом одна судилась доля!
Не весна ще, хоч весна вже близько;
відцвієш серед пустого поля.

Відцвієш, нім ще весна настане;
інший цвіт на гріб твій заблукає . . .
не один на нього люблю гляне,
та ніхто про тебе не згадає . . .

Від цього початкового вірша й назва цілої збірочки, що від неї, за висловом Франка, справді віяло неначе запахом весни. Чари української природи, пориви кохання, горіння юности, а все те пройняте ніжним ліризмом, особливим жіночим чуттям. А разом з тими переливами надій на щастя, тривог, розпачу за зраду й розчарування — поетка хоче жити, співати, боротися:

О, не вгасай мені, моє ти ранне
соненько ясне!
Жаль, що поблідло сине, в перли ткане
те небо красне.

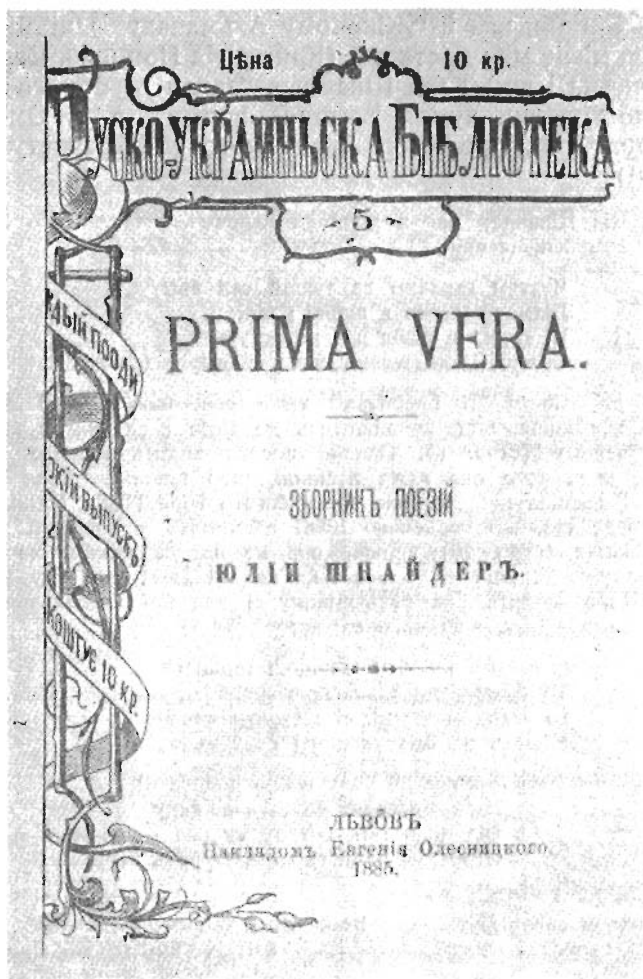
І жаль тебе, мій світе променистий,
буйний просторе,
куди з землі не здужає доплисти
ні біль, ні горе.

Вас, недоспіваної мої, ви — чисті
пісні замовклі,
Думки невисказані, як в дні млисті
листки пожовклі . . .

Крил, що несли мене в час бурі-тучі,
крил ластів'ячих . . .
жаль творчих сил, мрій-поривів кріпучих,
надій гарячих . . .

Не ржавійте від сліз моїх пролитих,
стозвучні струни!
Я ж хочу ще співати, хочу жити;
ще час до труни!

Розвеселися розблиском, весняне,
ти, небо красне!
О, не вгасай мені, моє ти ранне
сонечко ясне!

Відбитка заголовного листка "Prima vera" з 1885 р.

Збірочку замикає вірш “Я ваша!” — яскраве за-
певнення про віддане служіння поетки своєму народові.

Вірші друковані в журналі “Зоря” щойно видані
окремою книжечкою принесли авторці розголос. На-
талія Кобринська в “Жіночому Альманасу”⁸⁰⁾ відмітила
перше місце між поетками (Климентія Попович, Євгенія
Бохенська і др.) Юлії Шнайдер, “зادля глибокого чут-
тя, поступових думок і гарної форми”. А о. Омелян
Огоновський, професор Львівського Університету пи-
сав:⁸¹⁾

“Юлія Шнайдер має з природи напрям до ідеального світо-
гляду; тому співає она:

Чуттям гарячим за тісний сей світ
Підмогу маємо в любові і вірі;
Ні труд, ні завід нас не остудить,
Святим ідеям жизнь несем в офірі. (стор. 5)

В стихотворі “В Бескидах” каже она, що рада б духом
летіти все вище, щоб наблизитись до Бога і спочинуту аж на
сонці ясному (стор. 8). Одначе поетка видить недолю своїх
братів, із-за чого она каже пташині, щоб вище звертала хуткі
крила і заявила небу, що на землі багато горя і сліз (стор. 28).
Тому не диво, що серденько Юлії втомилось в короткій манд-
рівці життя (стор. 20); одначе она не впадає духом: хоч чує
себе старою терпінням, то все таки на дні душі чує силу (стор.
21). Широ любить она батьківщину, і для неї готова понести
всяку саможертву, з-за чого співає:

Судилось мні йти стежкою тернистов
То буду йти—а власною журбою,
Ні вздохом тихим, ні слезою чистов
Мішать не буду вашого спокою.

Братам не хочу жалю додавати!
Ні, я-б веселку розснувала ясну
Під ноги тим, котрим судьба — не мати,
Щоб луч одні скрасив їх путь нещасну.
(стор. 27-28)

Хоча в гарній вітці, яку Юлія Шнайдер подала в 1885 р. на
спомин своїм землякам, находяться квітки, що їх викохано на

⁸⁰⁾ Перший вінок, Львів, 1887, стор. 98. З тієї нагоди Кобрин-
ська згадала, що в Коломиї, 1870 р. вийшов збірничок “Поезій
Безіменної” — спроба, хоч і з проявами таланту, але ділетанська.

⁸¹⁾ Історія літератури українсько-рускої, т. II, часть 2, стор.
697-701.

чужій землі, — хоча в Збірнику її поезій проявляються ремінісценції із польських стихотворів Марії Конопніцької, то все таки дарунок Юлії є милий всякому українцеві, позаяк сю вітку прикрасила она також незабудьками з рідного зільника. У сеї поетки додачаємо природний дар складати вірші вельми симпатичні, тільки ж непотрібно силувалася она “купатись в блесках і тонах” (стор. 29), коли вже тогді (1883-1885 рр.) забаглось їй погодити між собою оба напрями в поезії, себ-то напрям ідеальний і реальний . . . ”

Як на суворого критика нових течій серед молоді та противника Франка й його товаришів, це прихильний відзив. Свіжий талант Юлії Шнайдер був визнаний не тільки молодими але й рештою громадянства. “Маємо поетку!”

VII.

Змушена виїхати зо Львова поетка тяжко відчувала своє становище в новому місці, проте не покидала пера:

“Гей, у чужій найшлась я сторононці;
Рідні нема . . .
Як сохне квітка скошена на сонці,
зісхну сама,
чи так, як пташка без кубла, замлю,
без бистрих крил?
Бо жить без них не хочу я, не вмію,
не маю сил!
Та ні! Ї тут людської нужди картина
мене болить.
І тут біднота, голод . . . сиротина
в ярмі квилить.
Ї тут під зерно пора орати ниву,
й тут здасться труд.
А чей колосся вже збере щасливо
колись сей люд.
Журливі спогади ? . . . Хай шезнуть всі у кручі
життя на дні.
Як довго жар в душі і руки ще робучі,
й на чужині
для мене труду тай на довго стане;
бо горе й тут,
бо скрізь лунає плач, брязчать кайдани
і стогне люд.

(Руденка, 1885 р.)

“Нового року щасливішого ніж був прожитий” бажав їй Франко в короткому письмі 1 січня 1886:

“Дорога Товаришко!

Лист Ваш і прекрасні вірші дістав, і дуже Вам дякую за них. Жаль, що Ви в Лопатині не бачились з Коцовським і не розбалакались з ним дещо троха; він був би може троха порадував Вас. У нас то зовсім не так кепсько йде, як Вам здається. Я просив уже, щоб Вам висилали Зорю, бодай від 1-го н-ру. В 1-ім Н-рі годі міні помістити що небудь з Ваших віршів, але надіюсь, що можна буде в другім. На святах, здаєсь, буду в Болехові у Озаркевичів . . . ”⁸²⁾

Не так щасливий особисто для поетки як для її літературного дорібку був цей рік проведений в селі Руденці. Приготовляючи до іспиту дві доні дідичаполяка—її душа жила львівськими спогадами, в атмосфері панівних там ідей і почувань. Їх вона передала всією силою свого натхнення новими строфами, сміливо й впевнено кинувши визов струхлявілим пережиткам минулого, що так сильно сковували ще сучасну їй дійсність. Поетка почула себе зрілою сказати власне слово і своїм приниженим посестрам:

Жінко — невольнице звичаїв темна!
Приймаєш болі та всі труди земні
в нестямі, серед сліз, невіжі хмар,

мов той Атлант, підносиш свій тягар.
Карятида ти з лискучого каміння,
піддержуєш землі хиткі основи . . .
Невже ж у грудях без знаття проміння
ти маєш зберегти всі святощі любови?
Життя без просвітку, і біль, і труди,
а що для тебе скарбом в чорну хвилю буде?

*
*

Минув той час, коли тягар життя
дикар-пастух клав на плече рабині;
минув і той, як вперше до буття,
розкривши крила молоді, орлині
ти йшла в нестямі, звільнена з упругу,
та ще без цілі, ворогам в наругу.

⁸²⁾ І. Франко, Збірник V. Вид. Львівського Університету, стор. 168-9.

Минув неволі час і блуканини . . .
Покинь тепер нарікання, ділай!
Будь сильна і свідома прав людини,
до жнива стань і з нив снопи збирай!
В твоїх руках твоє добро й родини
цілої воля й ясний щастя рай.
Лиш перша стань там, де в холодні кручі
життя з пісень падуть кличі блискучі . . .

Хоч тиха, ніжна, мов та Антігона
з далекої німої давнини,
та як вона в нутрі свого лона
непереможну твердість хорони;
в борні за правду. Як вона Креона,
так до добра ти свій світ наворачни.
Борцем за правду і краси натхнінням
і в світа служі теплим будь промінням!

Вона вказує на тісний і замкнутий світ жінки:

На світі сонце, воля, радість, рух,
встають держави й гинуть, а твій дух
кружля при тім, котрому ти віддана,
в тісних границях хатки чи палати.
Твій світ — колиска малого дитяти,
твій рай — домівка твого мужа-пана.
Муж — твій закон; він милує й карає . . .
За чари розкоші на груди гарні
перлові шнури віша та янтарні,
з очей твоїх душа щоб не ясніла!
Ти сильна — духа сном, красою тіла.
Не думка в тілі тім, лиш серця страсть,
що умові проснутися не дасть.
Над скарбами й рабами — ти княгиня,
і в клітці золотій — сама рабиня ! . . .

Тому відвічному рабському становищу жінки поетка протиставить новітню жінку-борця за краще життя свого народу, та кидає українському жіноцтву гарячий клич до праці й боротьби взиваючи його ступити **“на новий шлях”**:

Куди ти, сестро, смілий лег звертаєш?
На новий шлях? А чи ти тее знаєш,
що холод самоти там привіта тебе?
Покинь новий на втоптаний вернися,
забав і сплетень кормом лиш кормися,
бо світ тебе леданою назве!

Ледачою? Й за віщо? — ти питаєш.
За те, що духом світ весь обіймаєш,
що хто лиш чоловік, — для тебе брат,
що серце кращої всім прагне долі,
що бунту повне проти самоволі,
що людські рани всі його болять!

Покинь ті божі, ясні ідеали,
що в серці твому ядро запалали,
покинь для спільного добра свій труд!
А ні, то погордуй сучасних судом,
живий для ідей, працєю кровавим трудом,
віддай усе, усе за рідний люд.

Та як, опріче слів і чулих сліз, нічого
ти не несеш йому, то розчаровань много
зазнаєш ти і згинеш у юрбі:
і, поки тіло ляже ще в могилу,
душа утратить одіж сніжнобілу
і віру чисту в лютий боротьбі.

Не сліз потрібно, щоб ставать до бою!
Не слези, — силу й жар візьми за зброю,
ту силу, що любов у груди ле,
ту міць, щоб думи в дію осуцати,
той жар, щоб з лихом битися й прощати
все, чим тебе невіжа й злоба бе!

Той жар, щоб вірити у правди світ і ждати,
і йти на труд без слави і заплати,
як сонце й дощ працюють по лугах,
як роси ті на пуянки дрімучі
падуть, щоб цвіти з них розвить пахучі . . .
Як маєш стілько сил, то йди на новий шлях ! . . .

Цими творами поетка станула в ряди піонерок українського жіночого руху і здобула собі передове місце між українським жіноцтвом. Ними вона й відзначила себе в українській поезії як окличниця жіночої рівноправности. Цю назву “На новий шлях” дістане наступна збірка її поезій.

Ідейне поглиблення йшло в парі з удосконаленням форми. Особливо гарними є сонети, написані в Руденці: “Я не жалюсь”⁸³⁾

---

⁸³⁾ В виданні з 1925 р. поетка змінила на “Мені не жаль”.

I.

Я не жалюсь, що горе все стрічаю;
я з горя знаю людських сліз ціну.
Мені не жаль, що долю навісну
братів — сестер із досвіду вже знаю.

Блукаючи по світу, я стрічаю
мій люд нещасний, без кута, без сну,
голодний, в сіль опутаний міцну,
в роботі поневольній, в тьмі без краю.

Як чую те його глухе ридання
свій смуток зрівнюю з його журою —
то чим моя жура, мое скитання?

Краплина в морі невидна для ока . . .
Кров з серця бе до голови жарою,
протест знімається в гору високо.

II.

Мені не жалко! я з терпіння, болю,
нову користь, нових добуду сил!
Вони мені, що вітер для вітрил,
що жар, що в сталь тверду гартує волю.

Проходячи крізь біль, журбу, недолю,
стрисаю звільна самолюбства пил,
і з ширшим розмахом духових крил
всіх обіймаю, що терплять неволю.

Печаль мене з усіми споріднила,
що в ланцюгах марнують цвіт надій.
На те терплю я, щоб сю чернь любила,

за них боролася, в біді живучи,
ім голосила розмах світлих мрій,
в побіду їхню вірила блискучу.

В циклю чотирьох сонетів “За много” змальовані в контрастових картинах багатство й злидні: “за много скарбів” — для багатих, а для убогих “За много сліз, журби! За много зла!” У двох сонетах “Холодним” нап'ятовано облудливі проповіді, лицемірні спожаління, пусті слова, а навіть мрії поетів, вчення мислителів, які не усувають голоду, горя й розпуки, ні не приносять волі поневоленим. Тільки “волі пісенька гучна й залле провалля довгого терпіння” . . .

Не дивлячись на всі творчі досягнення поетка прикро відчувала в Руденці свій притулок у польському середовищі. В крайному подразненні писала вона про те Франкові з початком березня:

“Серед поганої ляхні жити мені обридло, як ніколи, сли жива зістануся, з вересньом приїжджаю до Львова конвікт⁸⁴⁾ закладати, хоч наразі в малих розмірах, ангажуючи до помочі п. Порембальську, тутешню вчительку, і Кліму. Просить ю від мене, щоб залишила трохи сил, не дуже упала на душі: їй судилася рівно ж доля закладання школи в Честинях” (6. 3, 1886 р.)

В тому самому листі скаржиться вона, що не зможе приїхати до Львова на Шевченківський Вечір, бо коли сніги розтануть, то й човном з села не відістатись. Запросини прийшли від Кобринської, що вже підготувляла Альманах і звернулася до Юлії за матеріялами. Як завжди, остаточне рішення належало Франкові:

“Даю для того Вам, Брате, повномочію поговорити з нею⁸⁵⁾: я по поводу дрібної “Prima vera” не маю претензії заслуженої авторки. Яко приватна людина, не можу нудить ширшу публічність життям вбогим в блискучі епізоди, воно більш багате чуттям, борбою виламаньяся з пересудів, але що те все так невдатне, більше — бо не скінчене, так і тим не рада б ділитись, щоб не виглядало “хваленням ся з терпіння”. Цікавіше, може, життя яко учительки, то ж посилаю з послідніх хвиль пару карток, і се дражливі квестії. Впрочім спускаюсь, як все, на Ваш суд, будьте ласкаві переглянуть, сли знайдете що відповідного, передайте п. Кобринській або просить ю нічого не згадувати о мні”⁸⁶⁾

Не тільки сама скромність але й обережність перед новими переслідуваннями диктувала ці рядки. Коли власне громадянство не дало піддержки молодій талановитій культурній силі, але позбавило її заробіткової праці у Львові, Юлія рішилася повернутись до державного шкільництва і з Руденки старалася про місце вчительки в Тернополі. Тієї посади вона не дістала, про

⁸⁴⁾ Пансіон, бурса.

⁸⁵⁾ З Кобринською.

⁸⁶⁾ У. Кравченко, Твори, Київ 1958, стор. 459-60.

що писала Франкові в листі з 3 червня, бо знову Кобринська зверталася до неї в справі Альманаха. Пишучи цього листа, Юлія не знала, що Франко саме повернувся з України після свого одруження з киевлянкою, Ольгою Хоружинською. Інакше вона б не писала йому: “В Руденці буду ще до 1. VII. Відтак треба б мандрувати не знати ще куди?” . . . ⁸⁷⁾

А втім в дуже короткому часі Юлія Шнайдер відійшла далі, ніж могла сподіватися пишучи останнього листа до Франка з Руденки. Почавши після вакацій учителювати в Лужку Долішнім на Дрогобиччині вона вже 22 листопада одружилася з сільським учителем — поляком Яном Нементовським.

Любов? Зневіра? Резигнація? Розпука? Розчарування? Безвихідність? Слабість перед “Вертером”? “Демон”? . . . Чому вона в початках розквіту свого молодого таланту відійшла з “нового шляху”?

“Покривджена . . . сумна . . . переможена звертаюся до тебе, природо-нене, джерело життя, заспокоєння!” — записано в Лужку, 1886 р. В іншому місці, без сумніву, міркування про львівський епізод: “Яке ж розчарування і біль душі принесла дійсність? Інтелігенція — зовсім неінтелігентна, характерів чистих, незломних нема . . . Догматизм партійний, формалізм, тіснота, дрібничковість, матеріалістичний егоїзм, нікчемність, підлота, вдача рабська, байдужність, гордість, некультурність . . . А там . . . Кривда народу, горе, океан темноти . . . А все ж таки краще вернути мені між люд...” ⁸⁸⁾ А водночас це скидається на шукання виправдання. В іншому листі про свій досвід учителювання зазначено, що в відношенні до товаришів—“треба або боротись, або любитись, їх спільничкою бути” ⁸⁹⁾. Значить замість боротьби — одруження.

Та які б не були мотиви цього подружжя — воно було невдалим. У дальших натяках поетки, в її листах, віршах повтарається заєдно “тиран”, “гнобитель”:

---

⁸⁷⁾ Там же, стор. 461.

⁸⁸⁾ Там же, стор. 263.

⁸⁹⁾ Там же, стор. 461.

Догадуюсь, яке життя погане
У них схиляє стап її стрункий,
І чом блиск тратить зір її палкий,
Чом вяне так, як цвіт без сонця вяне.

Горює бідна: муж і не погляне,
Утіх глядить за домом — навісний!
У домі ж зла свекруха, рій дітей,
Сварня з його сімею — ой, талане!

Безпомічна сумує день по дни,
Приймає мовчки і сварню і крики,
Бо й хто ж зірве її тяжкі ланци?

Здаєсь, дзвенить усе в душі: “на віки!”
Безпомічну замучать так вони
Немов голубку ту лихі шуліки.⁹⁰⁾

Яка відстань між тим сонетом а віршами в 1885-6 рр.!

Одружений Франко написав до Юлії Шнайдер-Нементовської листа щойно з приводу Жіночого Альманаху, 20 травня 1887 р.:

“Шановна Пані!

Отсе вже аж негарно з моєї сторони, що я так довго не писав Вам і навіть не побажав Вам щастя на Вашій новій дорозі. Ну, та я надіюсь, що Ви й без того певні, що я Вам бажаю всього доброго і хорошого. Звісно **попереду всього я бажав би, щоб Ви не забували нашої спільної приятельки — руської поезії, котра познакомила нас з собою, і надіюсь, що й надаліше удержить у добрій дружбі . . .**⁹¹⁾

У “Першому Вінку” Франко помістив програмовий вірш “На новий шлях”, три циклі сонетів: “За много”, “Не рвись в будуще”, “Я не жалюсь” та три “Думки”. Як авторка підписана не Юлія Шнайдер а — **Уляна Кравченко**⁹²⁾. Відтоді поетка назавжди залишила цей псевдонім. Зукраїнізованим іменем “Уляна” були підписані деякі листи до Франка з Бібрки 1884 р.⁹³⁾ Можливо, що вже тоді була між ними мова про псевдо-

⁹⁰⁾ Життя і Слово, вістник літератури, політики і науки, том V, Львів, 1896, стор. 191.

⁹¹⁾ І. Франко, Твори, Київ, 1956, т. XX, стор. 337.

⁹²⁾ Нім. Шнайдер по українському значить кравець.

⁹³⁾ Твори, стор. 453, 455.

нім, тепер він був потрібний для приховування учительки Нементовської не тільки перед шкільними властями, але згодом і перед власним чоловіком. Родинна драма Нементовських наростала разом із загостренням українсько-польських взаємовідносин в Галичині.

Після виходу “Першого вімка” перестали появлятися в українській пресі вірші Уляни Кравченко — Юлії Шнайдер. Проте о. Омелян Огоновський в своїй “Історії літератури”⁹⁵⁾ згадує ще про “Літературний Збірник—Ватра”, що вийшов у Стрії за редакцією Василя Лукича, 1887 р., де поміщено вірші Уляни Кравченко, з яких видно, що вона “перехилилась на сторону поетів-реалістів”, але—додає о. Огоновський — “іноді мабуть таки жаль їй, що покинула “втоптаний старий шлях”, котрий був обквітчений рожами, по-за-як на “новім шляху” ачey проймає її холод самоти”.

Досі тим, хто публікував її твори, був Франко. Перейшовши в “найми до сусідів” працювати в “Кур'єрі Львовськiм” — не мав часу ні змоги тим займатися. Сама ж Уляна Кравченко “вважала за краще не марнувати свого здоров'я й сил там, де ґрунт був ще не підготований, де стрічали її раз-у-раз удари й розчарування”. Це говорить Павло Волянський, учитель перемиської гімназії, що знав особисто поетку і зладив другі видання її збірок.⁹⁶⁾ Зате Франко пишучи до Драгоманова в лютому 1889 р. згадав: “Не знаю, чи писав Вам Коцовський. Він оженився з сестрою поетеси Шнайдер. Вчора були в нас обое з жінкою. А поетеса покинула поезію і колише дітей”.⁹⁷⁾

Проте не даром Франко учив її колись майстерности в будові віршів на своєму “Не забудь, не забудь—юних днів, днів весни . . .” Уляна Кравченко на все життя понесла їх з собою:

Вражіння юности в важкую путь життя
береш, мов бідний зароблені гроші,
і не затратить скарбів тих душа,
не знищать їх пізніші болі ні розкоші.

⁹⁵⁾ Цитована вище, стор. 700-701.

⁹⁶⁾ *Prima vera*, Коломия, 1925, На новий шлях, Коломия, 1928 і др.

⁹⁷⁾ І. Франко, Твори, т. XX, стор. 382.

Не раз гадаєш: щезли! Та ось миг один
освітить їх, — і встануть чередою
чуття всі мов мерці із домовин
і тихим походом пройдуть перед тобою.

Іванові Франкові завдячувала Уляна Кравченко й появу другої збірки своїх поезій “На новий шлях”⁹⁸⁾, що позначена вся духом незабутніх днів юности. Світ тих ідей, що промінював від геніяльного поета на його талановиту ученицю був такий глибокий, що вистачив на ціле довге життя. Уляна Кравченко признає це в своїх спогадах про Івана Франка.⁹⁹⁾

Гостро скритикував ці спогади Денис Лукіянович¹⁰⁰⁾ за всякі недомовлення й натяки про “якусь любов, чи до Франка, чи з Франком”, за “зайві нецікаві цитати з якихось поживклих неопублікованих записок екзальтованої дівчини” . . . На підставі відомого автобіографічного листа Франка до Кримського (з 1898 р.), про те, що поет “Познайомився з двома руськими (тобто українськими) поетесами Юлією Шнайдер і Климентією Попович, але жадна з них не мала на нього тривогого впливу” Лукіянович робить висновок: Отже, кохання не було. До того, в поезії “Тричі мені являлася любов” — Уляна не належить до трьох зірок поета.

А втім Уляна Кравченко ніде не говорить про тзв. велику любов. Були моменти в листуванні, де допускалося навіть можливість подружжя^{100а)}, але ніколи вона не впевняла як другі, що тільки б їм сказати було “так” і стали б дружинами Франка . . . До неї не мусів він як

---

⁹⁸⁾ Вийшла накладом Франка в його “Літературно-науковій бібліотеці” у Львові, 1891 р.

⁹⁹⁾ “Щирий друг і вчитель”, “Велика дружба”, 1940, (“Література й мистецтво, Львів, 1941, ч. 5), “Моя дружба з І. Франком” (Жінка, Львів, ЧЧ. 11-12, 1936.)

¹⁰⁰⁾ Листи Івана Франка до Уляни Кравченко, “Іван Франко — статті й матеріали”, Збірник V, Вид. Львівського Університету, 1956, стор. 132-178.

^{100а)} Д. Лукіянович наводить уривок листа Уляни до Франка з 3 І. 1884 р.: “Коротко скажу, що на життя наше на селі цілком згоджуся, тиха праця фізична, украшена духовново, зближення і пізнання нашого бідного люду — се було б моїм бажанням і має для мене повабу, тож рада я, щоб плян Вами предложений удався — впрочім лишаю Вам дальший заряд . . . ”

до інших писати, що “не є так зле, якби могло здаватися”. Але ж і те правда, що були хвилини, коли Франко прагнув і приїзду її до Львова і листів і поїздок до Бібрки. Цікаву деталь подала в своїх спогадах знайома Франка з останніх літ, Ольга Роздольська, що відвідала хворого поета на кілька місяців до смерті. На прощання “він прохав не забувати про нього, додаючи, що ціле своє життя він любив жінок” . . .¹⁰¹) Чи, як до числа тих жінок не могла належати й найталановитіша галицька поетка, молода, мила й привітна, лагідна й слухняна, ніжна й хай екзальтована, Юлія Шнайдер, що так беззастережно адорувала поета? Адже ж до неї писав він не тільки про літературу, але й про любов, про братерські в знаках наведення поцілунки, що їх, жартуючи, надіявся “зложити ще достаточне число на її устах” . . .¹⁰²) Можна дошукуватись в ріжних її поезіях слідів відношення до Франка, але ніколи вона не представляє себе в ролі “демонічної зірки”. Спокусливо принадною вона являється перед сільськими вчителями - “Вертерами”, а тільки любуючись у таємничих заслонах вийняtkово відхилить їх рубець, щоб на мить з’явилися то красень із чорними кучерами, то нерозгаданий емісарій “пан де-Печка”, то багатій-інженер . . .

Старосвітське виховання т.зв. доброго тону привчало до маски й пози. Ще в бобрецькій початковій переписці (з січня 1884 р.) Франко писав: “У наших женщин щирість і чуття й любов звичайно єсть тільки там і тільки тогди, де і коли “випадає” а поза ту границю ні-ні-ні . . . Чи як там Ваші правила доброго тону кажуть?”

Явно упереджений до Уляни Кравченко за те, що понищила й ушкодила листи Івана Франка, Денис Лукіянович закидає їй, що не Франко розпочав листування, але Уляна Кравченко перша до нього написала:

“Лист І. Франка від 14, XI, 1883 р. за своїм змістом є першим його листом до неї. Нема тут ніякого

---

¹⁰¹) З останніх років Івана Франка, у Збірнику “Франко у спогадах сучасників”, Львів, 1956, стор. 414.

¹⁰²) І. Франко, Збірник V, стор. 158.

натяку на якийсь попередній лист. Немає також потреби, а головню немає підстави вважати його за другий лист, як про це зазначає У. Кравченко у своїх спогадах¹⁰³⁾

Виходить, що Лукіянович не дуже уважно прочитував листи до Франка Уляни Кравченко, яка з першого рядка навіязує до одержаного письма: “Тишете до мене яко незнакомий . . .”, а далі: “Ваші щирі, дружеські слова заохоти збудили і до Вас довіря”, врешті дякує “за жертвовану поміч і заохоту”. Не за натяки слід докоряти Улянї Кравченко, а жаліти, що замість висловлюватись виразно, вона все те, як писав до неї Франко, “обвинула в бавовну”, приховала й пообтинала листи, перевівши їх строгу цензуру. Через те й залишилися “здогади й недоумовлення”.

Але така доля листів великих людей: Евелїна Ганська поусувала всю еротику, що їй писав Бальзак, на місце пестоців в епітетах вона вставляла високопарні фрази, замість нпр. “драпіжної кітки” — хотїла бути “далекою полярною зорею” . . . Уляна Кравченко, може, саме за браком їх волїла стилізацію “етеричну, метафізичну, абстракційну”.¹⁰⁴⁾ Таким є її “Спогад” про Франка в двох гарних сонетах, що змістом нагадують чудову “Ідиллю” Франка, хоч і не дівчинка тут у ролі провідниці.

I.

Земля вбиралась в новий стрій весною,
цвів ряст дрібний і золотий лотач, —
по скибах жито розсівав сівач
і гай яснів красою чарівною.

По білих пролісках я йшла з тобою,
і тямлю, як казав ти: “Втихне плач,
і вбогих не здиратиме богач,
трудитимуться всі для всіх в спокою.

І люди, всі брати, будуть щасливі,
нас кличе воля! Як сівач на ниві,
ми в душах сїймо правду і любов!

Готові до життя, борні без слави . . .
Будучності дасть мир наш бїй кровавий.
Вже тьма щезає — се наш день зійшов!”

¹⁰³⁾ Там же, стор. 133.

¹⁰⁴⁾ Там же, стор. 170.

II.

Далеко ся весня ясна за мною
Й чимало довелось дожити невдач, —
а все ж, як бачу на лугах лотач,
міцніе кволий дух і рветься знов до бою.

Твої слова звенять в душі луною,
слова великі ті: “Утихне плач
і вбогих не здиратиме богач . . .
І розіллється світ над злобою і тьмою . . . ”

Мене уносить спогад, мов крильми,
і думка білим голубом злітає
із поцілунком на Твоє чоло.

І вірю я в грядучее добро:
над людськістю так щастя завітає,
як у моїй душі в той день весни.¹⁰⁵⁾

Те, що для Франка було скороминувшим епізодом у Бібрці, для Уляни Кравченко стало окриленним спогадом юности, чарівною легендою на все життя. Тим вона дорожила, гордилася й зберігала як свою особисту цінність.¹⁰⁶⁾

Коли за її висловом “ідейно і національно чужий уклад життя” згодом спиновав її від активної участі в українському житті, коли вона писала “О, доле, не дай, щоб нарід мав мене за мертву, поки я живу”¹⁰⁷⁾ — то всі її почини йшли через того, хто в юності направив її життя “на новий шлях”. Йому завдячувала вона, що молодість її не пройшла марно, що “юні дні—дні весни” були їй світлом і джерелом натхнення в дальшому житті, як того прагнула душа поетки

Молодосте, будь ангелом мені
у сій життя дорозі.
Веди мене на верхи світляні,
піддержуй у знеможі.

¹⁰⁵⁾ Уляна Кравченко вислала ці вірші Франкові в 1898 р., щоб згадав він “один день весни, і бібрецький луг, повен лотачів . . . і тихі розмови і мрії при щастя . . . ”

¹⁰⁶⁾ Д. Лукіянович пригадує, що Уляна Кравченко відмовилася в 1926 р. передати до архіву при бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка листи від Франка та “чомусь ховала їх у себе під матрац”. Зняти копії тих листів йому вдалося через особисте знайомство в часі перебування в Перемишлі, 1927 р. Він їх описав докладно: папір, чорнило, всі пошкодження, креслення і т.п.

¹⁰⁷⁾ У. Кравченко, Твори, Київ, 1958, стор. 271.

Будь збруєю, грудь міцно ободри,
Коли зависнуть громи,
Дай сміло йти до ясної мети
Без впину і без втоми.

Не мрію улудною, не сном,
що в блиску дня злітає—
Молодоте, до діла будь крилом,
Що слід тривкий лишає.¹⁰⁸⁾

Благословенна юність Уляни Кравченко здійснила її сподівання: принесла їй тривке місце в українській літературі і незгасну вдячність українського жіноцтва.

---

¹⁰⁸⁾ Там же, стор. 217

Слава
Марії Башкірцев

Марія Башкірцева

(1860 — 1884)

В серці України взяло свій початок це дивне, коротке, бурхливе й пристрасне життя. Але не в “білих хатах”, а в високих палатах українського села народилася й виростала Марія Башкірцев, що одна з перших прославилася на світовій арені “слов’янський чар”, ставши сама його незрівняним уособленням. У багатих садибах українських поміщиків Башкірцевих та Бабаниних, на Полтавщині й Харківщині, на тлі розкішної природи, при супроводі української пісні проходило дитинство цієї незвичайної дівчини.

Батько її, Константин Башкірцев, був сином генерала Павла Григоровича, нащадка поміщиків чесних, сміливих, упертих, суворих, подекуди жорстоких. Мати Марії походила з давньої української дворянської родини Бабаниних, що у своїх переказах згадували про предків-татар. Роди ці, посвоячені з Галаганями, Савичами і Пащенками, були близькі з відомими українськими родинами Гамаліїв, Старицьких, Трегубових, Репніних, Ляховичів, Волковицьких, Милорадовичів, Кочубеїв, Горпинченків, та ін.

Відкинувши інших блискучих женихів, гарненька 21-річна Марія Бабанин повинчалася з самотнім наслідником ген. П. Башкірцева, 26-тирічним Константином. Але всього два роки протривало це спільне життя. *“Константин Башкірцев взяв собі за жінку найкращу й найгеснішу доньку найшанобливішого сановника Полтави. Він зробив цю жінку найнещасливішою, невисказано приниженою, довівши їй та сестер до такої розпазі, що вона втекла до своїх батьків, вдоволена, що може провести свої найкращі роки погребана на селі, аби тільки жити спокійно. А своєю красою вона могла б...”* і т. д. — це докори 16-річної доньки, діткненої родинною драмою.

А в тім молода жінка, покинувши Гавронці біля Полтави, залишила там навіть годувальницю немовляти та з синком Павлом і тримісячною донечкою повернулася до своїх родичів у Черняхівку, Охтир-

ського повіту. Проте вона не засиджувалася в селі. Раз-у-раз виїздила до більших міст, у Крим, над море, бо любила товариство, розваги, театри, балі.

У Черняхівці діти ховалися під оком бабуні, що п'ятнадцятьрічною вийшла заміж за теж дуже молодого Бабанина та мала не менше, тільки дев'ятеро дітей і всіх хотіла бачити біля себе. Вибрана нею селянка Марта кормила дівчинку, яку із-за кволого здоров'я годували груддю до 3½ року.

Як довго жила бабуня, в старому гнізді Черняхівки оточував дітей рідний клімат давніх традицій і живі зв'язки з українським селом. Безліч служби завжди приносила український світ до двірських кімнат своєю дзвінкою мовою, тужливою пісню й пориваючим танком. Ці Марти, Горпини, Палажки, Марусі успішно суперничали з двома гувернантками, що постійно перебували в дворі та вчили дітей французької й російської мов. Вражливе на красу дівчатко захоплено гляділо на ставних, у барвистих костюмах, завітчаних дівчат — носіїв української мови й пісні.

Маленька “Муся” — “Муха” — “Маруся” була ідолом бабуні: тендітна дівчинка ще збільшувала її чутливість і чуйність, які поділяла тета Софія, молодша сестра матері, але менше гарна, що не мала звички роз'їжджати за розвагами та здебільша перебувала на селі.

В родинних переказах про надзвичайність малої Мусі розказувалося, як раз мати, вернувшись з Криму, взяла свою дворічну донечку на руки, приговорюючи “Муся дурненька”, а дитина звернулася до своєї няні: “Марто, Марто, ходім, мама не пізнала Мусі...”

Бабуня перша відкрила обдарованість своєї чудесної внучки. Весь двір біг до сальону подивляти пантоміму п'ятирічної Мусі: з квітками у волоссі, обвита маминими мереживами, вона танцювала як “велика танцюристка Петіпа”... Всі вважали, що дівчинка виросте на якусь надзвичайність, стане колись величною, чудовою, блискучою істотою.

Раз забобонній матері, що часто радилася ворожбитів, “ясновидючий жид” сказав:

“Ти маєш двоє дітей, син буде, як всі люди, але донька заблисне, як зоря!...”

Але ж бо і в самій дитині від найраньшого віку вкорінилося бажання чогось великого: відколи тільки усвідомила власні думки, тобто від 3-го року життя, Муся рвалася до якихось невідомих висот. Її ляльки були завжди королевами й королями. Вона вірила, що перед нею якесь особливе призначення.

На восьмому році життя Муся, перебуваючи в Києві, “матері всіх городів руських”, відвідала Печерську Лавру. В її підземеллі, ступаючи дитячими ніжками по безконечних коридорах, наповнених з обох боків гробницями святців, дивувалася, як може бути така безмежна кількість святих... В її уяві Київ — це було місто найбагатіше в церкві, монастирі, ченців, реліквії та мало повні підземелля скарбів із “Тисяча й одної ночі”. Не поминала вона й театру, опери, балетів. В той час Муся з захопленням віддавалася спектаклям. Тета Софія дістала від неї лист із Черняхівки з 30 липня 1868 р. про живі образи з символічними і мітичними постатями, в яких Муся виступала як “Весна” і “Богиня цвітів”.

З недугою бабуні зв’язане цілорічне перебування рідні в Харкові. Відтоді Мусі добре запам’яталося місто з усіма його вулицями й крамницями. Ці два міста України — Київ і Харків — глибоко вкорінилися в душу дівчинки. Навіть живучи довгі роки на чужині, Муся в молитві обіцяє піти пішки, як паломниця, з Харкова до Києва, щоб тільки Бог її вислухав...

На весну 1870 року після смерті бабуні, в Черняхівці запроєктовано подорож за кордон. Були це ще давні мрії матері, про які з подивугідними для 9-річної дитини застереженнями писала Муся до свого кузина під кінець лютого:

“Дорогий Степане,

дякую Тобі за рисунок і за лист. Мої лекції йдуть досить добре. Посилаю Тобі мій рисунок, тільки не показуй його нікому, бо це зле зроблене. Після Твого від'їзду я рисувала багато і дещо є добре. Не сподіваюся, що ми скоро поїдемо за кордон, але можливо, що і в найближчих днях; мама казала, що за тиждень.

Моя тітка поїхала з Павлом до свого маєтку, тому Павло Тобі не пише. Твоя сестра Діна цілує Тебе; за своєю звичкою нікого не пише, але про Твою справу пам'ятає. Я Тобі привезу з-за кордону торбу на рушницю, або краще напиши мені, що Тобі привезти? Але спішися, бо ми можемо виїхати найдалше до двох тижнів. Напиши мені конче, що Тобі привезти з-за кордону. Якщо ми не поїдемо, я Тобі ще напишу. Даруй за цей незугарний папір. Мама посилає Тобі три рублі і просить добре працювати в школі.”

Вона вже вміла забирати голос в імені всіх і до кожного. Крім рисунків, до яких ставилася з незвичною для дітей вимогливістю й критицизмом, Муся вчилася гри на фортепіано та залюбки гарцювала верхи конем.

Цієї весни в Одесі трапилася Мусі перша “любовна пригода”. У їхньому товаристві часто перебувала пані М., що мала сина Гриця. Він кожного дня заходив гратися з Павлом і залицявся до Мусі: приносив їй квіти, солодощі, овочі. Всі сміялися, Гриць повторяв, що ніколи не одружиться з іншою жінкою і тоді хтось додав: “О, що за хлопець, він хоче мати за жінку міністра!”

У ті часи з Одеси до Відня їхали пароплавом. Цю дорогу вибрала також рідня Мусі, їдучи за кордон. На прощання, за дозволом старших, діти розцілувалися і десятирічна Муся покидала Україну з поцілунком Гриця.

* * *

У травні 1870 року одномісячне перебування в Відні виповнили театри, новості великого світу, багаті

крамниці. Дальші етапи Баден-Баден, Женева, врешті французька Рів'єра. Впиваючись новими враженнями розкішного, вибагливого й люксового життя, Муся перед вечірним сном звикла молитися:

"Мій Боже, дай, щоб я ніколи не захворіла на віспи, щоб я була гарна, мала хорошиий голос, була щаслива в подружжі і щоб мама довго жила!"

Небавом її звернення до Бога зростуть у вимогах і в щирій певності, що їй нічого не буде відмовлено. Навіть у сні, оглядаючи моторошні картини "кінця світу", вона дивувалася, що "Бог не сказав до неї нічого".

Врешті рідня Мусі: дід, мати, тітка Софія, брат Павло, двоюрідна сестра Діна поселилися на "блакитному побережжі", в його столиці Ніцці, де небавом тітка закупить чудову віллу "Аква віва" (жива вода), при головній надбережній вулиці "Англійська промена-

Вілля з басейном у Ніцці, де жила Марія Башкірцев

нада" ч. 51; Муся дістане окремі розкішно прибрані кімнати — з видом на синю далечінь Середземного моря. Безконечні обрії, як на безкраїх степах України. А коли тітка Софія грає на роялі українські мелодії, Муся згадує рідні села й любу бабуню:

"...Я вся переносуюся туди думками... На озі тиснуть сльози, ось вони вже заслонюють їх і зараз поллються; ось вони вже потекли... Бідна бабуня!... Тета Софія все ще грає, деколи звуки плывуть до мене і проникають душу..."

У Ніцці почалося систематичне навчання з тижневою програмою, яку сама накреслила собі Муся в час, коли її однолітки ще гралися ляльками:

Понеділок: від год. 8-9 підготовка; від 9-10 італій-

ська мова; від 1-2 малярство; від 2-3 англійська мова; від 3-4 прохід; 4-6 прогулянка в повозці.

Вівторок: від 8-9 підготовка; від 10-11 англійська мова; 1-2 англійська мова; від 2-3 французька мова.

Середа: від 8-9 підготовка; 9-10 музика; від 10-11 англійська мова; від 1-2 живопис; від 2-3 англійська мова.

Четвер: від 8-9 підготовка; від 9-10 італійська мова. Інші дні були призначені на науку латини й греки та на їзду верхи конем.

“Я хочу все знати! Коли матиму 20 років, хочу все вміти!” писала Марія ще невправним письмом у своєму зшитку. А в лютому 1874 р. нотувала, своє вдовolenня з успіхів в англійській мові (почала вивчати 12. I, 1872) та італійській (з 17. III, 1872).

У малих записниках з чорними обкладинками відзначує вона між лекціями щоденні події у своєму житті, рефлексії, почування, настрої. Так зродився Щоденник Марії Башкірцев, коли їй було всього 12 років. І вона знала його вийняткову ціну. З подиву гідною вірністю кожного дня упродовж свого короткого життя вона в ньому говорить всю правду “про все, все, все...”

Як колись в Черняхівці танком, так у Ніцці співом захоплювала Мусл добірне товариство сальонів. “Якби я могла мати такий успіх перед публікою, я б ще сьогодні пішла на сцену”, бо “це велике хвилювання будити подив в других чимось більше, як одягом”, — нотувала 12-літня Марія.

Безперечно її родинне довкілля вирощувало в ній схильність почувати себе вийнярковою, з особливими обдаруваннями, “не такою як другі”:

“Я створена для тріумфів і хвилювань; то ж найкраще, що я можу зробити, це стати співакою. Якщо добрий Бог зможе мені зберегти, послити й збільшити голос, тоді я можу здобути тріумф, якого я прагну. Тоді я зможу знайти вдовolenня бути прославленою, відомою, будити подив... Я мрію про славу, про розголос, бути скрізь знаною! З'являючись на сцені, ба-

зиги тисячі осіб, що дожидають з биттям серця хвилини, коли ви заспіваєте. Знати, дивлячись на них, що один тон вашого голосу віддасть їх до ваших стіп. Глядіти на них гордим поглядом, я можу все — ось, про що я мрію, оце моє життя, ось де моє щастя, ось моє прагнення...”

* * *

Кожна жінка носить у собі образ “царевича з казки”. Його наочним зображенням став для 10-річної Мусі князь Гемілтон, якого вона побачила на гіпнодромі в Баден. Коли опісля він з’явився в Ніцці, цей фантом, як ляйтмотив, пронизує сторінки її тодішнього Щоденника. Це була її перша любов, найбільш палка жага і найбільш безнадійна. Ще в Баден вона бачила його глузливиий погляд на собі: “Яка бо смішна дівчинка, що ж вона собі уявляє?” І вона писала:

“він був правий, я виглядала дуже кумедно в моїх малих суконках із шовку, я була безглузда!” Проте, побачивши його після трьох років у Ніцці, вона признається у своєму записникові: “Я кохаю князя де Г... і я не можу йому сказати, що я люблю його, а навіть якби я це сказала, він на те не звернув би уваги.” На те їй була потрібна — слава. Князь Гемілтон разом з іншими прийде до її стіп, коли побачить її в сяйві тріумфів, бо “мужчини є честилюбні...” І вона додає: “Любий, ти будеш затьмарений моїм блиском і ти мене покохаєш..., бо гідною тебе є тільки жінка, якою я сподіваюся стати...”

Дослідники тих прецікавих текстів для психології дівочого дозрівання підкреслюють, яка далека була ця чужинка від сантиментальних героїнь, зрезигнованих і безнадійних.

Готовість підкорити свою славу для здобуття мужчини більше не повториться у її житті. Але й тут Муся вела міркування в тому напрямі, що їй врешті-решт краще бути великою дамою, княгинею, ніж співачкою, бо це інший світ.

В записнику з р. 1873 під датою 24 січня Муся від-

**Тринадцятьрічна
Марія Башкірцев**

мічує: “Сьогодні я маю 13 років”. Ця дата, — ще не устійнена, бо в передмові до “Щоденника” авторка подала день свого народження 11 листопада.*) В іншому місці цей підросток хвилюється: “Мені тринадцять років, якщо я страчу час, то до чого ж я дійду?” Запит немов передчуття тривоги, що супроводжатиме її коротке існування: стати кимсь славетним, не дивлячись на всі перешкоди і на час, що летить стрілою, втікає, виховується, скупо вимірний.

І вона поспішає, рветься до великого світу, щоб розгорнутися в ньому, бо це її життя: він її кличе, дожидає в Парижі, Відні, Неаполі, Фльоренції, Венеції, Римі... Все бачити, все пізнати. А покищо 9 годин щоденних лекцій, а при тому зберегти добрий гумор: “Не треба сумувати жалаями. Життя є таке коротке, треба сміятися, як тільки можливо... Але бувають терпіння, від яких не можна втекти...” Це вістка про одруження кн. Гемілтона.

*) В “Українській Радянській Енциклопедії”, Київ 1959, т. I, стор. 475 подано дату 23 листопада, 1860 — можливо, це річниця між старим і новим календарем.

При тому слід підкреслити, що в Щоденнику під 31 травня 1878 р. виразно відмічено: “В місяці січні я матиму дев’ятнадцять років”. Попереднього (1877) року під 23 серпня написано: “Я скоро матиму 18 років”, а тиждень пізніше (29 серпня): “зачинати малювання, мавши 18 років” — себто введовзі — в січні. Є ще й інші сліди в Щоденнику, що промовляють за січневою датою народження, як напр. гості, дарунки і цвіти для Марії в цей день у Ніцці й т. п.

Негайно Марія відкинула у своїй щоденній молитві все те, що мало зв'язок з князем, вона вже більше не благала Бога, щоб стати княгинею Гемілтон. У слід за тим вона більш, ніж будь коли, чарувала своїм співом та, суворо підганяючи вчителів, гарячково працювала над лекціями: “Дивне з мене створіння, ніхто не страждає так, як я, а проте я живу, співаю, пишу”.

У щоденнику вона розмовляє з собою про втрачені надії, свої сумніви, мрії, тривоги, відкриваючи свою вдачу мінливу, хвилюючу, повну вогню, тремтливую, здібну до найвищого захвату — німфи з бунтарським серцем і залізною волею, готової втратити все, щоб здобути тріумф: “Я хочу, щоб він мерщій повінчався, я завжди така; коли щось прикре, замість віддалити це, я хотіла б наблизити... Бо вижидання є страшніше від самої події”.

А втім Марія скидає вину за невдачу у своїй любові до князя (до якого вона ніколи навіть не заговорила) на свій дитячий вік:

“Ох, якби я хотіла мати 20 років! . . . Якби я була вільна! Але що вдіяти, мавши руки й ноги зв'язані тітками, дідом, лекціями, учительками, родиною? Які налігазі, тисягу громів!”

Її цікавить перехід з дитячого в дівочий вік: як це стається, по трохи, — чи в один день?

“Те, що робить зрілим, розвиває або змінює — це горе або любов.” Їх вона вже зазнала в різних видах хворобливої збудливості, а проте вона ще ні “статечна, ні стримана як другі”.

Ось їй повернувся втрачений голос, її скарб, її багатство: *“Яке щастя, яка розкіш добре співати! . . . Це не та гордість, що дає золото й позесті. Це більше ніж бути жінкою, це позувати себе — безсмертною”.*

Але всі успіхи Марія хоче завдячувати тільки собі. Насправді воно так і було. Все докільля готове на услуги, сповняло всі забаганки небуденної дитини, але ніколи не думало про її освіту. В 12 років вона сама зажадала вчителів, сама виготувала програму навчання. Згодом модистки, кравці, прогулянки, кокетство не перешкодили їй в п'яти місяцях вивчити матеріал з латинсь-

кої мови з трьох років ліцею, ні наполегливо дбати про самоосвіту.

Зовні безтурботна й весела Марія глибоко приховала першу любовну поразку, бо і любов можна переносити як мандрівку народів. Пес Віктор став її любимцем:

“Любім собак! Мужчини й коти є негідними істотами. Проте і пес — поганець, він віддається за їжу. Однак я не годую собак і вони мене люблять. А мужчини, ти не прагнуть, щоб їх кормити, — ти це не нажерливе, ти не продажне?”

Тому краще мріяти про гальянтність минулих віків — у товаристві Плютарха, Геродота. . .

В Італії роковини Мікеля Анджельо і Марія, після Парижу й Марсилії, увечері 12 вересня 1875 р. записувала вже інші хвилювання у Фльоренції:

“. . . Наше вікно виходить на площу Арно. Я сказала принести собі програму святкування; сьогодні перший день. Я сподівалася, що мій кузин Віктор Емануїл зуміє використати цю дану йому гудову нагоду: роковини Мікеля Анджельо Буонаротті! Під твоїм пануванням, телепню!!! І ти не зібрав усіх суверенів і ти не дав їм торжества, якого досі не бувало! І ти не робиш шуму! О, володарю! Твій син, твій внук і їх сини будуть панувати, але не матимуть тієї нагоди, о товста купо м'яса! О, королю, без амбіцій, без власної гідності! Є багато різних зібрань, концертів, ілюмінацій, баль у палаті, але... нема короля! Нізого, що люблю! Нізого, що хотіла б! . . .

Але місто Данте, Савонаролі, Медічів, Строців зробило на Марію небувале враження. Перед грандіозними палатами Марія повторює: “Скільки архитворів! Руїн! О, королівський йолопе! Ох, якби мені королевою бути! . . .”

Вона захоплена галеріями з творами Тіціана, Ван Дейка, Веронеза, Мурілл'ю... Понурі палаци Строці її одушевлюють: “Я обожнюю ці неосяжні двері, ці подвір'я чудові, галереї, колюмни. Це величаве, могутнє, прекрасне! . . .”

Порівнюючи новітні будівлі з цими гігантичними каменями, що один на одному здіймаються до неба —

вона хотіла б зрівнати з землею ці нові витвори здегенерованого світу. Але зараз же в щоденнику додає: “О, моя доню, відважуй свої вислови; що ти скажеш про Рим?”

До вічного міста вона поїде незабаром, а зараз 15-літня Марія вже знає ціну своїм запискам:

“Ціле моє життя в цьому щоденнику. . . Я вірю, глибоко що досі нема ще фотографій, якщо так можна висловитися, цілого існування жінки, всіх її думок, про все, про все. Це буде цікаво. . . Читайте це, люди добрі, і навчайтесь! Цей щоденник є корисніший і повзальніший, ніж усе, що було чи буде написано. Це жінка з усіма думками й сподіваннями, розгаруваннями, низькістю, красою, стражданнями, втіхами. Я ще не є повністю жінка, але я нею буду. Буде можна слідкувати за мною від дитинства аж до смерті. Бо життя людини, повне життя, без маскування й брехні, це завжди щось велике і цікаве.”

Раз-у-раз підкреслює Марія безумовну щирість своїх визнань у щоденнику.

“Я тут даю те, зого досі ніхто не дав. Усі спогади, щоденники, листи, які публікуються, це тільки прикрашені вигадки, щоб піддурювати людей.

Я не маю потреби обманювати. Мені не треба приховувати ні політичного акту, ні затаювати злогинного звідомлення. Ніхто не турбується, чи я люблю, чи не люблю, чи я плазу, чи сміюся. Моя найбільша дбайливість це висловлюватися по можності найтозніше. Я свідома свого стилю й ортографії, я пишу листи без похибок, але в тому океані слів вони без сумніву трапляються, особливо проти французької мови. Я ж бо гужинка. Але спитайте мене висловитися в моїй мові, я це зроблю ще гірше.”

І в дальшому її Щоденник це розмова з читачами:

“Кимнебудь я стану — я присвячую свій щоденник — публіці. . .

“Всі книжки, що їх зитають, є думками, силуваними малюнками, прибраними характеристиками, коли це фотографія цілого одного життя. Ах, скажете ви, ця фотографія нудна, а вигадкування забавні. Коли ви це ка-

жете, ви мені даєте дуже маленьку ідею про вашу інтелігенцію. . .”

Легат для публіки це потреба ширшої аудиторії, ніж близьке оточення, досі незаспокоєна спрага оплесків юрби. Купуючи на базарах, Марія приспівує продавчицям, що звать її своєю “королевою”, залізничникам на станціях, щоб викликати для себе подив. Вона ледве стримується, щоб не виголосити промови до розбавленої на вулиці юрби. Десятки її інтимних зшитків носять на головок “жадоба слави”, до неї ведуть щаблі. Тому вона хоче блистити в великому світі, займати найвищі становища, бути багатою, мати палати, галерії образів, дорогоцінності, бути зіркою блискучого кола політиків, літераторів, меценатів, весельчаків. Хіба ж це гріх — прагнути величі? Ні, бо це для неї значить почуватися щасливою. Ті, що вдоволяються малим і бажають пройти життя покійно, не роблять того з чесности, скромности, але тому, що жити у невіжості — для них найвище щастя. Вона жахається такого порослого мохом і вкритого цвіллю життя: “Хіба ж моє молоде життя пройде між ідальною й домашньою метушнею? Жінка живе від 16 до 40 років. Я тремчу на думку втратити хоч один місяць мого життя.” Вийти заміж і мати дітей потрапить кожна прачка. Для Марії подружжя мусить бути щаблем до слави. Тільки досягнувши славу, “цей бідний щоденник з усіми сподіваннями і поривами до світла буде визнаний, як поривання скованого генія. Інакше буде він тільки гванькуватим маягінням банальної креатури”.

Жіноча краса — випробуваний засіб у дорозі до успіхів. Природа щедро обдарувала Марію. Авторка голосної книги “Другий пол”, Сімона де Бовуар, залічує її до “нарцисток”, запаморочених своєю красою. Марія часто з приємністю описує свій вигляд, але її самозакоханість не є засліпленням: “Мої фотознятки ніколи не можуть мене вірно представити, з браку кольорів, а свіжість і незрівняна білість є суттю моєї краси. Коли ж мене впровадити в злий гумор, коли я невдоволена та втомлена, прощай, моя красо!” Визнавши себе гарною, вона хотіла бути правдомовною. У розмові можете бути

скромною, але писати і принижувати себе — це зовсім безглуздо, бо кожний подумає, що вона справді “погана” — так роздумує Марія і дає свій правдивий портрет:

“ . . . Я середнього росту, маю гарне волосся, що спадає нижче пояса, шовкове, золотисте і хвилясте.

Моє обличчя кругле, велике біле голо я прикриваю стятим волоссям, як у Людовика XIV, коли він був дитиною на картині, що зображує смерть Людовика XIII і висить у Версайї. Густі, темні брови, добре зарисовані і дещо дугуваті. Очі сині, радше великі, гасто притемнені, везері блискузі, вії такого кольору, як брови. . . Ніс. . . Ах! Ніс. . . Ще б пак! Це найтяжче описати ніс, такий, що ні короткий, ні довгий, з гарною шкірою, що трапляється, мабуть, дуже рідко, бо на загал найпоганіший наскірок знаходиться на носі. . . Врешті ніс є гарний, ось!

Уста малі, гервоні, з ніжними кутозками. В мене гарні білі зуби. І тут саме мушу щось сказати. Замість мати зотири горішні передні зуби, я маю тільки два, а далі йдуть інші. Цього не видно, і зрештою, по суті це належить до природничих наук. На долішній щелепі все правильно. . . Я маю круглу шию з помітною ямкою, малі рожеві вуха в формі герепашки. Можливо, шия не є досить довга для клясичних вимог, все таки гарна як на жінку, тим паже, коли в її сусідстві хороші рамена, високі груди, білі як молоко. Моє тіло в цілому дуже красиве. Я настільки гнужка, що завжди виглядаю паже в шнурівці. А тимчасом я абсолютно нічого ніколи не вдягаю. . . Мої ноги й руки є майже клясичні. Я забула про колір обличчя: я біла й рожева з ніжною шкірою на скронях. Поблизу правого ока на виску маю родимку, а другу маленьку на лівій щоці внизу. . . Що за фантазія описувати себе? Для власної приємности, розуміється!”

Ця краса і свіжість молодого тіла приховувала початки небезпечної недуги. Хоч січень 1876 році на Блакитному Побережжі був вийняtkово лагідний, Марія мала погану простуду, вона кашляла. Тітка Софія рішила провести з нею довший час в Італії.

Марія Башкірцев

Вимріяний побут у Римі був для Марії хвилюючим не тільки своїми античними пам'ятками: від краси руїн їй крутилося в голові: "Я хочу бути Цезарем, Августом, Марком Аврелієм, Нероном, К а р а к а л л е ю , чортюм, папою! . . ." Балі, променади на Корзо, театри були тлом, на якому нова поява вродливої чужинки із золотисто-рудавими кучерями при білих туалетах викликала зацікавлення і захоплення. Один з золотої молоді, 23-річний граф Петро Антонеллі, почав ясно залицятися до Марії. Братанок кардинала (кандидата на папу) і спадкоємець великого майна міг бути відповідним женихом. Йому виявляли прихильність і тітка й мати. Марія була чудова в одязі амазонки, визивно сідала на коня і за дозволом опікунок — молода пара їздив у відкритому полі за містом, перескакуючи в гальопі рівчаки, летіла як вітер. Антонеллі теж був добрим вершником, але в словному дуєті не міг дорівняти сміхотливій амазонці, що в кожній ситуації знаходила дотеп. Це приходило їй тим легше, що не вона, а він був закоханий. Чи в салоні, чи на прогулянці вона бавилася, створюючи сцени, схожі на Дюма. Такі банальності могли б бути "божественні", якби була справжня любов. Антонеллі був для Марії "зовсім без стилю", був це тільки малий панок у порівнянні з її уявленням про величність і багатство.

В листі з Парижа до матері 3 липня, 1876 вона писала: *"Ні, Петро, це тільки забавка, щоб заглушити скарги моєї душі. І водночас я докоряю собі, що думаю*

про це . . . бо воно мені ні до зого. Він навіть не може бути першим шаблем до тієї божественної висоти, на якій вершкуну знаходиться заспокоєне прагнення.

Ах, люба мамо, ти не можеш мене зрозуміти. . але я все одно буду говорити.

Якби я була кимсь надзвичайним, я була б славна... але через що? Спів і малярство! Чи не досить? Одне тріумф хвилиний, друге вічна слава!

По одне й друге потрібно їздити до Риму, а щоб могли студіювати, треба мати спокійне серце. Треба спроводити мого батька, а щоб його привезти, треба їздити в Росію. Я там їду, Боже добрий!"

Шістнадцятирічна Марія почувала себе дорослою: "Три роки — від 13 до 16 — в житті молодої дівчини це три століття". Замість пасивно вичікувати князя-багатія на зразок Гемілтона, вона рішила діяти. Для її безмежних амбіцій родинний круг був за тісний. Дід Бабанин, людина тямуща, але стара, в останньому часі осліп і був дратівний своїми повсякчасними наріканнями на слугу Трифона та незадовільну їду. Мати визначалася красою, дотепністю й живим умом, але була мало освічена та без почуття міри й такту. Висока й ставна тета, більш кмітлива й гладка, могла навіть викликати повагу в того, хто її не знав. У висліді Марія почувалася самотна: "Ніодної живої душі, щоб обмінятися думками!"...

Поїздка в Україну мала принести бажані зміни.

* * *

Після шести років відсутності Марія Башкірців верталася в Україну через Петербург і Москву. "Правдиві росіяни та їхні дві столиці" були для неї "цілковитою новістю". Перед виїздом за кордон вона знала тільки Україну і Крим.

"Російські селяни, що як мандрівні крамарі зрідка прибували в наше село, здавалися майже гукуземцями і з їх мови та одягу всі глузували" — цю пригадку записала Марія в "Щоденнику", переїжджаючи через Москву, яку не поспішала оглянути, відклавши це до іншої нагоди. А Петербург для неї лиш у ночі був присмливий, коли зникали всі його дефекти і своє перше

враження вона вислала в листі до матері:

“Петербурґ — мерзотність! Вулиці жакливі як на столицю, трясє на них безмилосердно; зимова палата — казарма, великий театр — те саме; катедри багаті, але незугарні, у злому стилі. Коли додати до цього клімат маєте повну його принадність.”

Цікаво, що в Петербурзі немов для контрасту як спогад дитинства Марії приходить на думку апостольство Києва — вічного міста, “матері всіх руських городів”...

У столичних будівлях і прикрасах Марія з невдоволенням помічувала “злий смак”. Тільки прихалцем кинула поглядом на Кремль, бо в тому моменті, коли їй його показували, її увага була звернена на дивовижно розмальовану повозку. Її прикро вражали на столичних вулицях — босі жінки, вона занотувала багато коршем біля Казанської катедри, а в пам’яті залишився їй столичний “кучер” (візник) грубий, мов слонь, що випиває по три самовари денно” . . .

Ще в Ніцці Марія з острахом думала про російських “нігілістів”: “. . . Вони хочуть усе знищувати цивілізацію, мистецтво, все що гарне й велике. Тільки матеріальні засоби на існування . . . Ніхто не матиме права підійматися будьякими заслугами понад других”. . . У Москві вона відчуває загрозу тих небезпек, передбачає, як під впливом пропаганди цей “простий наче баран, нарід, збунтувавшись, стане диким до скажености, жорстоким аж до несамовитости”. Як лячно тут жити в передчутті тих моторошних жахів. . .

Перед виїздом з Петербурґу під датою 10 серпня записано в “Щоденнику”:

...“Ось я вільна, я нігця поклонниця, шукаю того, кого полюблю. Треба, щоб це мерцій сталося, життя без любови — як пляшка без вина. Але до того вино має бути добре”. Вона готова була покохати навіть царського принца — для слави. Чи найде в Україні те, чого прагне? Марія немов кидає визов: “Світильник моєї уяви запалений, ти буду я щасливіша, ніж той неохайний божевільний, якого звали Діогеном?”...

В Україні на останній залізничній станції Марію зустрів брат її Павло (“високий товстун, але красень, як римська статуя”). І зразу стало відомим, що колишній залицяльник із Одеси, Грицько Милорадович уже від двох тижнів дожидає її в Полтаві. Вони оба хотіли влаштувати зустріч з оркестром, але батько сказав, що таке привітання тільки для . . . королевих.

Їхали крізь управні поля до села з низькими, убогими хатками. Селяни на вид приїзжої скидали шапки. Марію зворушували ті добрі обличчя, терплячі і шанобливі, і вона приязно вітала їх помахом руки й усмішкою: ось вона й без оркестру — королева. Вона з захопленням гляділа на сільських дівчат, “чудово збудованих, вродливих і пікантних у своїх костюмах, що підкреслюють усі форми і дозволяють оглядати відкриті ноги аж до колін.”

Після готелів і залізниць нарешті ясний веселий дім, пахучі квіти, пташиний спів і метушня слуг у Шпартівці — посілости Бабаниних. Негайно з’явився гість, власник сусіднього маєтку. Чи не англієць? Отже ж ні! Старий дворянський рід в Україні — Гамалії. Небавом прибув його брат, молодший Гамалій. Марія занотувала свої враження: “. . . *Наймиліші люди, але вже здалеку відгонює від них провінцією. . . У блаженній Шпартівці те лиш і роблять, що їдять: поїдять, потім походять із нів години, потім знову їдять і так цілий день . . .*” Марія гостям співала, а потім пірнула в розмову про політику у Франції, “виявляючи знання вище своєї . . . статті”.

На другий день зароїлося від сусідів і сусідок, дворянської сметанки. Серед них “три ангели”: судовий слідчий, нотар, секретар. З тими чиновниками зв’язаний вуйко Бабабин, мировий суддя, що “горів бажанням дістати орден державного (царського) радника”. Ці парадні панки не розсерджували Марії, вона тільки від цілого серця з них сміялася.

Через тиждень від’їзд на Харків до Полтави. За цей короткий час свого перебування в Україні Марія робила висновки: “*Я добре погуваю себе в моєму краю; все мене тут знає, мене або моїх; ніякої підозрілої позиції, рухатись свобідно і дихати вільно. Але я не хотіла б тут*

жити, ох! Ні ні!" Бо і як залишатися на завжди серед людей, що тільки збуджують сміх?

Зустріч з "автором її днів", як називала Марія батька, була з обох боків хвилююча. Константин Башкірцев подивляв вроду доньки, яку бачив ще маленькою. Виявляти свої почування не було в його вдачі, проте під намаганою байдужістю Марія спостерігала його глибоке вдоволення.

Карета в чотири коні, коляска й трикінний екіпаж

Марія Башкірцев

швидко промчали 24 "верстви" з Пелтави до Гавронців. Гостю з Франції супроводжали крім батька два кузини, що з першого погляду стали її невідступними поклонниками, але кожен з них це — "завжди той, якого вона не шукала". Один це князь Михайло Е., застряглий у широких панталюнах і комірі по вуха, з виглядом типового "гультая - нероби", низькопоклонник і противний у своїй кумедності. Другий, сильний і кремезний хлопець, ясенорусливий і мовчазний Павло Г. Імпозантний почет зустріли перед ганком головного будинку всі мешканці на чолі з сестрою господаря, княгинєю Е., та завідувачами.

Гавронці — мальовничо положена й багата посілість. Два гарні, свіжо відновлені, напроти себе положені дворища і багато менших будинків. Плекані довкола сади й городи. З горішньої тераси мешкального дому чудовий вид на горбки, церковцю на горі, обсажену деревами, родинну гробницю, де поховані Башкірцеви, а зліва річка Ворскло, поля, ліси, безкраї простори. Коли додати шістдесят душ домашньої прислуги, а ще

крім цього майже маленького містечка — інші посілости, виходило, що батько Марії мав ще показне майно. І Марія вдоволено повтаряла: “Все, все те до нас належить”. Для неї приготовано “зелений сальон і синю спальню”, але серед нової обстанови вона найбільш цінила портрети предків, свідків старовинности роду. В поведінці рідні підкреслювана суміш аристократичности з простотою видалася їй манірною й вимушеною. Вона воліла б бути з батьком без його сестри, кузинів і т. д.

А втім прихилити батька до своїх плянів не було легко. Вже в першій розмові з ним без свідків виникла ворожнеча двох родин. Марія гостро відкинула всі атаки Башкірцева, що за її висловом прикидався “зразком батька” і вдавав “жертву Бабаниних”, які насильно розлучили його з жінкою. Вона не дозволила йому ображати дорогу їй пам’ять бабуні. Батько мусів уступити. В очах Марії це була людина суха, від дитинства пригнетена й розчавлювана своїм батьком, грізним генералом. Згодом, закоштувавши свободи й багатства, він кинувся у вир розваг й напів зруйнувався. Ввесь роздутий самолюбством і дїтвацькою пихою, Константин Башкірців маскував свої правдиві почування і радше волів показати себе “монстром”, як ці почування розкрити. В тому останньому Марія добачувала свою з ним подібність. А втім вона вряди-годи покликується на засаду: “зле говорити про тих, кого любиш”.

Вже з перших днів було видно, що батько оминає нових знайомств для доньки. З одного боку її невблагана критика, з другого відмінність хочби її паризьких туалет від одягу докколичних знаменитостей. Башкірців один з перших полтавського “благородства”, а Марія нотувала: “кого знають всі собаки в місті. . . В Полтаві, мій батько король, — але ж яке жажливе королівство!” . . .

Місто безлюдне, вулиці опустопілі “немов у Помпеях — як люди можуть так жити?” — запитувала Марія. Це був кінець серпня. ярмарки покінчені — мертвий сезон. Товариство з Гавронців у ресторані на обіді

збільшилося ще одним персонажем. Коли на ступнях галерії з'явився бездоганно одягнений з прекрасними манерами Грицько М., князь Михайло Е. поспішив з заввагою: “Ви знаєте, чарівна кузинко, Гриць є придуркуватий і трохи глухий. . .” Марія відповіла: “Я його добре знаю, дорогий чепуруне, він не дурніший від вас і від мене, його притуплений слух — це наслідок недуги, а надто він кладе вату до вух, щоб не простудитись”.

Марія лякалася, що батько і на цей раз обмине знайомлення як з іншими.

— “Маріє, дозволь представити тобі. . .” — сказав Башкірцев.

— “Ми знайомі від давна”, — вона граціозно простягнула руку своєму товаришеві дитинства, власникові великої фортуни, і глянула на його “свіжий кольор обличчя, тьмяний погляд, малі легко згірдливі губи, мікроскопійні вуси”.

Після обіду прогулянка в парку, ввечері театр, а потім вечеря з шампанським. Інтимно заглядаючи в очі Марії, Гриць вніс келих за здоров'я матері. Він стежив за кожним жестом, зважав на кожне слово Марії і з дитячою щирістю повторяв: “Ох, але ж вона чудова!”

В найближчому часі червоний дім для гостей у Гавронцях прийняв нового жителя: прибув Гриць з чемоданом і слугою.

В товаристві Гриць говорив як хлопець з дбайливим вихованням, але без дотеку. Марія дивувалася: “цей свіжий і рожевий молодець — старець по душу, розмовляє тільки про речі домашнього вжитку, його цікавить наприклад чи в мене добра покоївка, та хвалить мою освіту, бо це придасться, коли я буду мати дітей...”

Гриць добре володів французькою мовою, але всі ці “малороси” вживали московської розговірної мови та були щасливі, що й Марія може нею послуговуватися, бо її підозрівали, що вона схоче розмовляти тільки французькою мовою.

А тимчасом вона раділа своїм добрим знанням української мови, якої на чужині не забула. Зустрічаючи на дорогах і проходах у лісі місцевих селян, вона за-

любки заводила з ними розмови і після того з вдовolenням нотувала:

“ . . . Уявіть собі, я зовсім добре говорю по-українському”.

Їй дуже до вподоби ноша українських селянок і вона в “Щоденнику” дала її опис: *“Буденний одяг українки складається з сорозки грубого полотна, із широкими, напнятими рукавами, вишитими зервоним і синім. Від пояса обвивається куснем горного сукна, який виробляють селяни. Цей вузький футляр коротший від сорозки, якої долішня вишивка має бути видна. Цей кусень сукна держиться тільки поясом із барвистої вовни. Багате намисто на шії і стрізка довкола голови. Волосся заплетене в одну косу з якої спадають одна або більше стріжок”.*

Марія навіть доручила закупити для себе в селян це оригінальне на будень плаття і одягнена в ньому, ходила по селі в товаристві своїх молодців із двору. По дорозі вона здоровкалася з селянами та мала втіху, що її не пізнавали, бо це не було “переодягнення” панянки з двору, але Марія ходила “хорошо й добре одіта, як справжня селянська дівчина”. В такому виді вона пізніше зробила кілька фотознімок у різних позах.

У такі хвилини Марія була оживлена, розбавлена, весела й запальна. Тоді вона любила досідати коня й підтягнувши довгу спідницю свої амазонки перепливала з ним Ворскло. Зігріта сонцем і бігом, вона пробувала свій голос, що поволі їй вертався. Але ця проїздка була тільки приємна забавка.

Ось раз, щоб перервати ненависну гру в карти, Марія наказала осідлати нового коня. Задомовлений в Гавронцях гість, старшина гвардії, Капітаненко, зіскочив з нев’їждженого коня і досвідом колишнього вершника вирішив, що на нього Марії небезпечно сідати. Марія гляділа на тремтячого коня, якого шкіра щохвилини вкривалася набряклими жилами, наче вітер морщив поверхню води, і думала:

“ . . . Ти боїшся? Тим краще, бо тільки ти є сміливі, що бояться, але йдуть назустріг небезпеці; відвага не знажить робити щось, що викликає у других страх, а вас не лякає. Правда, єдина сміливість — це присилувати себе зробити те, що збуджує страх”.

Мерщій, переступаючи по чотири східці, вона побіг-

Марія Башкірцев як дівчина з Полтавщини в буденному платті — світлина з перебування в Україні, літом 1876 р.

(Відбитка фотокопії з видання: *Lettres de Marie Bashkirtseff, avec une préface par François Coppée de l'Académie française, Paris, 1930, Bibliothèque—Charpentier, Fasquelle Éditeurs.*)

ла вдягти свою чорну амазонку й оксамитний ток та повернулася досідати дикого верхівця.

Кінь з чорною амазонкою звільня ступав довкола травника. Капітаненко поруч на іншому коні, а батько й гості у двох повозках за ними. Раптом Марія, завернувши у велику алею — пішла учвал, спершу манежний, потім польовий, врешті на клус і трюхцем повернулася до повозок — зібрати похвали.

Ця хвилина гри зі смертю утривалена в “Щоденнику” під неділею 3 вересня 1876:

“Я була в захопленні і моє вкрите рум'яннями облизгзя здавалося, кидало іскри як ніздрі мого коня. Я саяла від утіхи! На тому коні ще ніколи не їздили верхи!”

Ввечері того дня під бальконом двора сільська музика пригравала до танцю. На вид танцюючих Марію проймав дрож і мало бракувало, щоб вона пішла в танець:

“Ах, танець наших селян, зовні покірних і простодушних, а в дійсності хитрих як італійці, їхній танець — це справжній парижський канкан, а навіть дуже бунтівний канкан, щоб не сказати зого ішого. Тут не підносять ніг до носа, та це й дуже погано, але мужчина й жінка обминаються, наближаються одне до одного, здоганяють і залицяються — а все те в супроводі жестів, вигуків і усмішок, що тілом пробігає дрож”.

Марія любила брататись з простолюддям, розмовляти з цими “бравими людьми”. Цього пам'ятного вечера оточували її жінки й чоловіки та засипували похвалами, що “кінь був чудовий, але вершниця на багато його перевершила”.

А втім не для них, “люб'язних дикунів” було призначене це видовище. В ту неділю, як звичайно, зїхалися в Гавронцях полтавські “крокодили” і довколишні “гінопотами”. Так постійно називала Марія батькових гостей. Пізніше вона додасть ще один епітет: “ідіоти в мундирах. . .”

Вже на початку свого перебування з батьком Марія бунтувалася проти полтавського середовища:

“Проводити життя на прогрі в карти, руйнуватися

в глибині провінції на шампанах по кабарегах. Дизавіти, покриватися пліснявою!.. Все що робите, треба робити завжди в добрій компанії”.

От хоча б офіцер Капітаненко — одурілий цією провінцією й загальним глузуванням. Та чи тільки в цьому суть провінції?

Одного вечора, коли Марія за 15 хвилин накреслила карикатуру кн. Михайла, а після її гри на роялі молодці зійшли в розмові на тему зимового сезону в Петербурзі, — вона перебила їм:

“Я уявляю собі, що ви там робите. Хозете, я розкажу вам тепер про ваше життя а після того ви мені скажете, ги я помиляюся?”

Як завжди з дотепом Марія в довгій тираді відобразила всю бездушність петербурського життя “малоросійських” снобів, що за браком справжнього смаку недоладно закидають свої мешкання плягіятами й фальсифікатами творів мистецтва й старовинности (любов до мистецтва і до давніх пам’яток для них — обов’язкова) і весь час проводять на сплетнях про принців і графів, намагаючись їм дорівняти хочби на списку страв, на прогулянках з моноклем по Невському в оточенні шарлятанів та підлабузників. Непритомні від нічних гулянок, руйнуються для паризьких зірок, що давно там погасли, а приїздить блистіти перед ними. На кінець, передчасно постарілі, закохуються в балетницях, які ними погорджують і їх зневажають. . .

Такими бачила 16-літня Марія найближчих собі представників “золотої молоді”, разом із Грицьком Милорадовичем — полтавським Крезом, та відкривала вплив на них російської столиці.

Чи варті були всі ці “гіпопотами”, “крокодилі”, “йолопи”, щоб вести з ними розмови про сміливість, відвагу, геройство? Чи гідні були вони “олімпійського”, як сказав би Капітаненко, спектаклю, коли вона, “мов Олександр Македонський”, приборкала норовистого коня на те, щоб доказати, що *“хто відгуває страх і зважується зустріти небезпеку, той більш сміливий, ніж той, що не боїться”?*

Марію початково забавляли і смішили всі похвали,

захоплення й подив для її знань, обдарувань і дотепу. Скоро одначе вона побачила, що говорить наодинці. Правда, з Грицьком вона розмовляла про все, про музику, мистецтво, науку — але ж це був її монолог, а він тільки супроводжав його завжди тим самим: “Ви маєте повну рацію, це правильно”. Врешті вона промовчувала свої студії, щоб його не відстрашувати. . . “Відний Гриць” — завважувала Марія — “він думає, що всі панночки його хочуть і в найневиннішій усмішці додачує засідку й змову проти його целібату. Коли я наджуюся серед цих тупих людей, сама стаю недоумкувата; я не знаю, що їм говорити, щоб було для них зрозуміле і щоб вони зараз не підозрівали мене, що я в них закохана”.

Майно Гриця робило його поважним женихом в очах Маріїної матері і побажаним для батька. Але для Марії він був “недоумкуватий хвалько з чортівською матірью”.

Ще з приводу Петра Антонеллі Марія признавала: *“ . . . я не є продажна, якби можна думати. . . Це було б страшне —жити з ненависним головою, ні майно, ні становище мені не помогли б. Ох, Господи, Прегиста Діво, захистіть мене!” . . .*

Проте Грицько М. відчував небезпеку і за намовою своєї матері від’їхав з Гавронців у довшу подорож.

— Яке горе бути дурним! — думала Марія і 31 серпня нотувала: “Цей нещасливий Гриць! Мені його тепер жаль, він поїхав майже хворий”.

Дні проходили на двірських розвагах — Башкірців любив веселощі, із штучними вогнями, венецькими ліхтарями, гарматними стрілами, прогулянки повозками, бенкети на лісних полянах, риболовлю, пустотливі ескапади. На вечірніх зібраннях у сальонах обговорювали полтавські сплетні про легку поведінку панночок, про нічні зустрічі заміжніх жінок у пенюарах на вулиці з своїми коханцями. . .

А Марія нудьгувала. Читати? Ні, вона має “діяти”, а село відбирає ініціативу. Ще навіть місяць не минув від приїзду Марії до Гавронців, а вона вже з нетерпін-

ням думала, що тратить дорогоцінний час у найкращих роках свого життя. Тут було можливе тільки малярство, як одне з її напрямків до цілі і кокетство (бо веде до любови, а любов, можливо, до подружжя), — все інше тут для неї не має глузду.

А втім, що з того, що вона була чарівна у своїх вибагливих туалетах, а хочби на полюванні, в мисливському одязі. Тут навіть і це зайве, бо з учасників, “з тих монстрів ніхто немає людської подобі”. То ж і на полюванні вона воліла розмову з селянами, з якими вона все “щира та люб’язна”, ніж з тими “мерзеними неотесами” з товариства, що “в часі ловів на вовків. — вбивали . . . зайців”

І вона повторяє: *“Яка ж бо нудьга! Ніодного теплого слова, ніодної фрази освіженої людини. . . а я, на нещастя, педантка, палко закохана в слухання розмов про давнину й науку. . . Знайдіть мені це тут! Карти і більше ніщо!...”*

Башкірців дбав, щоб інколи повезти Марію до Полтави й Харкова на розвагу, де була нагода спостерігати “смішні звичаї” тамошньої золотої молоді. На харківській станції вони трапили на від’їзд добровольців до Сербії на війну з турками. Марія після села з цікавістю оглядала натовп з його криком і метушнею, аж раптом понісся чудовий спів:

“. . . концерт хлоп’язких голосів, багато кращих і гистіших ніж жінозі; вони співали церковну пісню і здавалося, що це ангельський хор. Це були співаки з катедри, що співали молитву за добровольців. Всі відкрили голови і ці прекрасні голоси, і ця божественна гармонія в мені заперли дух. . .”

Коли замовкла пісня, всі в ентузіязмі помахували капелюхами, хустками, руками та вигукували “Урра!”. Марія, пройнята хвилюванням, “нічого іншого не могла робити, як кричати, плакати й сміятися з усіма”. Це тривало кілька хвилин, поки цей самий хор не заїнтонував “російський гимн “Боже царя храни”. Проте молитва за царя була невмістна й несмагна після молитви за тих, що йдуть на смерть в обороні своїх братів” — писала Марія.

Як цар, так і вся Росія для неї “нестерпна в тому виді, в якому роблять її обставини”. Коротким перебуванням тут вона вкрай роздратована:

“Я плазу від туги, я хожу їхати звідсіль, я тут нещасна, трагу гас, моє життя, я знедолена, я пліснявію, музуся. . . Боже! Господи Ісусе! Заберіть мене звідсіль!” На саму думку, що вона могла б бути “назавжди прикована до Росії” — Марія в розпачі:

“Взора. . . це мене довело до нестями, я готова була дряпатися по стінах і гірко плакала. . .”

В найближчий день після того Марія описала в “Щоденнику” свої з батьком відвідини в їхнього сусіда кн. Кочубея. Пишно одягнені батько навіть із занадто ясними рукавицями, а вона в білій туалеті, їхали вони до “славної любов’ю Мазепа й Мотрі Кочубей — Диканьки”, віддаленої на 8 км. від Гавронців:

“. . . Диканька може ривалізувати красою парків огорядів і будівель з посіlostями Боргезів і Дорії біля Риму. Крім незаступимих і незрівняних залишків старовинности. Диканька є, мабуть, багатіша, це майже мале містечко. Я не вгисляю тут сільських хат, я говорю про двір і його прибудови. Я одушевлена, найшовши цю резиденцію в самому центрі України. І яка шкода! Про її існування навіть не знають. . .”

Власник Диканьки, Сергій Кочубей, удовець около 50-52 років тип великого пана з минулих часів, одного з тих, “на яких починають дивитися, як на звірів іншої, як наша, породи”. Він подавши рам’я Марії, провадив її крізь усі сальони, завішені образами. При столі вона зайняла почесне місце, праворуч князя.

І раптом Марія заслабла: *“Мені закрутилася голова; я встала від столу, до режі, був уже кінець прийняття. Ввійшовши до мавританського сальону, я сіла й погувала себе майже погано. Мені показували образи, статуетки, портрет кн. Василя і його сорозку з слідами крові, розвішену в шафі, для якої отвором служив цей портрет. Мене водили оглядати коней, але я нічого не бажила і ми мусіли від’їхати”*.

Обірваний опис Диканьки як і невияснене раптове занедужання Марії.

Це було в неділю 1 жовтня. Наступна записка в “Щоденнику” має дату аж 14 жовтня. Невже Марія за тих два тижні після Диканьки нічого не писала? Не має сумніву, що вона не переривала своїх писань. Навіть їдучи з Гавронців на кілька днів до Полтави вона забирала в дорогу свій “зшиток”. Впорядчики й видавці “Щоденника” з різних причин цензурували його, переставляли, скорочували і пропускали. До тих пропусків могли попасти й міркування з приводу відвідин Диканьки, з її пам’ятками-свідками трагічного повороття в історії України, що стала — “Малоросією”.

Наближалася зима. Морозним ранком, у теплій шубі на коні, із зграєю собак — Марія на полюванні. Чудовий запах першого снігу, коні й хорти, сіруватий туман лісу, іней на деревах, розпливчастість тонів прекрасних українських краєвидів, яких вона давно не оглядала. . . Тоді на мить вона почувалася щаслива.

Але Марії завжди ввижається Рим:

“Нічого я так не люблю, як Рим. І Святий Петро. Коли відблиск сонця впаде згори та формує тіні й світляні доріжки такі рівномірні, як архітектура колон вітарів. Сонячний промінь, що тільки при допомозі своїх тіней творить внутрі мармурового храму світляну святиню! . . .

Заплющивши оці, я переносуюся до Риму. . . І вже ніг, а завтра приїдуть з і п о п о т а м и з Полтави. Треба бути гарною. . . я буду”.

Проте ні лови, ні перегони з вітром на санках, ні відвідини Полтави, де вже самі низькі будинки “придусували”, не могли затерти римських спогадів. “В Європі горді й високі будівлі підносять духа до своїх найвищих поверхів”.

Константин Башкірців пообіцяв їхати з донькою. Він знав що на дорозі подружжя з гр. Антонеллім були ще й ті перешкоди, що його рідня нерадо бачила чужинку, якої батьки не жили разом. Тому, щоб покращало

становище “небесних птиць”, він готовий був влаштуватися з ними на зиму.

Перед виїздом Марія відвідала старовинний монастир на полтавській горі, де поховано її прадіда Бабанина. В старій дерев'яній церковці в Полтаві вона навколішках тричі віддала поклони до землі, бо така перша молитва приносить здійснення сподівань. Кілька днів, проведених у Черняхівці, зійшли на відвідинах няні Марти, шкіл, якими опікувалася вуйна Надія Бабанин: “З чудовою енергією вона взялася за освіту наших селян”, — нотувала Марія. Вона пізнавала челядь і службу, що перебували тут з батьків на дітей, давала їм дарунки, пригадувала минуле дитинство, довго блукала по всіх кімнатах, у величезній бібліотеці діда найшла багатство цікавих і рідкісних книг:

“. . . Мені милий і дорогий цей дім, де я маленькою проживала. . .

Насміхаються з людей, що находять спогади й погування в меблях і образах, говорять їм “добридень” і прощайте”; які вбагають приятелів у цих шматках дерева і тканин, що силою служіння вам, на ваших очах беруть угасть у вашому житті та здаються гасиною вашої екзистенції.

Глузуйте! Найніжніші погування найлегше висмівати. А де панує глузування, там найвища тонкість погування пропадає”.

Спогад тих дорогих місць вона хотіла забрати з собою в образах і знятих із стін картинах. . .

Останнього вечора перед виїздом з Гавронців Марія прочитувала свій “Щоденник”, немов огляд свого тримісячного перебування на батьківщині. Вона ним “знеохочена, збентежена, зневірена, затривожена”. . . Вона не знала, що в цій хвилині писати:

“. . . Ви думаете, що я хожу вмерти! Які ви безтямні! Я ж обожнюю життя таким, як воно є, з усіма стражданнями, хвилюваннями, сльозами, що їх Бог мені посилає, я їх благословляю і я щаслива!.. Чого ж плакати?”

Без жалю вранці 11 листопада покидала Марія Гавронці. Ні, їй не судилося “бути щасливішою від Діогена”.

Незабаром в Італії вона дасть оцінку своїй поїздки в Україну:

“Дорога, втома, витрати, сльози, благання, нудьга, оглуплювання на селі, зусилля, щоб пробудити дрібку батьківської ніжності, якогось людського погуття. . . все це було марне, але я не жалію, що туди поїхала. Завдяки цьому я бодай знаю, що нікого мені надіятися звідти, коли давніше, в се здавалося бути т а м Якби я туди не поїхала, я б каялася ціле своє життя. . .”

* * *

Сто годин їзди поїздом і похмурий листопадовий ранок у Парижі. Марія почувала себе ніяково при зустрічі батька з матір'ю, не знала, куди подітися. . Їхні розмови вона передала:

“. . . — Ми йшли дорогою? — Йшли. — Найшли шубу? — Найшли. — Я тобі її дав? — Дав. — Ти її взяв? — Узав. — Де вона? — Що? — Шуба! — Яка шуба? — Ми йшли дорогою? — Йшли — Найшли шубу? Найшли. — Я тобі її дав? — Дав. — Ти її взяв? — Узав — Де вона? — Що? — Шуба! — Яка шуба? — Ми йшли дорогою? — Йшли . . . і т. д. без кінця. Цей український діалог, що характеризує націю, може дати уяву про спосіб поводження мого батька”.

Холодне примирення Башкірцевих не дало бажаних для Марії результатів. Батько обіцяв допомогти “в потрібі”, якої зараз не бачив і після двох тижнів від'їхав.

Ще напередодні своєї поїздки в Україну Марія інкогніто пробувала свій голос у відомого в Парижі професора співу. Оцінка суворого екзамінатора давала найкращі надії для її виїняткової краси меццосопрано. Але як вишколювати його, коли раз-у-раз вона тратила голос через біль горла. Славний лікар найшов у неї цим разом хронічний катар. Замість приписаного ним довшого лікування — поворот до Ніцци.

Тут на мить передишка від повсякчасного: “пакувати, розпаковувати, примірювати, купувати, переїздити”. . . Але ж який сумний приїзд! Милі собаки та все ті самі старці — генерали й князі, що грають у карти. Чи й ця зима буде втрачена?

А тимчасом дід, “жива енциклопедія”, цікаво веде розмову про історію Руси, що її Марія так дуже мало знає. Яка спрага нового знання, гарячка дослідження — але нікого, хто б указав шлях. . .

Константин Башкірців дотримав слова і приїхав. Спільна подорож батьків і доньки через Сан Ремо до Риму й Генуї поклала край історії з . . . видідиченим Антонеллім.

Вернувшись до Ніцци, Марія обіцяє собі бути розсудливою і не відступати від своїх переконань. Дотеперішнє життя принесло їй “сумнів, оману, розчарування, гніт” (лат. *dubium, illusio, deceptio, oppresio*). Ці чотири слова вона довго вміщатиме на титульних сторінках своїх зшитків побіч “жадоби слави”. З завзяттям кидається вона до студій наукових, історичних. Скільки для неї незнаного! Чи зможе вона це все вивчити? Її “електризують” спогади Гарібальді, вона “бонапартистка” й агітує на базарі серед продавців проти республіканців, “що їх руки погружені в золото народа як мої в цьому рижі”, каже вона, встроивши при тому свою руку в мішок рижу. . . До Льва Гамбетти, що в той час перебуває в Ніцці, висилає листа з запрошенням на розмову... На прийняттях кидає гостям тему підневільного становища жінок, бо всі привілеї належать виключно чоловікам. Польському графові на його заяви про “височінь, до якої може піднятися душа жінки”, відрізує: “Але жінка не може бути міністром. І в загальному, жінка може мати значення тільки через чоловіка, тоді коли чоловік спроможний досягти всього — починаючи з нічого. . .”

В тій атмосфері сальонових, штучно спалахуваних слів, музики, пустотливості, вибухів сміху — Марія ца-

рювала своєю “екстравагантністю”, дивувала оригінальними спостереженнями, сміливістю думок, блискучими репліками, легкістю вишуканого дотепу. А майбутнім читачам записок вона відкриває своє “шалене прагнення мати пишній кабінет для студій, повний дорогоцінних книжок, щоб у ньому проводити більшу частину часу”:

“ . . . Ось зому я хозу йти в добірне товариство, — найти багатого мужа і віддатися студіям, бувати з узними, письменниками, артистами. Ось зому.

А ви приписуєте це бажанню показувати сукні? Я цим не погорджую, наскільки це потрібно. Фізична пишнота (люксус) є необхідна для духової пишноти. . .

В іншому місці вона висловлюється: “Коли бракує хліба, справді нема сміливости говорити про конфітури”. Всюди потрібні рями, навіть для найкращого образу, що без рямок викликає сумний, нестерпний ефект.

Для її доброго самопочування необхідні повні тонкого смаку, розкішні туалети, вона залюбки носить і вводить у моду — білий колір. Але при тому вона не займається виключно одягом, бо це безглуздя. Її сукні ведуть до костюмів, а костюми до історії.

А втім їй ніколи не бракує кандидатів до подружжя. Серед заприятельованих гостей і відвідувачів казина в Монте-Карльо (Монако) висуваються різні подружні можливості: граф Денгоф, 42-літній пруський товстун (кандидат на амбасадора), князь Четвертинський, граф Мержеєвський, італійські принци. Ці розмови з її матір'ю доходили до відома Марі, яка приймала гостей, а попри те малювала, грала на арфі, ходила на совги, до театрів, на концерти, балі, кінські перегони, прийняття, читала Тита-Лівія і скаржилася:

“ . . . Нізого мене тут не тримає. . . Я проводжу радо час із собаками. В нашому домі вони мають стільки розуму, що перевищують ним своїх власників. . .”

Її важко опановувати нудьгу і вона одного дня

проганяє розпуку, втопивши в морі годинник із їдальні: “він був із бронзи з Павлом без Вірджинії, що ловив рибу в гарному капелюсі. . .”

Під вказівками маляра Котарбінського вона з успіхом моделює, на прочуд легко схоплює подібність у роблених портретах. Але залишатися в Ніцці для неї значить “закопувати талант і славу, а це ще гірше ніж похоронити людину”. . .

І Марія досягла свого, в лютому 1877 вона — в Неаполі. Карнавали, маскові балі, екскурсії, флірти. пригода з королем Віктором Емануїлом, захопленим її красою і врешті любовні перипетії.

“Коли ж нарешті я пізнаю, що це — любов, про яку стільки говорять?” — запитувала Марія, бо ж це щось інше ніж уявна, дитяча екзальтація кн. Гемілтоном.

Флорентинець, граф Олександр Лярдерель, близький свояк королівської рідні з елегантною зовнішністю, аристократичним обличчям, дуже чорними без блиску очима, з усмішкою тонкою й глузливою, що здається водночас і дитинна і розпусна. — познайомився з Марією ще за попереднього її перебування в Римі, його оцінювали на 300 тисяч річної ренти. І Марія раптом почала ним цікавитися, хвилюватися, шукати його, дождити. Її Щоденник не може вичерпати цієї теми ні в діалогах, ні в описах і хвилюваннях. Вона вірить, що вперше правдиво закохалася. В хвилинах роздратування вона просить Бога щоб Лярдерель на перегонах упав із коня, щоб вона могла ним опікуватися, то знов пристрасно бажає його смерті, щоб він не був — “ні їй, ні нікому”. І сама вона, “мов божевільна, хотіла б усе знищити, плакати, вмрети. . .”

Проте Марія відмовилася від одруження з ним, як і відкидала інших князів, маркізів, баронів.

У Фльоренції, місті, що вона його любить так як Рим, Марія вже заспокоєно признається в “Щоденнику”:

“Хочете знати правду? Ну й добре, але зятимте це, що зараз скажу: я не люблю нікого і ніколи не покохаю кого іншого, як тільки того, хто мило гладитиме моє самолюбство. . . мою гордість. . . Князь Гемилтон залишився взором для порівняння і моїм ідеалом. . . Одинокий Одіфре в Ніцці, його треба було брати*). Антонеллі мене дуже любив і я хотіла надівсе стати племінницею папи. . . творивши уявлення”. Але Лярдерель все одно їй подобався “мимовільно”.

Прочитуючи рік пізніше сторінки “Щоденника”, Марія дивувалася, з якою легкістю вона вживала в тому часі високопарних слів для змалювання звичайнісіньких пригод. Тоді в Італії вона горіла нетерплячкою занести до своїх записок “романи”, бо була ще дуже молода і недосвідчена, не дивлячись на всі її хвалькуваті вигадки.

Після бурхливого Неаполю — спокійна Ніцца сприяла студіям. При кінці травня в записнику Марії грандіозний плян:

“Я піднялася великої праці, це хронологічний та історичний каталог всіх письменників світу, позавши від Мойсея. Це буде довго, я хожу прозитати все погерзі. Я химерна, проте захоплена порядком, симетрією, математичною докладністю. Я хотіла б усе познажити й понумерувати”.

Крім цієї “серйозної” роботи із своїм старим професором Брюне, Марія малювала портрети: покійної бабуні, власний, Лярдереля, кузинки Ольги... Свою роботящість вона подивляла:

“Хто повірить, що я спроможна на таке життя, що його веду. Завжди одинока в своїх кімнатах, зитаю, малюю, пишу, граю. Сходжу вниз тільки для їди та розважаюся тільки серед своїх. Це не є щастя, але це його підготовляє, бо удосконалює, щоб мати успіхи жінки і теж ще інші. Я поклала собі в голову стати

*) Коли ще перед банкрутством був власником палат і веж.

славетною і того досягну. Мерцій до Парижу! Я працюю, але не поступаю вперед, мені треба вчителів”.

Накресливши картину 5 осіб при грі в карти, освітлених двома ліхтарями, — Марія побажала “здоровилам” російської колонії в Ніцці “Хай добрий Бог дає їм у спокої розкошувати картами й балачками про рулетку...” — і під кінець червня прибула з ріднею до Парижа.

* * *

Перш за все Марія намагається врятувати голос і лікувати горло. Але даремно. Її голос і мрії про славу співачки безповоротно втрачені. І в тому серці цивілізованого світу, розуму, дотепу, мод... у Парижі Марія почула себе до болю самотною. Париж її вбиває: “Це каварня, добре втриманий готель, базар”. Як скрізь, так і тут є російська колонія із своїм вузькоглядством і Марія уточнює:

“Та не ті жалюгідні міркування мене розлютують, але ця малодушність, яка б вона не була, доводить мене до відчаю і не дає мені думати про мою велич.”

Бо яке ж це й є життя — без докільля, що можна вдіяти, будиши завжди одинокою? Це викликає в мені ненависть до всього світу, до моєї родини, допроваджує мене саму себе ненавидіти, ганьбити! Жити, жити!..

Свята Маріє, Божа Мати, Господи Ісусе Христе, Боже мій, допоможіть мені!”

Інколи Марія так розпачливо тужила, що прагнула смерті:

“... Я так нудьгую, що як мені здається, ніщо в світі не може мене розважити, ні зацікавити. Я не прагну нічого, я нічого не хожу!.. Читання малювання, музика — але ж туга, туга, туга! Поза цими зайняттями й дозвіллям потрібно зогось живого, і я тужу. Я не тому нудьгую, що я доросла дівчина для заміжжя, ні, у вас за добрий погляд про мене, щоб так думати. Я нудьгую, бо все моє життя є перекошене і я тужу!...”

Вона ще молода, навіть дуже молода. Але саме тепер вона вже повинна бути славна, заки минеться

Марія Башкірцев: При грі в карти (рисунок вуглем)

найкраща пора юности. Для неї це роки 16-20. Марії зараз 17 і на цю згадку вона паленіє: “І що я досягла? Нічого... Це мене упокорює”.

Спершу в дитячій уяві вона себе бачила славною танечницею, потім першою на весь світ співачкою, що пригравала на арфі, а її “несли в тріумфі — невідомо хто й куди”. Своім словом вона поривала маси. Іншим разом бачила себе на імператорському престолі, але в близькості з народом, якому в полум’яних промовах вияснявала свою політичну програму “у глибокому зворушенні до сліз — володарки й народу”. Досі їй велич завжди являлася в супроводі казкових багатств і високих титулів.

Але тепер їй здається, що нема на світі нічого понад — мистецтво. Вона його завжди собі уявляла, як велике світло в далечині, до якого прямуючи, треба всю

решту забути і тільки в нього вдивлятися — як колись задивилася у ті блискучі лямпки, забувши все товариство в Гавронцях. І вона готова зректися всього, щоб стати артисткою, але не пересічною й марною, яких трапляється багато. Проте Марія жахається найстрашнішого — вмерти не залишивши по собі нічого: “Вмерти як собака! Як померли сотні тисяч жінок, що їх ім’я ледве видніє на гробах...”

І хоч Марії здається, що всі її неосяжні поривання тільки в Римі можна заспокоїти, бо там знаходяться немов “вершини світу”, вона рішила залишитися в Парижі. Від часу поїздки в Україну вона намагається весь час себе виправляти, і, мабуть, із деяким успіхом:

“Я постановила залишитися в Парижі, де буду студіювати.

Росія мене обманула... І я відгужую, що врешті настане хвилинка, щоб мені зупинитися. З моїми обдаруванням за два роки я зможу наздігнати втрачений час... це не ефемерна постановка, як стільки інших, але остаточно”.

Потреба лікування дала привід для виїзду рідні на короткий час до німецького живця Шлянгенбад. Ні виноградники над Реном, ні руїни замків і легендарні вежі не притягали Марії, що оглядала їх за попереднього перебування в 1875 р. Тоді вона залишила матір в тому затишному парку серед гір і виїхала до Парижа. Цим разом всі відвідали Вісбаден, де жив великий гурт свояків (споріднені з графами Тулюз-Лютрек) і знайомих, серед яких дід Бабанин віднайшов свого давнього друга, князя Репніна. Загальною темою розмов була російсько-турецька війна на Балканах. При акомпаніюванні патріотичних турбот за “Шіпку” Марія заносить до записника згадку про цілий день переведений на лоні родини та епізод з варениками: “... як звичайна служанка я вимила великий дерев’яний стіл і на ньому виготовляла “вареники” із свіжим сиром.

Всі домашні мали втіху дивлячись, як я місила тісто поливаючи водою муку, з підкоченими рукавами і з шапочкою з чорного оксамиту на голові “як Фавст”. В очах Марії колонія земляків у Вісбаден це найсмішніший народ на світі, що святкував розгром (“на Шіпке спокійно”).

Після повороту з Німеччини рідня Марії перенеслася з пансіону до власного мешкання при одній з найголовніших вулиць Парижа, Елізейські Поля, 71.

Життя елегантної столиці Європи, прогулянки в повозках у Бульонському ліску для показу туалет, зустрічі з “великим світом” скріплюють аспірації до слави Але як її здобути? З розтерзаними надіями Марія не знає чого бажати:

“... Статч мільонеркою? Відзискати голос? Досягти найвищу нагороду Риму, подавши себе під ім'ям мужчини? Одружитися з Наполеоном IV? Увійти в великий світ?...”

Найпалкіше бажання повернення голосу нездійснене. Славу художниці — можливо й легко досягти. Адже ж Марія була позначена виїнятковим обдаруванням ще змалечку, коли несповна 4-річня Муся в Черняхівці рисувала крейдою по картярських столиках профілі осіб на подив граючих у “віста”: “І від того часу, завжди... Божилися, що це було покликання...” Вона від дитинства займалася рисунками й малярством, але не систематично, тільки під принагідним керуванням учителів. Легкість, з якою їй вдавалося схоплювати подібність у портретах, свідчила про її безперечний хист. І Марії бачиться, що вона швидко надолужить технічні браки.

Марку “найсерйознішої для жінок” мала в Парижі художня майстерня Рудольфа Жюліяна. Її Марія вибрала та в щасливу для неї середу, 3 жовтня 1877 р. із забобонним піднесенням почала свої студії в ательє. Ось її нотатки після перших днів:

“В майстерні все зникає; немає ні імення, ні родини;

ви вже не є донькою своєї матері, ви є самі собою, індивідом (особою), перед вами ваше мистецтво і ніщо інше. Погувати себе так вдоволено, так вільно, так гордо! Ось нарешті те, зого я віддавна бажала...”

Чарівна чужинка-аристократка в розкішних туалетах, білих хутрах стала центром уваги у майстерні. Студенток приєднувала її мила й товариська поведінка, ввічливість, щирість і безпосередність, а професори: директор ательє Р. Жюліян та нагороджений золотою медаллю художник Тоні Роберт-Флері були здивовані й захоплені незвичайною обдарованістю свіжої учениці. Жюліян оглянувши її перший рисунок питав Марію, чи справді вона сама його зробила... Вона була щаслива від тих признань, недовірливостей у її авторство, здивувань — вони втішали Марію, що так любила збужувати подив, захоплення...

Зразу стало очевидним, що це не примха багатой панянки з високих шарів привела Марію до художньої майстерні. З першого дня вона працювала над рисунком ретельно й завзято. Від години 8-ої ранку до обіду та від 1-ої до 5-ої пополудні, а згодом щоб заощадити час, їй приносили обід до ательє. Крім того вона вчашчала й на вечірні курси. Після такої наполегливої тримісячної праці її рисунки можуть прийняти на виставку Сальону. І Марія вся віддалася рисункові. Коли її рідня відвідувала театри, відбувала прогулянки, візити — Марія з вдовolenням у хаті рисувала.

Новий спосіб життя її одушевляв. Найбільше спокуювали її можливості досі недопускальної свободи. Нарешті вона вільно з товаришками студій відвідує мистецьку виставку, без опікунів і наглядачів проходить вулицями, оглядає вітрини, старі книги, розмовляє про мистецтво... і тоді вона найбільше любила Париж:

“... Я загарована; вулиці повні студентів, що виходять із шкіл; ці вузькі вулицьки, ці крамнички з музичними інструментами, це все врешті. Ах! Хай йому

біс, я зрозуміла магію, якщо так можна висловлюватися, Латинського Кварталу!

Я з жінки маю тільки зверхність, але ця обгортка є зортівськи жіноза; що ж до решти, то вона зортівськи інша...

Говоріть мені про Латинський Квартал, у щасливу годину! Це тут, де я примирилася з Парижем; ви погуваєте себе далеко, майже в Італії... Люди з вищих шарів, інакше кажучи б у р ж у а, ніколи мене не зрозуміють. Це я до н а ш и х звертаюсь. Молоді бідолахи, згитайте мене! Так само як моя мати жахається багити мене в крамниці, де багиться... ох, "нагих селян". Міщанка! Якщо я зроблю гарну картину, на ній доглянені поезія, квіти, овогі. Ніколи погань".

Проте Марія бачила свою ціль і до неї прямувала. Вона любила в скромному одязі заходити до книгарень, як будь котра з її товаришок і тоді вона відчувала, що її зустрічають доброзичливо, заохочувально, спочутливо, зовсім інакше як раніш. Для неї тепер особливо дошкульні окуви безглуздої етикетки та опікунчі торттури власної рідні з яких вона глузувала: "Як це, Розаліє, питала мати служницю, ви залишили панночку саму в ательє?". "Але ж, ні, пані, панночка залишилася з Пінчиком (собакою)". В Римі, коли Марія мала охоту оглядати Колізей, а рідню цікавили театри й прогулянки, бо Колізей уже раз бачили, це могло вистачити, щоб опадали крила:

"Це, зого я прагну, це свобода проходжуватися самій, сюди й назад, сісти на лавці в городі Тюілері і особливо в Люксембурському, зупинятися перед артистичними вітринами, музеями, проходжуватися везгері старими вулицками; ось зого я прагну, оце свобода, без якої не можна стати справжнім артистом. Чи ви думаєте, що є хосен з того оглядання, коли ви під наглядом або, коли потрібна повозка, дама для товариства або рідня, щоб відвідати Лювр?"

*Ах, . Бути жінкою мене доводить до скажености!
— Я хозу придбати собі міщанський одяг, перуку, зроби-
бити себе поганою, щоб бути вільною як мужжина.
Ось свобода, якої мені недостає та без якої не можна
дійти до серйозних успіхів, щоб стати кимсь... Це одна
з головних пригін, ізза яких нема художниць жінок.
О, мерзенне нещасте! О, дика рутино! Шкода про це
й говорити!”*

Покинувши розваги для праці в майстерні Марія хотіла притьмом здобути найвищі осяги. Її амбіція терпіла, що вона за один місяць не зайняла першого місця (тільки 6-е) між студентками, хоч вони були від неї старші віком і завансовані студіями. Зате оцінка її робіт була суперлятивна: ні рука, ні манера, ні здібності жінки, в рисунку талант, сила, просто брутальність та мужність у праці. А втім її тривожила довга дорога: перший поважний успіх це здобуття третього місця між 18-ти студентками на конкурсі в майстерні. Сильніші залишилися поза нею, але Марія цим не вдово-лена. Для неї час мчить, летить зловісно, безжалісно, жорстоко... Вона потішає себе, що маючи 20 років, вона визнає, чи її сподівання були оправдані та ще не буде дуже стара. То раптом в неї з'являється передчуття смерті, але від нього сильніша віра у свою славу:

“... Я клянусь вам, присягаю вам серйозно, на Євангеліє, на муки Христа, на мене саму, що за готири роки я буду славна”.

Це заповнення Марія закінчує порівнянням себе до маркіза Павла де Кассаньяка, яке перші видавці її “Щоденника” пропустили:

За готири роки Поль де Кассаньяк матиме тридцять вісім років та стане товстий і обважнілий, а я буду молода й красива. . .

Бо в Марії над виготовленням художніх картин працюють не тільки очі й пальці. В неї не припиняються безнастанне загострювання уваги, піддержування чуйности, безперервні порівняння, обчислювання калькуляції, почуття, рефлексії, хвилювання — а все на

те, щоб дійти до мети. Перетворена в сувору й роботящу студентку малярського ательє вона не перестала бути дівчиною “великого світу”, елегантною, кокетливою. Вона не втрачає зо свого зору всіх інших доріг, що ведуть до слави: можливостей подружжя, зв'язків із визначними, впливовими особистостями, власних виступів у вигадливих туалетах на балах, на спектаклях в Опері, в сальонах голосних імен, на прогулянках. . .

Насправді Марія не любить того життя. Коли вона танцює, то тільки, щоб показати, що їй не бракує танцюристів. Коли один з них схвалював її вальс, а на її відповідь, що вона не любить танцювати, не найшов нічого кращого сказати, як те, що “завжди приємно обіймати гарний стан”, Марія відповіла:

Мій Боже, я думаю, добродію, що це байдуже, і, як би мода вимагала триматися за вуха, мені було б однаково.

Вона нераз улаштовувала фальшиві зустрічі з переодягненнями при навмисних свідках, щоб потім пригадувати “притишений голос, скрадливу ходу kota й злодійкуватий вигляд” героя потайного рандеву. Вона здавна вміла кепкувати з залицяльників. Ще в Ніцці непереможна в словному дуелі, на запит одного з них, чи вона ворожить з квітів, щоб збагнути її характер, 15-літня Марія відповіла: “Так, дуже часто, щоб знати, чи вечеря буде смачна”. Антонеллі спитавши про її девізу дістав відповідь: “Нічого передо мною, нічого поза мною, нічого — опріч мене”. Коли мати при столі, хотіла бути приємна для фаворита Марії, Лярдереля, й відкроїла йому печеню, Марія поспішила з фразою: “Мама в тому дуже вміла, бо привикла краяти м'ясо для свого пса”.

Ні, вона не любить банальних розмов у товаристві “вищого світу”:

Уявіть собі мою приємність, коли я слухаю розмови цих дам про їхні нерви, знайомих, їхніх лікарів, сукні, дітей!

Її не займають ці малі балі для гайнування часу танцями й сплетнями:

І подумати, що є люди, які живуть цим світовим життям. Це не так я його розумію. Мені багачься щось у роді готелю Рамбуїє, де збираються всі вродливості й славетності і де дурні є забавні, бо з них можна кепкувати. Або двірська палата або затишок, де можна жартувати, але не маленькі балі. . .

Між гомінким Парижем і спокоєм пустині Марія є в щасливому віці, коли можна все перенести, всьому подолати. Вона ходить до театру, у відвідини до знайомих і вертається в пізню ніч а то й над ранком, щоб без снання починати працю в майстерні. Юний вік, “коли вистане обмити облизгя в свіжій воді і добре себе погувати”!

Марія завжди мріяла про власний політичний салон, її здавна цікавила політика. За незвичні для жінок політичні знання її часто подивляля. Вона нарочно читала пресу різних напрямків, щоб пізнати програми всіх партій. Більше від театрів, опери й балів притягала її палата депутатів і вона вважає потрібним здержати себе:

Не слід часто ходити до палати депутатів, це може мене відтягнути від майстерні; в зацікавленні ви ходите, ходите, кожний день це нова сторінка тієї самої книги. Я можу пристрасно захопитися політикою аж до втрати сну. . . Але моя політика є при вул. Вівієн (ательє), це звідсіль я осягну вхід у палату, інакший ніж тепер...

Карти вступу на дебати доставляв Марії один з лідерів бонапартистів, маркіз Павло де Кассаньяк. Син відомого політика й публіциста, маркіза Бернарда Адольфа Граніє де Кассаньяка був одною з маркантніших фігур Парижу. Коли в тому часі 16-літня Марія з ним познайомилася, це був 32-літній ставний, сильний і чорнявий красень, мужчина для жінок і поєдинків, завжди готовий до ризику й небезпек, в розквіті своєї популярності новообраного члена палати депутатів. Ще в добу Лярдереля Марія в Італії слідкувала за його успіхами й писала йому до Парижа.

Перші видавці “Щоденника” Марї вмістили її згадку про зустріч Гемилтона на Шамз-Елізе (Елізейські поля):

По-простому князь Гемилтон зайняв цілу повозку. Бродливий молодець трохи важкий з мідного кольору волоссям і гарними вусами, став товстим англійцем дуже зервоним, з малими, рудими бакенбардами від вуха до половини щоки.

Все таки зогири роки. . . змінюють мужзину. За пів години я їй не думала більше. Sic transit gloria Ducis. (Так гине княжа слава). Яка ж я була екзальтована!

У Парижі вийняткове місце в любовних хвилюваннях Марії зайняв — Павло де Кассаньяк. Проте в початковій редакції її “Щоденника” за ним затерті всі сліди. Немов у відплату дехто з дослідників тих згодом опублікованих нецензурних текстів впевняє, що цього амбітного маркіза Марія вперше правдиво й глибоко покохала і, можливо, подекуди від цієї любови вона . . . померла.

Марія писала про Кассаньяка пристрасно, багато й дуже суперечливо. Спершу він не здавався їй “небезпечним”, бо вона не бачила його “досконалим”:

Мужзина, що має над собою керівників, та який не діє самий, не може мене повністю захоплювати.

Якщо б він був республіканцем, він став би вже президентом, і це була б зовсім інша справа. Але. . . тримаючись із більшістю, він не матиме тієї цікавої ситуації, що зводиться до боротьби одного проти всіх, не зазнати ніколи неспіливости й перестрахи, зберігати свою перевагу й глузувати з других.

Я не можу більше дозволяти на примхи й пристрас-ті навіть такі як були до Олександра, а для справжньої любови я не багу нікого гідного.

Майбутнім читачам вона так викладала свою ситуацію: “Перш з все і всупереч усьому — малярство. Після того Кассаньяк, що є відомий і повинен впровадити мене у політичну діяльність”. Він цього не зробив, а коли раз у часі його відвідин Марія не завагалася сказати, що воліла б бачити його раненим у черговому

двобої, ніж втратити любого собаку, що якраз тоді був пропав — Кассаньяк припинив свої візити.

А втім дізнавшись про його намір одружитися з іншою, Марія мов фурія ломить крісла, коли не може йти на бал, де сподіється побачити Кассаньяка. Її схвильованість зростає з моментом його одруження, бо відтоді він став для неї — недосяжним. “Я дорожу тільки тим, що від мене вимикається” напише Марія багато пізніше в листі до Гі де Мопасана. Дивна ця безупинна спрага володіння. За горда, щоб упадати за тими, що не шукають її ласки — Марія прагнула приборкати цього джигуна, що повинен був її покохати, хоч із її поведінки він того не міг відгадати.

Марії подобалися його поява на трибуні в Палаті депутатів, відвага, самовпевненість, інтелігенція й талант, що ними позначені були його виступи. Велика сила була в престої, що його оточував. В уяві Марії він у двірському одягу з перев'язаною через груди червоною шарфою приймав на ступнях законодавчої палати молодого імператора. Але прийде час, що вона назве Кассаньяка блазнем, “королем блазнів Ампіру”.

Іншим разом вона пише, що не знала ні блиску його становища, ні політичного престижу, але з першого моменту це знайомство було немов об'явлення. То знову знаходить виправдання в своїй молодості, що їй потрібний предмет для боготворення. Часом їй здається, що це, мабуть, ця велика любов її життя, що Кассаньяк є “єдиний, чарівний, добрий”, та що “на цілому світі вона не знаходить такого другого, щоб був їй — рівня, щоб її перевищав”.

Але найчастіше патетичні визнання про цю любов, пристрасть, безумство... кінчаються їх запереченням:

“А все таки я його не люблю, а лиш кажу, що могла б полюбити тільки його, але. . .”

І вона признається, що всі її писання про Кассаньяка здаються їй чимось поза нею:

Я часто пишу й говорю, що люблю його, але я сама в це не вірю, цього не гадаю, тільки пишузи, мені це здається, а поза тим — ніщо більше. . .

. . . Проте я не є заслїплена! Я, мабуть, видаю навіть за суворі осуди. . . Отож? Заждім з осудом. . . Можливо знайдеться мужчина, для якого я відгуватиму любов, і тоді я побачу, що це все був тільки . . . міраж.

В її довкіллі такого гідного її любови мужчини не було і Марія продовжувала марити про Кассаньяка, якого цілі роки не бачила, хіба з віддалі в палаті депутатів, в якій його роля була вже далека від “першого тенора”. А втім його поразка не була для Марії перешкодою творити в ряди годи міт про цей “єдиний, приречений ідеал”. І вона пише про цю любов так наче б “компонувала романи ввечорі на сон”. Бо ніколи Кассаньяк не завдав їй стільки терпінь, що зранена амбіція, коли нпр. її не вдоволяли занадто малі успіхи в малярстві.

Любовні круговороти не заважали Марії ясно глядіти на “реалітети життя”. Це не є колишня екзальтована Муся з Ніцци й Неаполю. Урівноважена Марія вже володіє собою, сповнена сили й розсудливості вона міркує влучно, ясно, вірно й по правді:

Для мене й дотепер непонятне, що можна дати життя за кохану істоту — тлінне ество, за яке ви даєте життя бо його любите. . . Але навпаки, я розумію, що можна понести всі муки й умерти за принцип, за свободу, за щось, що поліпшує життя людей взагалі.

Я б усе те цінне боронила так сама добре у Франції як і Росії. . .

А коли вона читає промову Гамбетти, що закінчив її словами “нація потрапить це зрозуміти, вона зуміє відрізнити тих, що її обманюють і хочуть її погубити від тих, що її люблять аж до смерти”, Марія наводить їх у “Щоденнику” і пише:

Це а ж до смерти мені стискає горло. Я паду навколішки перед цією людиною і Кассаньяк мені представляється безглуздий, блідий, нужденний. Що ж я можу любити в цій позоложеній мірноті?

Насправді вона любила створений нею міт про “рівного їй небесного брата, свого ідеального друга, радше свій внутрішній світ ніж коханого мужчину”. Іншим разом вона заявляє:

Я не вірю, щоб колинебудь могла зазнавати погумання, з яким не з'єднувалась би амбіція. Я погорджую людьми, що є ніщо.

Марії здавалося не раз, що вона могла б покохати тільки надзвичайного, геніяльного мужчину, але такі ледве, чи мають час на любов. В захопленні талантом Льва Гамбетти Марія прагне з ним знайомства та гостей у своїх сальонах розважає несподіваною появою в зачісці й стилевій туалеті з часів директорії, як “громадянка Гамбетта”. У грайливій уяві вона бачила себе “президенткою республіки” — реванш Кассаньякові.

А втім у палаті депутатів вона глядить як художниця на “величного й природного” Гамбетту з його гарною головою, коротким, кучерявим волоссям, якого чорний кольор прекрасно підходить до його смуглявого обличчя: чудовий був би портрет або медаля. Гамбетта звертав увагу на Марію й часто її льорнетував, а вона раз підвівшись до виходу. . . дала йому нагоду оглянути її прекрасну талію.

Вже більше як рік тому (3 червня 1878) Марія, що в Ніцці для своєї “політичної акції” пробувала особисто знати всі класи свого міста, відкрила своїм читачам:

Завтра я вам скажу серйозно мою правдиву опінію, мій інтимний погляд, що не є створений ні гимсь ні людьми; я вам скажу вже цього везора!

В моєму серці, в моїй душі, в моїй свідомості я республіканка. . . Ті династії, ці міністри, що вкорінюються, загнивають на місці, занегищують край; ці протекції двора. . . ось нещастя, оце руйна; тоді як раз-у-раз відновлюваний і змінюваний шеф, гасто вимітувані міністерства, провітрювані урядовці, в щасливу годину, ось що відсвіжує й розвиває країну. .

На її погляд, треба мати душу лякея, щоб любити монархію:

В загальному є щось обурливе в тих погестях, що їх віддає манекенові-монархові міністер або інший геніяльний державний муж, який, щонебудь робитиме, завжди буде слугою монарха, нікудишного, безглуздо-го і, можливо, дурня.

Але її республіка це, як вона пізніше уточнює, “республіка освічена, ввічлива, аристократична, атенська”; для неї існує тільки одна можлива рівність, це рівність перед законами. Всі інші рівності для неї тільки злі фарси, вигадані ворогами свободи і реклямовані невіждами. Такою вона хотіла б бачити свою батьківщину, згадавши жорстокий в ній режим: жажливий бруд, грабіж країни урядовцями, нужду народу. Тільки сподівана там воля добуде її оклик “Хай живе всевітна республіка!”

Але такі зміни не заповідалися. Земляки з України, що відвідували в Парижі рідню Марії, переповідали моторошні події. Старша дочка одної рідні була під суворим поліційним наглядом, бо в день свого іспиту, коли мав приїхати великий князь, вона сказала, що для неї важливіше від цих відвідин здати іспит. Крім того дуже короткозора, вона носила окуляри, за що її видали поліції, бо жінки в окулярах вважаються підозрілі.

Марія з хвилюванням нотує свої враження від цих розповідей про заслання, отруєння, вивози за одне небережне слово:

Серед ногі відвідують доми і, коли ви не дуже шкідливі, вас засилають до Вятки або Перму; коли ви більше небезпечні, вивозять до Сибіру або на шибеницю. Кажуть, що нема родини яка не мала б засланоного, повішеного або зог запідозреного під наглядом. Шпіонажа є так зорганізована, що не можливо розмовляти вдома, серед рідних, щоб усе не було донесено. . .

Нещасний край! І я колись обвинувачувала себе за малодушність, бо не хотіла там жити! Та невже ж це можливе? Соціялісти там жорстокі негідники, що вбивають і граблять; уряд свавільний і туполобий. Ці дві жахливі стизії все борються між собою, розсудливі й гесні є торощені між цими двома.. .

Розмовниця Марії, молода дівчина з України після двох годин розповідей заявила їй, що за десяту частину того, що Марія говорила, її заслали б до примусових ро-

біт, або повісили, та якщо вона поїде туди, її доля вирішена.

В тому моменті Марія почувала себе на вигнанні і як недавно добровільний засланець, Віктор Гюґо, заповів свій поворот до Франції тільки тоді, коли в його батьківщину повернеться воля, бо він не стерпить “ні червоного ні білого злочину”, так і вона пише в “Щоденнику”:

Я повернуся в Україну, коли на цій прекрасній землі настане пошана людських прав, коли там буде можливо бути придатним, а не ризикувати засланням за сам вислів, що “цензура є дуже сувора”.

Це все обурливе. Невже нема там змоги утворити гесну, вільнодумну партію? Бо я ненавиджу однаково злогини соціалізму як і такі ж уряду!

Ах! Коли б не моє малярство, якби я. . .

О, Французи, ви кажете, що ви ні щасливі ні вільні! В Росії діється те, що було у Франції підчас Терору: один жест, одне слово і ви пропали. Ах, скільки ще треба зробити, щоб людей наблизити до щастя!

Жити в Україні, як цього вимагав від Марії батько, значило поховати мрії про славу. Проте, ставши славною на чужині, вона не зраджувала батьківщини:

“. . . я працюю також для слави мого краю”.

З другого боку непевність життя в Україні не відстрашувала її самою небезпекою. Це було б смішне по-суджувати її за боягузтво. Коли вона не хоче дозволити себе депортувати, то це тому, бо в її очах така жертва даремна, зайва, непридатна, а вона відчуває огиду до марності. У цьому питанні Марія має свій незалежний погляд:

Ніхто не є похлибий, щоб вибрати свою роллю, і це зовсім природно, що краще є бути замуґеним як святий Павло—ніж ділити судьбу одинадцяти тисяч дів. Я признаюся в усій щирості, що я була б у розпазі, як безіменна героїня. . .

Але я присягаюся перед Богом, що я дам останню краплю моєї крові, щоб допомогти в збереженні кожного великого принципу, який є для мене дорогий.

Я спокійна, я не Люїза Мішель 1), я не нігілістка, але колиб я бажила поважну загрозу проти свободи— я буду найлютіша від усіх... Хто є настільки нікчемний, гідний зневаги, щоб забути свою батьківщину?...

Не дивлячись на те, що в "Щоденнику" часто надрукована офіційна назва "Росія", для Марії батьківщиною була— Україна. Навіть її мати підчас авдієнції в Ватикані на запит папи, чи вони є з Росії, відповідає: "Ні, святий Отче, ми з України".

"Я народилася в Україні" заявляє Марія оправдуючи своє захоплення красою півдня, Франції, Італії, Еспанії. Тільки до України слід віднести її відзиви про "чудовий, величний, прекрасний і такий нещасний її край". Адже російської території вона майже не знала!

У найближчому докільлі, серед рідні Марії, без сумніву, панувала типова для українського дворянства в той час атмосфера пораженства, яке Юрій Липа назвав "пораженством інтелектуалістів", що за хуторянством П. Куліша відмовлялися від власної спадщини — піддаючися чужим ідеям. Покоління другої половини XIX віку виреклися величної спадщини княжої доби, включивши до змісту нашої національної культури тільки традиції козаччини, ніби то для економії енергії й праці українського руху, як відкривав Михайло Грушевський, взиваючи "розширити рямці нашої перспективи" — поверненням традицій княжої доби. Інакше громадське самопочуття не вийде з односторонньої свідомости одвічного національного й соціального гніту.

Маршал полтавського дворянства, Константин Башкірців, прив'язаний до України, якої нізащо не хотів покинути ні для Петербурга ні для Парижу — визнавав достатнім одночасно вірно служити цареві і зберігати деякі побутові властивості краю²⁾. Але його донька від такої України втікала. Ще в Гавронцях Марія

1/Завзята противниця жіночого руху, який вона хотіла звязати з робітничим.

2/Він брав участь у аматорських виставах разом з Абазою, ДмиТром Старицьким, Милорадовичем і др. (Д. Антонович, Триста років українського театру, Прага, 1925.)

“хотіла покінчити самогубством, але боялася пекла”. . .

Марія раз-у-раз скаржилася на порожнечу свого оточення, на власну відчуженість і самотність, на брак “гогось живого”, признаючи водночас, що “середовище, в якому живеться — це половина людини”. Ні з ким розмовляти, ні від кого повчитися, а Марія бажала чути мову освічених людей:

. . . Я так дуже, дуже дуже хотіла б увійти в науковий світ, базити, слухати, взитися. . . Але не знаю, ні в кого, ні як питати, і я лишаяся тут отупіла, загарована, не знаючи, куди кинутись, і передгуваючи з усіх боків цікаві скарби: історії, мов, знань, врешті всю землю. . . Я хотіла б базити усе разом, все пізнати, все взити!

Чи не на те, щоб жити своїми думками в душах людей усіх країн і всіх рас?

У Ніцці Марія з дідом розмовляла про історію Русі, в неї списаний нею огляд династій, але вона прагне докладних студій давнини. Захоплена античним Римом, Марія шукає загублених традицій свого краю. Вона напр. писала до матері, що перебувала короткий час у Петербурзі, листа виключно в цій справі, щоб закупити для неї повну історію Русі, від найдавніших часів, а крім того твір про давні костюми, архітектуру, меблі, звичаї, щоб можна було там знайти всі відомості. Вона хоче це дістати як найскоріше і радить вислати їй, коли б мати задержалася довше в столиці. І ще “пост скриптум”:

Потрібна історія Русі з усіма легендами стародавніх часів. Не купувати історію Соловйова в одному томі, бо їй вже маю. . .

Отже не Москва, а Київська Русь, епоха сміливих подвигів, всебічного розквіту стародавньої України з її широкими, вселюдськими проблемами, з високими принципами княжого лицарства. В час, коли українці перестали відвойовувати київську добу, яку присвоювали “общероси”, водночас відмовляючи цій епосі величчю, бо на неї зголосили були свої претенсії українці — Марія

Башкірців тужила за лицарським духом у цій втраченій давнині своєї нації, яку політика Москви засудила була на завмирання, засвоївши собі її історичну назву, а її саму викресливши із світового словника.

А в тім супрематію, апостольство Києва Марія відчувала ще бувши перший раз у Москві й Петербурзі, куди вже ніколи більше не приїздила. Вона не раз висловлювала жаль, що світ так мало знає про красу України.

Її рідню, особливо матір одушевляли вияви уважності до тих найвизначніших репрезентантів російської імперії: великого князя Николая, престолонаслідника, і всіх тих Орлових, Трубецьких, Долгоруких, Лоріс-Мелікових, і між ними Капністів, Божидарів, Милорадовичів і других “малоросів”, що були зв’язані з російськими амбасадками. А втім через ці амбасадки у Франції, Італії, і ін. Марія збагачувала свої знайомства з широким світом політиків, публіцистів, з одного боку порожніх аристократів, тих елегантних світових людей, що проводили життя між “сезонами” в Лондоні і Парижі, на всяких перегонах, модних англійських іграх і залицяннях до жінок та з другого — з представниками інтелектуальної еліти.

Проте Марія неоднократно стверджувала:

Я не маю ні амбасадки, ні іншої піддержки в російській колонії, радше навпаки. . .

На адресу всіх тих російських кол Марія знаходить тільки слова погорди й легковажності. Приналежність до них, її радше упокорювала, від них бо йшли всі ті “мерзенні сплетні, донощицтва й наклепи”, особливо, коли Марія щораз більше привертала до себе увагу Парижу. Згадуються в “Щоденнику” обмови росіян на неї перед королевою й другими високими персонажами, про негідні інтриги, про брутальні атаки, щоб її провалити.

І не дивно, весь стиль її життя був запереченням пасивного типу покірної російської жінки, що над нею тяжів своїми консервативними канонами впродовж століть — московський “Домострой” та жінки-куртизани, що існувала тільки для чоловіка, витвір епохи Катерини II. Незрозуміле було для тодішніх росіянок, чому

Марія відтягує своє одруження, а вона завжди підкреслювала своїм розмовницям, що вийде заміж тільки за великого багатія і з високим титулом, щоб не віддати свого майна шукачеві фортуни і ловцям приданого. Зате читачам свого “Щоденника” при кожній нагоді скаржилася на конвенціональні пута й брак свободи: якби їй можливість самій заключувати знайомства, а не дожидати прийнятих церемоніялів — вона давно б уже здобула Гамбетту чи Наполеона. . . Це не було дивне для тих, хто знав, що в її батьківщині дівчата здавна самі вибирали собі подругів, а не як у Московщині — з власности батька передавали їх на власність мужеві. В листі до Гі де Мопасана Марія писала:

Я визнаю, що мужчини повинні бути лиш побіжним додатком (аксесуаром) для сильної жінки.

Невичерпаний розмах творчости та такої неспокоїної, пристрасної й навіть до деякої міри авантурничої енергії з її темпераментом буйним, рвучким і кипучим ставить Марію Башкірцев у простій лінії наслідства таким жіночим постаттям як Ганнуся Борзобогата-Красенська або кн. Софія Ружинська та багато їм подібних “амазонок”, що їх зродила стихія степового півдня— а над якими вболівали росіяни, як нпр. кн. Курбський, що звикли до застиглих тіней замкнутих московських теремів.

В епоху, коли випало жити Марії, належати до аристократичної кляси, а ще й до того бути жінкою — були згори засуджені на невдачу всі її уподобання свободи й незалежности, її прагнення “стати кимось завдяки собі” зазнавати пошани тільки за власні особисті заслуги. Мавши 18 років Марія ясно бачила, як мало імовірним є досягти успіхів власною незалежною екзистенцією жінки. І вона пише до своєї колишньої вчительки:

“Я хотіла б бути мужчиною. Я знаю що я могла б стати кимось: але в спідницях кудя ви хоґете дійти? Подружжя є єдиною кар'єрою жінки; мужчини мають тридцять шість шансів, жінка має тільки одну, зеро як банк. . Ніколи я так не бунтувалася як проти становища жінок.

Вона слухно бачила в тому найбільшу перешкоду: скільки сили й енергії розпорошено на всі її амбітні сподівання, розпачливі шукання, шалену спрагу бути всюди!

“Якби я була мужжиною, я б завоювала Європу!”
—дорікала розгарована Марія.

Проте вона її здобула своїм вийнятковим чаром незбагненої дівчини з України.

Замість добиватися агітаціями за жіночу рівноправність, яку, на думку Марії, можна буде аж за сто років досягти, вона цій справі інакше буде помагати:

Я спробую дати приклад суспільству, показавши йому жінку, що стане кимось усуперез усім перешкодам, якими її громадськість обставляє.

* * *

Новий рік старого календаря 1879-ий Марія зустріла оригінальним способом: на долівці з своїми улюбленими собаками. У приступі сильних хвилювань, радості, смутку, жалю, туги, відчаю. . . вона мала звичку кидатися на землю, а часто любила кластися на долівку, щоб відпочивати, мріяти.

Ранком 14 січня вирішувано конкурс у майстерні, а Марія після ночі, проведеної на купелі, писанні, читанні, грі з собаками. . . прокинулася того дня аж в годині 11,30. Прибувши в ателіє на першу годину після полудня, вона почула на привітання:

“От і добре! Мадмозель Марі, ходіть же взяти свою медаль!”

І справді на стіні висів її рисунок з написом: нагорода. За його модель служив 18-літній хлопець з головою на подобу kota в каструлі, або каструлі в формі котячої голови.

Найважливіші мірила в оцінці рисунку — це правильність, енергія й почуття правди. Голова Марії відзначалася молодецькою сміливістю, хвацькою, просто брутальною силою виконання. Члени журі, що звикли розглядати мляві, м'які й фантазійні обробки тем у жінок, були захоплені рисунком Марії:

— “Це твір хлопця, це має нерв, це є натура” —

— “Яж казав, що ми маємо козир-дівчину” — хвастався професор Марії.

За прийнятим зичаєм нагороджена студентка піднесла пунш. Всі щиро гратулювали Марії медаль, а товаришки студій надіялися що вона досягла вершини своєї амбіції та що позбудуться її конкуренції в ательє..

Медаль — вислід цілорічної сумлінної праці Марії, повністю заслужений, як підкреслював Т. Роберт-Флері, вдоволений великим розвитком її обдарування.

Для Марії були це тільки перші шаблі до дальшого змагання, але й немала піддержка. Парафразуючи сентенцію Александра Дюма Марія цей пам’ятний день закінчила запискою в “Щоденнику”:

“Геній може зробити щось зле, але дурень не може довершити зогось доброго”.

Оволодіння технікою рисунку ставило на чергу — живопис, у якому Марія досі не почувала себе впевнено. Почалося, звичайно з копіювання та “натюрморту”. В моделюванні, композиції були добрі осяги але найкраще вдавалися їй портрети й акти. Її відкриті голови та акти захоплювали Жюліяна (“вони завжди притягають тих, що почувують у собі силу” — говорив він) як і вся багата особовість Марії, з якою вони часто вели довгі розмови не тільки про малярство, але й про політику та інше, бо Марія цінила осуд і дотеп цього “хитрого оверньяка”.

Позірна перевага форми над кольоритом у початкових ескізах Марії зродила запал для скульптури. Їй навіть інколи здавалося, що в різьбарстві вона зможе себе краще виявити. І ось найталановитіший скульптор Парижу, Сен Марсо одного дня прийняв відвідини ясноволосої, скромно одягненої панянки, яка в товаристві подруги принесла оглянути рисунки, буцімто, свого брата.

— Скільки років цьому хлопцеві? — питав Сен Мар-

— Вісімнадцять — була відповідь.

— От, молодець! Я був би дуже щасливий зробивши таке в вісімнадцять років! Це дуже добре... Та це

навіть подивугідне в такому віці... Чудове .... Це радше рисунки скульптора ніж художника.

Марія раділа почувши цю оцінку з уст мистця, бо це були її власні роботи.

У програмі Марії скульптура зайняла окреме місце. За порадою Т. Роберта-Флері Марія ангажувала моделі до власного ательє, щоб працювати дома.

Її сальон-робітня-бібліотека, обведена темно-червоним оксамітом, з картинами й музичними інструментами на стінах, з чорними шафами повними книг; біля вікон полотнища з карикатурами й малими портретами людей і собак. Перед великим старовинним фотелем, спертим до стіни, довгий письмовий стіл з чорного дерева, а на ньому Плютарх, Плятон. Монтескьє, Історія Риму, нові журнали, альбом для креслення дзвінок, різувальний ніжик у формі підосви з черевика, конкурсна медаль у футлярі, велика чорнильниця, металева коробка для гусячих пер різного кольору, що формують доволі приємну китицю... Килимки, гобелени, столики з порцеляною, фотелі, велика пальма, орієнтальні подушки... Тут Марія приймала своїх гостей тут ішла гарячкова підготовка, наполеглива творча робота: при сприятливому освітленні малювання, в інших годинах скульптура, а при послабленні зору гра на інструментах, що іноді були хвилинами інвенції для оригінальних нею компонованих мелодій, врешті писання, читання.

Робітня Марії — це був її університет. Тут вона ділилася з своїми майбутніми читачами враженнями з прочитаного, та рефлексіями на всі проблеми поточного життя й минулого, що завжди хвилювали її рухливий ум.

... Коли я сама в гомусь переконана в моїй глибині, ніщо в світі не може мене змінити, і мені навіть приходить дуже важко, щоб на доказ не кризати про ці мої переконання, настільки я вдоволена й горда, що їх найшла сама-одніська та в них щиро вірю.

Ці її слова відносилися до республіканських поглядів і до рівноправності жінки й чоловіка — “щось єди-де в світі, до чого я щиро прив’язана”. А втім, незалежність думки — це було те, чим Марія завжди гордилася. Її власні погляди на філософію (полеміка з Кантом), класичну літературу греків і римлян чи сучасних французьких письменників і мистців, були часто справжніми “думками проти течії”. Їй напр. не подобалися визнані шедеври Рафаеля, або реномовані повісті Теофіля Готье, що хоч добре володіє своєю професією, але його талант для неї несимпатичний. Те саме й Жорж Занд: гарні романи, описи села та нічого поза тим. Тоді як Бальзак, Віктор Гюго, Золя, Дюма (не завжди), Доде, Мюссе її полонюють. Вона мріяла стати Бальзаком у малярстві. . .

У загальному її погляд на Францію далекий від захоплення:

Франція — милий і забавний край: заколоти, революції, моди, дотеп, грація, елегантність; це все, що дає врешті гар для життя, його несподіванки. Але не шукайте тут ні поважного уряду, ні шляхетного мужа (в старинному значенні слова), ні подружжя з любові. . . навіть справжнього мистецтва. Вони є сильні французькі художники, але. . . бракує тут божественного подиху. І ніколи, ніколи, ніколи Франція не створить того, що дала Італія і Голландія в цьому спеціальному жанрі.

Прекрасний край для гальянтерії й розваг, але решта? . . . Коротко, це завжди так, і гужі країни з їхніми солідними і шанобливими прикметами, є інколи скузні.

Спрага знань завжди викликає в Марії невдоволення із своїх недотач:

Коли скінгу Тита-Лівія, візьмуся до історії Франції Мішеле, а потім зитатиму греків, яких я знаю тільки з цитат других. . . Я знаю Арістофана, Плотарха, Геродота, трохи Ксенофонта, і це вже, здається, все. Ще Епиктет, але справді замало. Врешті Гомер, його я знаю дуже добре, також трохи Плятона.

Нема тут згадки про Данте, якого “Божественну комедію” Марія рецитувала цілі уривки з пам’яті, ні Горация, Тібулля, Аріосто, Ля Рошфуко, ні Шекспіра, яких вона простудіювала в Ніцці. Не слід забувати, що всіх тих авторів Марія читала на їхній мові: латинській, грецькій, італійській, англійській. . .

Проте ця “панчішка з шовку і блакить з лазуру”, як говорили про Марію французькі письменники, достосовуючи до неї згіршливий вислів для жінок-учених (“bas bleu” — синя пончоха), мала й інші хвилини, в яких вона писала:

Є моменти, в яких кинути б до зорта всю цю інтелектуальну пекарню, славу й малярство, щоб їхати до Італії, жити сонцем, музикою й коханням...

Замість Італії виїзд із матір’ю над море у Дієп збільшив надбання Марії на кільканадцять ескізів, портретів і студій пленеру.

Професори відзначували успіхи Марії і вона нотувала: “Мої малюнки щораз кращі і це мені дає вільніше дихати. “А попри те: “Гамбетта повернувся до Парижа”...

І Марія кидає на мить свої пензлі, вуглі, пера, долота й рильці для президентів, королів, міністрів, амбасадорів, політиків. Суботні прийняття в їхніх сальонах були оживлені, хоч і не завжди гості були для Марії цікаві.

Раз навіть з’явився Гриць Милорадович, якого мати Марії дуже прагнула мати своїм зятем. В щоденнику надруковано двічі опінію Марії про цього полтавця, до якого вона вийшла, скінчивши свою лекцію гри на гарфі, цебто під кінець його візити:

... Я дійшла до майже повної байдужості. Це не моя заслуга. Обставини мене призвичаїли до всяких прикростей і образ, так, що я не вірю в щось добре, хіба, що воно вже минуло. . .

Не думайте, що я вважаю Гриця за щось добре, я це лишаю мамі. Можливо, я його прийму, і це не зробить мене щасливою. Як особа, він добрий хлопець, гладкий.

дуже зєрвоний з горним волоссям, недовірливий і скупий.

Тиждень пізніше Марія нотувала :

Вгора ми мали кілька осіб на везері, між іншими Милорадовиза. Цей останній розповідав мамі про всі прикрасі, які йому зроблено в Гавронцях. На щастя, це для мене було ніщо. Але ж бо й мій дорогий батько! Я цього везора майже до нього (Милорадовиза) не говорила, але маневрувала у такий спосіб, щоб показати себе світовою дамою, ласкавою для усіх. Це те, що, як мені здається, найбільше вражає цього дурника. Він має три тисячі ренти, блискузу позицію, родинні зв'язки і дуже високі знайомства, і я мимоволі хотіла б його здобути. . . Ох! Без того, щоб це мене коштувало якийсь жест — це вже було б занадто.

В загальному, я завжди тієї самої думки, я думаю, що я б його прийняла; . . . можливо, і вірю, що цим я стану нещасна.

Біля Марії безпереривно находився почот кандидатів до подружжя від князя Де Бурбон і Дон Карльоса починаючи аж до вродливого професора Тоні Роберта-Флері.

Позиція неодруженої дівчини була для Марії особливо в Парижі дошкульна :

Не можна вжити більш холодного цинізму в поєднанні двох істот, як це робиться тут, одружуючи мужчину й жінку. Торгівець, гешефт, спекуляція це шанобливі слова в їх властивому вжитку, але вони стають ганебними в застосуванні до подружжя, і проте немає більш влугних висловів для окреслення французького подружжя.

Марія повторяла, що подружжя без любови це щось найгірше в житті, страшне, понижуюче, гидке. Пристрасть без любови це bestіяльство. Любощі без справжньої любови — мерзенність. Ніколи вона не хотіла б купувати собі мужа, бо це означало б — втратити його любов. Мати коханця значило з її вдачею: страждання, тривога, зневага, упокорення. Навіть одружившись для

слави з багатієм, вона замість любити, зненавиділа б “мужчину, що погодився б споживати з тієї самої тарілки, що другі”...

Невтомна в шуканні мужа для Марії, її мати вміла входити в різні зв'язки з парижанами, що приймали визначних заграничних гостей, найбільш дивоглядних. Марія в розпуці розповідає, як раз мати привела її мільйонера з Чіле чи з Мексико, “що сміявся”. Він мав викривлене огидливою гримасою обличчя, що змушувало його до повсякчасного понурого зубоскалення, а разом з тим був товстий і обважнілий:

Він має 27 мільйонів і мама думає, що... Але ж одружитися з таким мужчиною, це майже взяти мужчину без носа, який жаж! Я можу взяти поганого, старого, вони всі для мене такі самі, але, потвору, ніколи! До зого служитимуть мільйони з цим сміхотливим гудовиском?

Як найближча ціль перед Марією стояла весняна виставка Сальону 1880 р. Сильна в портретуванні вона шукала модель. Скінчений портрет консьержки, хоч і дуже вдатний, не найшов признання в Роберта-Флері. Жюліян радив заждати до наступного року, щоб першим виступом відразу “вийти з рядів”. Марія погоджувалася ждати, вона ж мужня. Але що скажуть її публіка, рідня і там, в Україні?...

І Марія найшла два проєкти: Жінка при столі читає книжку Дюма “Питання розводу”, що саме тоді свіжо появилася, другий — портрет кузини Діни в білому, що сидить у старовинному фотелі в невимушеній, повній чару позі.

Після кількох тижнів картина була готова:

Молода жінка сидить перед столом, вкритим старим зеленим плюшем у дуже багатих тонах, і спершилася на праву руку, якої лікоть спогиває на столі, гитає книжку, біля якої китиця фіялків. Білість книжки, тон плюшу і квітів добре зливаються з відкритим плечем. Жінка в ранковій туалеті яснынього шовку, муслінова косинка з старим мереживом. Ліва рука падає природно на коліна і здається ледве втримує розрізувальний но-

жик... Голова в три зверті. Буйне, ясно-золотисте волосся Діни в неладі, напівзаплетене паде на плезі.

“Брутальна” Марія цим разом, на думку Р. Жюліяна, зробила щось приємне, але не в млявому значенні — а щось справді принаadne. Для Роберта-Флері картина була в доброму тоні, гармонійна, гарна, енергійна. Проте картина могла бути легко відкинена в напливі тисячей експонатів. Марія не була нею вдоволена, але рішила зважитися на деб’ют, цей свій перший, публічний, незалежний виступ.

Вранці, 7 квітня професор Жюліян повідомив, що картина прийнята на виставку. І для Марії було дивне, що вона не відчуває при тому ніякої сатисфакції, а радість матері їй набридала. Такий успіх вона не вважала гідним себе. Проте її “Питання розводу” було ж в тому часі виставлене в Сальоні, що й “Жанна Д’Арк” Юлія Бастієн-Лєпажа — ця велична дівчина села з ясними чудовими очима, що Марію з першого погляду очарувала. . . .

В тих хвилюючих днях Марія згадала один з найкращих моментів величньої драми: коли Йосиф з Ари-матеї поховав тіло Ісуса і закрити каменем гріб. Всі пішли, тільки Марія Магдалина і друга Марія залишилися самі біля гробу. Цей потрясаючий сюжет, знесилення і болю нещасних жінок так глибоко пройняв Марію, що вона прагнула їхати до Єрусалиму, щоб там працювати над цією картиною у “плєнері”. Це буде її черговий виступ у Сальоні. . .

І в тому часі свіжих ранків, піднеслого настрою й найкращих надій на свою творчість Марія раптом помітила: “Коли хтось говорить тихо — я не зчу!” У майстерні сміються, що вона оглухла. Вона приймає це все за жарти, але який жах. Між нею, а рештою світу стала немов заслona. Вона вже не почує тикання свого будильника, ні вітру, що колише галуззям, ні дзюрчання води, ні дощу, що паде на вікна, ні гри морських хвиль, ні шарудіння осіннього листя, ні віддаленого шуму гомінкого міста, ні тихої розмови. . .

А все таки це краще ніж бути сліпою або німою. Ляк перед повною глухотою склонив її лікуватися в живці Мон-Дор в гористій Овернії. Коли пройшли нестерпні болі вуха, Марія почала тут свої ескізи дітей: 10-річня дівчинка, що спить у траві, маленьке хлоп'я з козою, немовля на грудях матері, рідня столяра: з ліва жінка вдягає 10-річного сина в костюм церковного хору, мала дівчинка сидить на старій скрині і приголомшено глядить на брата. Бабуня коло печі склавши руки з усміхом дивиться на дитину. Батько біля верстату...

Професор Жюліян, оглянувши картину, назвав її забавною. яку модерні артисти найдуть дуже доброю, а він уважає, що Марія малює "як кат".

Один ескіз так передавав хвилину вагання, неясних сумнівів, тривожної непевності:

... Моделька — мала ясноволоса жінка в дожданні артиста сидить верхи на кріслі і курить цигарку вдивляючись у скелет, в якого зубах всунена люлька. З ліва на долівці розкинений одяг; з-права геревики, перекинутий "порт-сигар" і китиця фіялків. Одна нога просунена крзь отвір у оперті крісла, жінка сперта на ліктях з одною рукою на підборідді. Одна понгоха на долівці, друга ще звисає на нозі.

Картина давала нагоду для багатства кольористики. якою Марія зараз вже добре оволоділа. Ця моделька поруч кістяка глибоко вразила Р. Жюліяна:

— Це абсолютно те "щось", це нахабне, хай йому біс!... Можна вславитись вже самою пустотливою інвенцією... Бо ця картина піднесе крик, а надто, коли визнають, що її авторка це жінка, молода дівчина...

Але Марія не могла цього підписати. Це вийшов би скандал. З мужчиною — інше діло. Він навіть тоді, коли чимось обурений або виступає проти уряду, може вийти на трибуну і стає популярним. Зате

Жінка, вона не має ніякої трибуни для свого розп'ячення; що більше, переслідувана батьком, свекрамь, мамою, тещами й усіма другими, що її оглуплюють

і набридають їй увесь день; вона обурюється і є красно-мовна перед ніжним столиком; результат: нуль.

Немов для вияву протесту, Марія в один грудневий вечір, вийшовши з майстерні в товаристві подружки, звернула свою ходу на вул. Кай, 12, де на одному з поверхів був напис на дверях “Права жінок — громадський осередок”. Тут урядувала панна Гюбертін Оклер, яка очолювала на той час жіночий рух у Франції. Під її впливом творилося багато жіночих організацій для здобуття жінкам рівноправності під назвою “Право голосу жінкам” (Suffrage des femmes).

Марія з подругою ввійшли до дуже вбогого, простенького приміщення. Вони сіли напроти горіючого ватрана обабіч Гюбертини Оклер, і Марія заявила, що вона глибоко зворушена тією зустріччю з жінкою, що так сміливо взяла в свої руки оборону жіночих справ:

... Я чужинка, але вихована у Франції і називаюся Павлина Орел...

Її секретна ціль — намалювати портрет Гюбертини на виставку Сальону. Вона його підпише псевдонімом “Дарія”, це гарне хресне ім'я в її батьківщині...

Марія з вдовolenням помітила, що ця провідниця жіночого руху — молода й гарна, з чорним волоссям, з розчервонілим (можливо від холоду) обличчям, з маленькими долонями й такими самими стопами, мила й привітна — добре надається для портрету.

Наступного тижня Марія - Павлина Орел в дуже чорній перуці прийшла з подругою на збори товариства “Права жінок”, що відбувалися в сальоні Гюбертини Оклер. Цей вечір утривалений у Щоденнику:

З-ліва письмовий стіл з ляптюю, з-права ватран із бюстом Республіки, а посередині напроти вікна стіл, навантажений паперами, прикрашений свізкою, дзвінком і предсідником дуже брудним і дуже дурним. Ліворуг від нього Гюбертіна, що опускає огі, коли говорить і ввесь час потирає долоні. Праворуг худа старуха, соціялістка, яка сердито викрикає, що як треба бити, то вона вдарить перша. Двадцятка стариж доробал, тупу

консієржок у відставці і кілька мужгин на подобу мотлоху, тих хлопців з довгим і розкуйовдженим волоссям, яких не хогуть слухати по каварнях... Мужгини галасували про соціалізм, колективізм і зраду найбільш прогресивних депутатів. Червона з кутка проголосила війну релігії. Після того мадам Д. (товаришка Марії) запротестувала й виголосила уривчасту промову, що добре поділлала. Зрештою Гюбертін є дуже стримана та розуміє, що тут не йдеться ні про пролетарів ні про мільйонерів, але в загальному про жінку, яка домагається своїх прав. У цій площині повинні всі вдержуватися. Замість того ведуться дискусії про політичні нюанси.

Павлина Орел вписалася до товариства “Права жінок”, заплатила вкладку й голосувала. Від тоді вона ходила на збори і завжди стояла по стороні Гюбертїни. Врешті з піддержкою Павлини Орел (Марії Башкірців) вийшов журнал “Громадянка” (La citoyenne), якого вона стала акціонеркою. Її немалу ролью в тому почині видно хочби з нотатки в “Щоденнику” з 6. I. 1881 р., тобто за неповна місяць після її впису до жіночого товариства:

Ввезорі збори адміністративної ради нашого маймайбутнього журналу. Дискусія над назвою, яку вже дискутовано згора... Я вже є в добрих взаєминах з громадянками й громадянами. Я не затаюю перед собою нашу недостагу сил і малу вартість тих усіх дискусій, але все мусить мати позаток. Я це приймаю як дебют, поділятиму всі тягари і дам свій вклад у розбудову діла...

Як тільки появилася “Громадянка”, подано в ній похвалу про Павлину Орел і її картину “Питання розводу”. Окрему надзвичайно прихильну статтю присвятила їй Гюбертін Оклер. В окремій рубриці Павлина Орел уміщувала свою хроніку.

Марія кожної неділі вранці ішла сама до Лювру (тоді найменше глядачів) і була очарована творами мистецтва:

Погувати, що це краса й розуміти, зому це прекрасне — ось велике щастя.

Водночас із розквітом її творчих поривань вийшло на яву те, що від років притаєно, повільно але невпинно поступало наперед, відібравши Марії голос, в ряди годи послаблюючи зір і врешті притупивши слух. Лікар поручив їй режим — для сухітників.

Тільки читачі її “Щоденника могли завважити, що ця невмолима недуга вже здавна розвивалася. Ще в Нідці вона кашляла кров’ю. Марія навмання нотувала повсякчасно: “я безперервно кашляю”, “мій зір слабне”, “мені шумить у вухах”, “я відчуваю біль у плечах при кожному віддиху, це чорт...” Для неї були це радше признаки психічного стану ніж симптоми страшної хвороби. Вони зрештою меркли при записах нових зустрічей, успіхів у майстерні, вражень із читаних книг, оглядин Лювру чи жалю за втраченим собакою.

Аж врешті вона признає, що даремне лікували її вже чотири роки найславніші лікарі. Але не те пригнічує її. Зайнявши в майстерні беззастережно перше місце Марія глибоко розчарована:

Три роки пройшло, і що я зробила? Що я є? Ніщо. Тобто, ось я добра угениця і це все; Але ж де — феномен, удар грому, розголот?...

Я безумствую від думки, що я можу вмерти в забутті!

А втім Марія віщує в “Щоденнику”, що вона ще не зараз умре, що довго тягтиме свої простуди, кашель, гарячку і різні сорти тому подібного. Проте як у приступі фізичних болів зникає свідомість або приходиться екстаза, так і при моральних терпіннях з’являється момент, коли з погордою до всього можна йти вперед з піднесеним чолом як мученики.

Візди на лікування відсунені, бо наближається виставка Сальону, а в Марії ще не вибраний проєкт.

Базар із квітами на площі Мадлен насуває звичайні теми щоденного життя на вулицях Парижу. Марії подобався її новий ескіз:

Гарненька парижанка з малим хлопчиком купує в старій продавщиці, що визирає із своєї крамничі, повної квітів.

Легко вдалась би ця картина, але Р. Жюльєн має інший сюжет: — Ніколи ще не намальовано ательє жінок.

Марія погодилася на це велике полотно з багатьма фігурами. Це буде цікаво й забавно. Вона передбачала й багато труднощів, але вони її не спинюють. Зимовими ранками вже перед 8-ою годиною Марія спішила до майстерні. Тільки зусиллям, напругою, терпінням, завзяттям можна перемогти зависть між художниками, інтриги, несправедливість, обмову з боку товаришок, що їх вона вже чимало зазнала .

Змагання йде за те, щоб не змарнувати життя, бо вона знає йому ціну:

Адже ж життя це все, що ми маємо найдорожче, єдине все, що нам належить. Кажуть, що це ніщо, бо не-

Марія Башкірцев: "Ательє жінок" (олія)

ма візности. Ах, безумні!... Життя це ми; життя є для нас, воно є те, що ми маємо; як же ж можливо говорити, що це є н і щ о? Щоб це було н і з и м — покажіть мені побіг нього щ о с ь!

Після двох місяців наполегливої роботи, в якій запал чергувався з розчаруванням, але найтяжчі припущення завжди відступали перед нескореною волею дійти до мети — у половині березня “Майстерню жінок” на 1½ м. висоти й 2 м. ширини з кільканадцятьма фігурами відставлено до Сальону. Вона була підписана іменем “Андрій” (Andrey).

Марія бачила всі хиби й недотягнення, але вже не стало часу на обрібку. (“Ви побачите, як я тепер зачну працювати!” — впевняє вона в “Щоденнику”). Ця картина багато її навчила, але чи зверне увагу на виставці?...

А втім авторка її вже була “постаттю дня” в Парижі. “Дуже вродлива, слов’янський тип, ясноволоса, ніжна й чарівна, в білій сукні” писала в той час про її появу в Опері газета з великим тиражем “Le Sport”. Барон Сент Аман, популярна фігура між парижанами був частим гостем в домі Марії і впевняв, що вона швидко досягне справжнього успіху, ставши в Парижі наймоднішою дівчиною, що привертає погляд усіх. Адже з усіх боків в театрі, опері ... його запитують про неї, хто ця прекрасна, елегантна і т. д. молода дівчина. Її завжди цитували в газетах (м. ін. “Фігаро”) між найвизначнішими жінками на офіційних виступах, балах, прийняттях, спектаклях.

З початком травня приїхав Константин Башкірців з наміром забрати жінку й доньку на Україну. Він не розумів або тільки прикидався, що не доцінює артистичної слави.

На відкритті виставки Сальону І-го травня Марію зустріли похвали, і як вона писала, ці признання не виглядали, що їх тягнуть за волосся: це й зрозуміле, ці люди здебільша не визнаються на малярстві, бачуть велику картину з багатьома постаттями, з пристойним

аспектом. Проте й авторитетний Лефевр найшов у картині Марії “великі прикмети”. Художники радили продовжувати і впевняли про успіх, а Марія завважувала

“... Вони праві, але не розуміють, до якої міри я мушу поспішати...”

У гарячковій атмосфері виставки, роботи над новими сюжетами, участю в “великому світі” — батько наклонював Марію до виїзду в Україну, лікарі поручали теплий клімат півдня, а професори радили щось посеред не, близько Парижу (Фонтенебльо) з плянами дальшої, невпинної праці. До останнього Марія найбільше схилялася, але коли після вагань і відкладувань обох Башкірцеви відїхали, вона наступного дня вислала їм до Берліну телеграму, щоб заждали — і залишила вірну тету Софію й Париж.

* * *

Після двох днів Марія в полоні рідної української природи. Ці рівні до крайнеба степи України, відкриті простори, що дають відчуття безконечности, диктують у “Щоденнику” для неї самої неждані рядки:

Мені була потрібна ця велика подорож; рівнина, рівнина, рівнина звідусіль. Це прекрасне, я шаленію від степів... Немов уперше... Це майже безконечне. . .

В її душі віджив цей край її дитинства, до глибини сколихнув нею “суворий маєстат степів”.

Зате, коли з’явилися оселі, позначені нуждою й безправством, обідрані люди, занедбані будинки, жиди на нечищених вулицях, гидка грязюка у Полтаві, понурі поголоски про розрухи, пригніченість як в часі облоги. . . Марія глибоко вболіває:

“Ох, мій нещасний краю!”

І вона не скривала перед батьком свого обурення й сумного враження, яке зробили на неї ці рідні сторони після п’ятирічного небачення.

На добавок весна того року припізнілася. Поля стояли під водою. Марії треба б повітря, а на дворі свіжа зелень, але холод і вологість. Гарний дім в Гавронцях з коштовною обстановкою вияв мертвеччиною. Не багато

життя вносили давні й нові знайомі: Капітаненко, Волковицький, Лихопай (?). З'єднала Марію молода дружина брата Павла — Олександра Пащенко, ставна, з пишним чорним волоссям і милим обличчям.

На іменинний день Башкірцева прибули до Гавронців рідня, сусіди й приятелі. Марія згадує дядька Олександра із сином Степаном, паню Горпинченко, Старицьких, Трегубових, Волковицьких, Лихопая, Устимовича, а в листі до Жюльєна (з 2 червня) так описує цю подію:

Вгора везері на свято мого батька — велика овація. Всі селяни прийшли на подвір'я; оклики, зворушення, обійми, поцілунки. Мені зняли капелюх і вуальку, щоб мене базити а після оглядин—це мене обносили в тріюмфі й гузно вітали. Я мусіла їх стільки націлувати! Потім прийшли жінки, я з'явилася на балконі, новий ентузіазм і панівний оклик: “Доброго мужа!”

Коли всі пили й танцювали, згадано про дарування землі, але хтось показав їм кулак і інцидент вигерпано.

Цим бравим людям роздають щось у роді царських “указів”, примушуючи власників давати їм всячину. Визначено теж ціну на голови дворян, 50 рублів від штуки. Чи уявляєте мою голову на вістрю списа? Врешті коли ви пам'ятаєте, що діялося в останніх роках вашого старого режиму, ви будете в курсі. Подібність є вдаряюга, позавши від жакливих умов життя народу, скінзисши на туполобому засліпленні дворян...

Тому то й урочисті зустрічі з народом Марію перестали втішати, а представників докволичного панства вона й бачити не хотіла. Полтавські нотаблі в її очах — “ідіоти в мундирах”. Вона заявила Башкірцеву: “Я відмовляюся приймати полтавське товариство, негідне мене!”

Абаза, посадник Полтави був ображений на Марію, бо вона не склала куртуазійної візити його жінці, яку Марія відвідала була ще незаміжньою, а та її й досі не “ревізитувала”. Всемогутній у Полтаві Абаза помстив-

ся на Марії тим, що не запросив її на прийняття з нагоди перебування губернатора, кн. Святополк-Мірського, який у нього замешкав:

... *Всі ті ідіоти в уніформах пішли його зустрігати на станцію, а потім везеря в Абази...* записано в “Щоденнику”.

Марія з матір'ю на той час перебували на відвідинах у Трегубових, що були з ними посвоячені.

Коли чудова весна розквітла бозами, а повітря стало тепле, предивно чисте й запашне, Марія цілі дні малювала вадворі. “*Чарівне село, справжнє село!*” — з одушевленням повторяла.

В тому часі Марія вибрала селянку на модель і почала її портретувати у природній величині, в стоячій позі, злегка сперту біля тину, який описаний у Щоденнику для неознайомлених читачів: “огорожа плетена, як кошик, із сухохо гилля”. Жінка поставила на землю два відра, повні води. Цей портрет був призначений для батька, але робота не вдовольняла Марії. Вона признала, що не вхопила належно пози, бо мало вложила дбайливости в рисунок. Водночас Марія хотіла мати побільше студій з пленеру, її часто можна було бачити із станком на вулиці села (там і розмовляв із нею місцевий панотець, що її хрестив). До Гавронців приходили паризькі журнали з відзивами про її картину і Марія готовилась до виставки в Сальоні: “Один сюжет вже мене захоплює, це вдається і я горю з нетерплячки зробити його”.

В один теплий, соняшний день Марія оглянула ярмарок у селі. Зачарована його барвистим видом, викупила всі, які були там солодоці і кидала в юрбу. Це було як конфетти в часі карнавалу. Одночасний рух людської хвилі збудив у ній захват: “Це краса — юрба!” Проте не кожна юрба — прекрасна. Не так давно писала вона про великоміську, паризьку, що “потрібно Золі, щоб змалювати цю визивну товпу, метушливу, огидну, що біжить, штовхає, з направленими наперед носами, з шукаючими очима”...

Надходило літо й Марія впивалася незрівняними чарами українських ночей, коли сходили вечірні зорі, ясно світив місяць, повітря розсилало тьмяні аромати садів, лугів, безкраїх піль... У такі "божественні вечори" Марія розкривала наростіж вікна й двері, виходила на терасу, а інколи під залякані вигуки матері йшла на прохід:

... Ніг була така прекрасна, місяць такий свіжий і блідий... Я прогулювалася, зітхаюги й запитуюги, навіщо стільки метушні. Чи не все одно залишитися тут?... Бог мене вирятує так само тут як деінде, коли така буде його воля, а потім, ця краса тут, все це, ці браві люди, делядь і селяни, все те...

А втім навіщо їхати до живців, шукати лікарів, коли вона вже в них перестала вірити? Для видужання вона вже не надіється на ніщо, крім Бога... Ось вона поїде на прощу до чудотворного образу Божої Матері...

Це були тільки проминальні хвилини, бо насправді, нічого її тут, крім розкішної природи, не приманювало. Навіть найближча рідня, а може саме через неї. От і батько, правда, любив метке й дотепне слово, але й не відмовлявся поупадати за жінками. У близькому су-сідстві він дарував хутір своїй нелітній донці, що її матірню була красуня-селянка. Марія примінювала обережність, щоб з нею не зустрітися. Для неї це — обурливе, як і противні всі гостини в дядьків-п'яниць, братів Бабанинів, що намовляли її залишатися з ними. А хоча б і молода пара: брат Павло і Олександра Пашенко. Їхнє подружжя без одного проміння юности. Коли в два місяці після одружіння Павло з жінкою був на балі, він не найшов нічого веселішого, як п'яничити. І Марія завважувала:

Хог як це могло б здаватися неймовірним, тут нема ні тонкості, ні моралі, ні гесноти, ні соромливості — в їх правдивому розумінні.

У малих містечках Франції бояться сповідника, глибоко шанують бабусь і старих тіток... тут — ніщо.

Часто одружуються з любови та легко вдаються до викрадання, але все те — на холодно.

Довго йшли в Гавронцях суперечки, чи їхати на прощу. Врешті вибравшись на Крем'янчук зроблено зупинку в Полтаві, де дожидали три брати Бабинини: Олександр, Степан і Володимир. Перший викупив від братів усе майно діда і Марія бачила в тому силу: “він прямує до своєї цілі, яку досягне. Я з уклоном перед ним і майже з пошаною”. Вся рідня обідала на терасі в городі, де для них пригравала оркестра й співав жіночий хор. З Полтави їзда до Крем'янчука і плавба по Дніпрі... Після повороту ще один гучний день у Гавронцях: празник св. Петра й Павла, ім'янини брата. Військовий оркестр, танці, гра в карти, але все те безрадісне для чарівно вдітої Марії. Найкраще тут, що хмари слуг усе притьмом виконують, мов через магію. А в день прощання з Гавронцями їй самій було дивно: “Я все ще сумна, можливо ізза виїзду”...

У Харкові в монастирі Марія з матір'ю, що гаряче молилася за її здоров'я перед образом Богоматері: “Тільки один Бог може її врятувати”. Затяжна судова справа, що велася в Сумах, дала привід всій рідні їхати туди. Перед багатьома роками брати Бабинини дали пощочину “ісправникові” Сулимі і досі їх взивають на розправи. Після брудної Полтави Марії тут подобалося:

“Суми це тільки повітове місто; але зисте, зепурне, багате, повне шкіл, скрізь врешті відгувається добробут”.

Зате судова сваволя й адміністраційна грабіж така ж неймовірна, як і в цілій царській імперії.

Рідня Марії мала намір відвідати Печерську Лавру, щоб як прочани молитися за одужання Марії. Під датою 21 липня в Щоденнику записано:

Ось ми і в Києві, святому місті, “матері всіх руських городів” від св. Володимира, що прийнявши хрест.

охрестив волею-неволею свій народ, спонукавши його занурюватись у Дніпрі...”

Марія, захоплена Києвом й Дніпровськими берегами, дивується, як мало вони знані:

“Стільки краси і стільки багатств остають невідомі, і я, можливо, подам вам новину, кажучи, що Дніпро є одною з найкращих рік на світі та що його береги є привабливо мальовниці. Київ є побудований в безладді, впереміш, як попало; є місто внизу (Поділ) і височинне місто, вулиці круті й стрімкі. Це не вигідно, бо віддалі є надмірні, але це цікаво. Із стародавнього міста нічого не лишилося; до того ж наша цивілізація тої доби вдовольалася хиткими святинями, будованими без майстерності й ґрунтовності, через те ми й не маємо або дуже мало є в нас пам’ятників. Якби я дала себе понести перепідприємцю, я б сказала, що церков є стільки, що й домів. Собори й монастирі є в видатній кількості; насправді, бувають три й готири поряд. Все те з багатьома позоложеними банями. Стіни й кольони побілені вапном або білою фарбою, дахи й карнизи зелені. Часто на цілих фасадах є намальовані сцени з життя святих, образи, але з повною наївністю”.

В дальшому Марія описує Печерський Манастир, в якому кожного дня бувають тисячі прочан з усіх кінців краю. У церкві сліпучий блиск від срібного іконостасу, дверей, рямців на образах, свічників. Монахів вважають багатими, як Ротшильди.

Великою рідкістю є катакомби, підземні ходи, дуже вузькі й дуже низькі, вологі, і зрозуміло, горні. Кожний входить туди з горючою свічкою. Монах-провідник миттю показує відкриті домовини з тілами святих, незіпсованими, зсохлими, і це, кажеться, є чудо...”

Марія вірила в молитву і обоє Бапкірцеви, а особливо мати навколішках і з ревністю хотіли в Печерській Лаврі вимолити для доньки чудо виздоровлення.

А тимчасом Марія нотувала: “Я все ще не чую і мій зір слабне”.

Привезені ескізи з України не найшли признання в оцінці Р. Жюльяна. Вона повинна багато краще компонувати. Задумана для Сальону група прохожих перед виборчим оголошенням видалася мало оригінальна і не доставало моделів. А втім Марія признає, що сам сюжет (за винятком історичних композицій) є ніщо, а важна художня якість і вона пробує ретельно працювати. Але тоді “один чорт при диханні, а два чорти при кашлю” пригадали потребу лікування.

На три дні перед виїздом до Біяріц (13 вересня) Марія обчислювала, що її Щоденник, якби його надрукувати, мав би вже 3,000 сторін і 7 звичайних томів.

Вславлена місцевість над Атлантиком Марію розчарувала: ні гарних домів на березі моря, ні пляжі, ні елегантії, ні мотивів для малювання. Проте паризький “Фігаро” заговорив про “шик” Марії в Біяріц, а вона тоді вже була в Еспанії.

“Коли ви думаєте, що подорожування з своїми мамами це приємність, ви здорово помиляєтесь”, — звертається Марія до своїх читачів. — “Зрештою, це зовсім природно, вони не мають ні моєї молодости, ні моїх зацікавлень”. Цим разом Марія мала товариство тільки Софії, мати поїхала з батьком в Україну. На тему “гігієнічного тиску” люблячої тети, що не зважала на ніщо, окрім здоров'я Марії, професор Р. Жюльян дістав листа від “Андрія” (цього псевдоніма з виставки Марія часто вживала у своїй кореспонденції) з оглядин Еспанії:

“Мадрид. Столиця, принаймні, і гарна погода, але ж захід сонця. . . проте музей є ogrітий, сподіваюся. Все одно, скоро, скоро, їдьмо до Севілли, там найдемо свіже молоко від коров і смажені курята, які Марія любить і клімат дуже здоровий. Як видно, мрії про Андалюзію зредуковані до паштету для легенів. . . Зупинка в Кордові, де ростуть алоеси й кактуси і де є тепло. Чарівний край! Але легкі охкання з нестачі повозки бо тих десять метрів нішком і оглядини мошеї можуть виснажи-

*ти. Нарікання до третьої особи. Нема нічого до оглядан-
ня, провідник все вигадує навмисно, щоб ми спізнали
поїзд. Севілля. Ідемо подихати повітрям краю, зорієн-
туватися, але не слід сходити з головних вулиць, бо тут
ми в безпеці; мальовнигі дільниці, старі вулизки, обір-
вані площі і городи є страшні, там віє морський вітер!...*

Марія не хотіла зважати на свою недугу, а тітка про ніщо інше не думала. Проте тітка, як завжди, була безсила, Марія влаштуувалася по своїй уподобі. Ні думки про лікування. Навпаки, в Еспанії вона встигла визбутися “звички їсти для їди, що гайнує час і обтяжує інтелігенцію”. З арабською поміркованістю вона лиш стільки споживала, щоб жити. Це привело до відновлення кашлю й похудіння. “За рік я стану кістяком” прихапцем завважувала, бо всю її полонили музеї, старовинні замки, мошеї й інші пам’ятки архітектури (вона не може спромогтися подивляти готик), театри, боротьби биків, а навіть перенесений до Мадриду український ярмарок:

“...вулицю обставлено різного виду бараками, як ярмарки в українському селі, де повно всячини. Жвавість, запал, кишиння під цим палюгим сонцем!...”

Старі, обірвані й круті вулички бідних дільниць її найбільш приваблюють. В музеях її захоплює Веляскез (вона копіює “Вулькана”), менше Мурілло. Севілля для неї міщанська і без поезії, натомість Толедо — “чудо, нове, дівиче, дике”, Кордова з артистичною атмосферою її притягає, прецікава Гренада родить бажання вернутися ще на довше. Тут вона відвідала в’язницю й зробила портрет одного з каторжників, засудженого на смерть. Циганський табір давав багатство тем для ескізів: поведінка, поза й рухи циганів дивні і повні чару. Вона захоплена еспанками, що мають виїняткову принадність: королівську ходу, гнучкість, незрівняну грацію. На вуличках креслені етюди жінок, продавців, дітей, жебраків нераз приводили її до затінених провулків, де від холоду деревіли пальці. По-

треба переривати працю й гріти їх на сонці бентежило Марію, що хотіла працювати на повітрі. На одному мурі Гренади залишився напис: “Тут працював Андрій 1881”...

Багато надій вклала Марія на ескіз лахмітної крамнички в Лоренцо:

“У глибині сидить на порозі в яскравому світлі жінка і направляє килим, друга перед нею присіла навогінки і гистить мідні інструменти. Мужчина, стоячи з руками в кишенях і покурюючи цигарку, — приглядається роботі”.

Після сліпучого сонця Іспанії Марія з вдоволенням зустріла спокійно-похмурий Париж.

Орієнтальні тканини, гапти, вишивки, мережива, узори вкрили стіни кімнат. Сент Аман, Божидар, Каражоржевичі і другі приятелі оглядали привезені етюди. Як справжні трофеї. Здавалося, що в Іспанії Марія схопила святий вогонь, який перетворює ремесло на мистецтво. Марія в чудовому самопочутті (“благословенні подорожі, що дають вам розкіш повернення”!) дізналася, що в Україні виграна судова розправа забезпечила майно тети Софії, а з ним даровану їй віллу в Ніцці, і поринула в приємності Парижу: спокійні прогулянки по бульварах, покупки в магазинах, відвідини, прийняття, спектаклі, а палата депутатів із Кассаньяком викликали свіжі признання в “Щоденнику”. Тільки Р. Жюльєн знав про те і впевняв Марію, що слава приведе маркіза до її стіп. “Невже бракує славних жінок? Хіба ж це причинна?” — питала себе Марія. А попри те, як завжди, на першому пляні була виставка Сальону.

Найкращі сподівання розвіяв холодний листопад, що відновив болі легенів, горла, гарячку, втрату слуху. Заалармовані недугою Марії приїхали з України її мати, кузина Діна, брат Павло з жінкою. Лікарі приписали виїзд на південь, а Марія в “Щоденнику” заявляє: “Я не капітулюю!” Тільки тривога рідні її доводила до розпачу:

“Не крижіть по дахах! Я ж держу себе і для всіх маю добрий вигляд, не зраджуйте їм цього!... Адже гас-то приховується щось поважне. Покиньте плакати скрізь над моїм здоров'ям. Доглядайте мене, але не розповідайте про те... Для мене це сумне, прижижуче, болюге.”

Після кількох тижнів стало видно, що чергова виставка Сальону втрачена. Дрижачими руками не можна було й начерків робити.

Коли в половині грудня приїхав Башкірців, щоб довше залишитися з ріднею — Марії вже покращало і вона почала з успіхом портрети Олександра, Діни, модельки Ірми.

В навечер'я нового року, 12 січня, в Башкірцевих бал, на який вислано понад 150 запрошень. У пишних сальонах, повних квітів елегантні маркізи, графині та інші паризькі знатності, серед них блистять Марія в чарівній туалеті, але мов тінь за нею стежить лікар. Були й художники готові до залицянь, якби не “жадоба слави прекрасної чужинки”. Не прийшов сподіваний Юліян Бастьєн-Лепаж, автор малюнку “Жанни Д'Арк”, ні його брат, архітект Еміль, бувалець у домі Марії. А їй так прагнеться малювати то Офелію, то фрагмент карнавалу, то старого араба, що сидячи співає з музичним іструментом і так потрібно говорити про те з великим художником.

Тиждень пізніше Марія вперше відвідала його ательє. Майстер шедеврів був маленького росту, блондин, з гладким “по бретонському” волоссям, кирпатим носом і борідкою юнака. Марії здавалося, що цей непоказаний добродій дуже вдоволений собою, проте його картини для неї — найкраща поезія села.

Перед виїздом до Ніцци Марію хвилює упадок кабінету Гамбетти та очернювання противників на його адресу: *“Ах, я буду завжди бунтуватися проти повсякденної підлоти!”*

Відвідини Ю. Бастьєн-Лепаж, його поради подавані з обережною суворістю, признання, що Морія “чудо-

во обдарована”, стали їй найкращим стимулом на дорогу.

Тепер Ніцца схожа на Гренаду і Марія хоче зосереджено працювати, шукати й перемагати труднощі, бо дотеперішня легкість у роботі її псувала. “Три хлопчачки при воротах” були тяжкі для схоплення, бо діти не хочуть позувати: ворущаються, сміються, кричать, б’ються. Кількакратно розпочинана картина скінчилася — етюдом.

Під кінець квітня Марія привезла до Парижу кілька картин, малі етюди, рисунки вуглем, пастелі, акварелі, між ними 6-літня дівчинка на дорозі до ферми, старик у вікні, хлопець з мішком, пейзажі...

Батько від’їхав із незмінним поглядом, що Марія повинна жити в Україні, а в її переконанні — даремні були з ним розмови про інтелектуальні потреби, товариство, столичний центр. Він признає конечність одруження, але дбає тільки про своє непотьмарене сільське життя..

Іншу турботу завдав Марії часопис “Вольтер”, що писав про її прихвильність на сензаційному процесі (а це для її сфери було непристойне), та про “викрадення” її з Ніцци і вслід за тим неминуче одружіння. Ці наклепи вийшли з російської колонії.

Усім цим Марія хвилювалася, але найбільш дошкульне було те, що Жюльєн не схвалив привезених робіт: з її обдаруванням — казав він, — це були марнотраство, недбальство, партачення. І вимоглива Марія признавала, що вона “ошукує” — але вона з цього вийде.

Весна в Парижі не для прикрих почувань: балі, нові знайомства художників (Кароліос Дюран, Жюль Бретон, Жорж Бертран, Карр’є- Беллез...) Великі прийняття в домі Марії мали атмосферу артистичних сальонів: мистецтво, література, політика, дотеп, славетні гості. Сент Аман до краси, витончених манер, елегантії, “шику” Марії додавав іще вишуканий фасон, з яким вона приймала гостей. І про це писали “Фігаро”, “Клерон” і другі газети.

— Ви можете вийти заміж тільки за мільйонера або “кольосальну ситуацію!” — говорили приятельки. Але небезпеки не було, Марія знала, що їй потрібно.

Вона віддавала перевагу товариству письменників, художників, артистів. Сама блискуча спірозмовниця, любила майстрів дотепу. Після вечері гості звикли збіратися в ательє Марії: Всі вмостившись на подушках, ведмежих шкірах розкинутих по долівці, співали, грали, вели розмови. Це не були свавільні розмови, без стриму. Марія бачила себе хорошою молодою дівчиною, майже дитиною, що розмовляючи як зріла жінка, була в глибині душі й для себе самої — ангельськи чиста. Вона говорила про все, але вживаючи метафор, умовних знаків чи такого способу, яким сказавши все, здавалося нічого не було доторкнуте.

От Марія питала Дюрана, що гарне бачив на виставці, й раділа відповіддю: “Ви там були, що ж інше можна було оглядати?”... А коли вона скаржилася на своє малярство, він говорив: “Мистецтво жадливе. Ви хотіли б, щоб воно було до ваших стіп, як чоловіки навколішках. Ото ж ні! Воно вам не здається і ви його обожнюєте..”

Марію відстрашували люди безбарвні, тьмяні, — привабливими були для неї дотепні, вийняткові натурни чарівних позерів чи хоча б каботинів:

“Ви мені прогиставите вищі таланти, що залишаються скромні і спокійні. Ех, тим гірше для них і для нас!

Коли небо вас нагородило своїми дарами, ви були б неповною істотою, якщо б лишалися в своєму кутку, замість користуватися вашою справжньою вартістю й вдаватися грози до комедіянства, каботинства, як кажуть вульгарні дурні”.

Всі гості однозгідно хвалили пастель Діни, навіть суворий Жюльєн. Але грандіозна картина “святих жінок біля гробу Христа” не сходила з її уваги. Щоб це було правдиве, хвилююче й глибоке, потрібна подорож на схід — але вільна, артистична. І знову ця свобода,

що її Марія вважає половиною таланту, а тричверті звичайного щастя — для неї недоступна: така жінка, особливо молода й гарна, буде на індексі, осуджена і в висліді ще більше спутана.

М. Башкірцев: Автопортрет (олія)

вкривають чоло. Майже дитяче обличчя з прямим поглядом і чудовою зарисовкою губ без усмішки проймають цей світляний портрет незбагненою меланхолією*).

Під кінець червня рідня Марії купила двоповерховий дім з городом і в'їздом для повозок при вул. Ампер, 30. Просторе ательє, бібліотека, кімнати — цілий другий поверх для Марії.

---

*) Оригінал знаходиться в музеї Ніши. Цього закінчено 23 березня 1883. Репродукція на 93 стор.

В новій обстановці Марія працювала із свіжим поривом, щоб “її рука була в силі висловити те, чого хоче ум”. Вона найшла невичерпне джерело свіжих тем, — вулиця, з її прохожими, конс’ержками, дітьми, возіями, робітниками, жінками, при дверях, на лавках, перед виварними... Треба тільки вміти вибрати. Вибір визначає артиста. У своєму городі Марія може все малювати. Вона не хоче доторкатися села, де суверенно володіє Ю. Бастьєн-Лепаж. Марія звернеться до вулиці: група малих дівчаток що граються, нутро каварні, молода дівчина біля крамниці, 12-річний хлопець сидить на лавці й читає ілюстрований журнал біля порожньої корзини. . .

Діти її найбільше притягають. Марія відвідувала дитячий захист, гляділа на довірливі, невинні і ще нечіткі очі малят, їхні малі кроки, непевну ходу, забави... І вже тоді зродився задум картини з двома хлопчиками, але Марія ще не бралася її розробляти. Цього літа вона виготовляла рисунки до картини “святі жінки”. Найшлася навіть відповідна моделька для Магдалини з рисами обличчя й експресією напруги, жаху й розпачі. А попри те уява виношувала нові картини з усіма деталями, як Аріяна, покинута Тезеєм, у розпачі зігнута на скелі, з якої видно на далекому горизонті відпливаюче судно, або, *“Маргарита після зустрізі з Фавстом, але не та з оперної сцени в кашміровій туалеті,— а зви-зайна дівчина з села або маленького містечка, з молитвенником, що ось випаде з рук, глядить напівзакритими очима в далегінь, напівздивована, ледь усміхнена й задумана,— погуваючи, що будиться в ній щось нове, незнане, гарівне й сумне...”*

Давніше Марія шукала сюжетів, тепер їхнє багатство спинює й утруднює вибір. Ось Марія невдоволена з закінченої картини 9-літньої дівчинки з парасолькою. Для Сальону вона ще не рішена, чи два хлопчаки, чи мужчини в каварні, а Р. Жюльєн радив викінчити “Рибалку”, про якого Т. Роберт-флері сказав, що він за мало “скупаний у повітрі”. Пленери ще їй не зовсім вдаються.

Вже кінчилося літо, а Марія вагалася. Тоді прийшов лист з України від матері, що повідомляла про приїзд двох молодих сусідів із приятелями на два місяці і на той час готуються великі полювання. Замість повернутися до Парижу, мати цією вісткою попереджувала Марію, бо так вона собі бажала.

Марія серйозно застановлялася над поїздкою в Україну, що знову запропастить виставку: *"...Іхати в поїзді зогири дні й зогири ноги та жертвувати зусилля одного року, щоб пробувати для одруження подобатися людям, яких ніколи не бажила. Ні розум, ні міркування тут ні до зого... З моментом, коли я сперегаюся про це божевілля, я його, мабуть, зроблю..."*

* * *

Після вагань і відмов Марія в половині жовтня знову в Україні. На п'ятигодинному постою в Жмеринці холодно і жмарно. Якби не студінь, була б чудова нагода для пленеру. Приглядаючись селянам і їхній одежі, полинялій від вільного повітря, Марія наново відкривала правду картин Ю. Бастьєн-Ленажа та з жалем згадала свого "Рибалку".

У Полтаві дожидали мати, батько, Діна й Капітаненко, а в Гавронцях збільшена рідня: жінка Павла тому два тижні вродила хлопчика, а їхня однорічна дочечка захоплювала Марію: "чудова з такими довгими, чорними віями". *)

Сподівані на понеділок молоді князі Р. (Репніні?) прибули до Гавронців у четвер на сніданок. Був це один з чудових, соняшних, осінніх днів. Товариство вибрало на ціль прогулянки поблизьку гору, звідки простягалася чудова панорама, яку Марія порівнювала до рівнин Толеда. Гості розмовляли як люди вищих шарів і військовики. Вони були ще дуже молоді, старшому несповна 23 роки.

---

*)Про дітей Павла Башкірцева й Олександри Пашенко: Наталію і Миколу, цікаву згадку подав І. Гораїн в "Українському Слові", Париж, ч. 537. Наталія Башкірців, з якою він зустрічався в 1914 р. в її селі Виднівка, Охтирського повіту, "висока, ставна і красива", була одружена з Іваном Крамаренком та мала двоє дітей: Катерину і Івана. Її брат Микола в той час уже не жив.

Їхній вигляд Марія описала так: *“Старший Віктор, тонкий, горнявий, з великим і досить грубим носом, видатними губами, дистингований і досить симпатизний. Молодий Василь також високий, але багато грубіший ясний блондин, лице гервоне, озі похмурі; вигляд во-яки, рухливий, зовні брутальний і...далебі, вульгарний.”*

Розмова зійшла на приїзд Сари Бернар до Петербурга і молодці розповідали, як її виситали на станції, бо всі сподівалися, що ця славетна актриса буде “ставна, чорнява, з величезними, чорними очима і хмарою чорного, скуйовдженого волосся”. Не дивлячись на цю глупоту, Марія признавала, що міркування про талант цієї жінки були дуже здорові. Для неї Сара Бернар велике ніщо поза чарівною музикою голосу, коли вона говорить вірші.

Господар затримав гостей на вечерю, хоч вони виправдувалися важною конференцією з управителем їхніх маєтків. Марії не подобався цей сільський звичай на силу задержувати людей. Це її навіть трохи змішало, а в вечорі навіть почувала втому від цілоденного обов'язку “усміхатися і говорити”.

Одягнена в коротку й надмірно простого моделю сукню з білої вовни і в темночервоних черевиках з низькими каблуками Марія із звитим і зв'язаним низько над потилицею волоссям— не була в с'яйві своїх найкращих днів, але й не виглядала надто примеркло. Чи вона подобалася князям? Марія відтверто признає, що не вірить у свій підбій ні одного, ні другого:

Я не маю нігого, що могло б їм подобатись; середнього росту, гармонійних форм, поміркована білявка, з сірими огима, без товстого бюсту й стану оси... А з морального боку, на мій погляд, без надмірної гордості, я їх настільки перевищаю, що вони мене зовсім не цінують. Як жінка з вищого світу я не є для них більше принадна від багатьох інших із їзнього отогення.”

Перед відїздом гостей трапився інцидент: своїм звичаєм їхній візник упився. Марія бачила цю сцену:

“Ніби нічого не було, князь Василь вийшов і побив бідного головіка кулаками, стусанами ніг і ударами наганяга (шпори). Правда, що від цього мороз пронизує плезі? Цей хлопець жакливий і його брат мені виглядає симпатичніший.”

Оба брати мали прибути на полювання, призначене на неділю в маєстностях дядька Олександра. Але в суботу ранком запанувала в Гавронцях загальна констернація: князі вибачаються! Вони візвані телеграмою до іншої посілости. На цю вістку Марія тільки пожаліла труду вдягати чорну оксамитну сукню, в якій “неможливо бути поганою”. Проте, коли “батько був зелений, а мати червона” від несподіванки — вона “сміялася від щирого серця”.

За пляном товариство прибуло до дядька Олександра, що теж готовився приймати князів. “Не можна повірити, що собою представляють ці дурні в уяві тутешніх людей. Олександр привіз із Харкова трьох кухарів, аж славного Проспера з клюбу...” — писала Марія.

Недільне полювання вдалося блискуче. Вбито 15 вовків і лиса. Два дні пізніше Марія писала до Божидаря про 27 вовків 17 лисів і 263 зайців, з чого на її совість випало тільки 4 вовки й 1 лис і він їх побачить у Парижі...

При чудовій осінній погоді, на дикій галявині серед лісів подавано другий сніданок водночас і для 400 селян, що гнали звірину. Нічого не можна було закинути ні доборові страв, ні винам. Врешті Марії все тут подобається в рідній Черняхівці:

“...Село тут гарівне. Дім зудово розташований, це тільки тепер я в стані зрозуміти, наскільки дідусь (Бабанин) був артистом, розумним і неперевершеним, хог і зарийтий в глушині свого села. Город, парк, ставки, алеї, —я не бажала б нічого змінювати. Яка похвала! Осінь і запустілість, в якому це все знаходиться від 10 років, надають йому особливого гару. Гавронці є страшні в порівнанні до Черняхівки.

Кімнати тут так влужно розміщені, так затишно,

так добре себе погувати! Селянки такі вродливі, народ такий мальовнигий! Ви пам'ятаєте, минулого року я ледве знаходила щось для себе в Гавронцях. *) Це може тому, що тут я жила маленькою... Ні, тому, бо тут справді гудово!"

Для спогадів є інший сховок.

І білярд, малий білярд, що є відтоді... Мама його пригадує із свого дитинства, а я тямлю, коли я була нижга від нього. Я грала на роялі в великому сальоні, білому й порожньому, і я думала про бабусю, що тоді прислухалась з глибини своєї кімнати на кінці довгого коридору. Коли б вона жила тепер, не мала б більше 65 років."

Відкрито всі двері, запалено всі світла і сім великих сальонів, здавалося, були заповнені, хоч усіх учасників нараховано шістнадцять. Вечерю подано посередині великої залі, де колись три дні лежала виставлена домовина з тілом померлої бабуні. Для Марії цей вечір в Черняхівці був немов віднайденим одним з колишніх вечорів, що проходив під володінням бабуні:

"Я не знаю, чи хто другий подумав про це, для мене воно було щось незвичайним. Але все забувається. Коли б бабуся була жива, вона була б із мене така горда, така щаслива. Їх якби можна воскресити старих, якою дбайливістю ми б їх отозували! Бабуся зазнавала самі тільки скорботи..."

Штучні вогні в пізню ніч збагатили програму несподіваною пожежою курника під соломяною стріхою. Якби не біла сукня і сатинові туфлі, Марія за батьком і братом кинулася б в огонь рятувати птахів, бо вона не лякалася, хоч і деяка небезпека була, але— який нічний вид дерев з відблиском заграви! Жидок із Гавронців, що спричинив лихо, як стій чкурнув до близького хутора Павла, а наступного дня, діставши три рублі на подорож, їхав причеплений до дишла коляси і був помічений щойно від половини дороги.

---

*)Марія з досадою називала на тлі розкішної природи два домни в Гавронцях: "що стоять проти себе, мов два дурні".

Наскільки всі події в Черняхівці мило зворушували, цікавили, забавляли, — постільки від полтавського життя віяло порожнечою й нудьгою. Найкращою відбиткою дійсності був репертуар полтавського театру з п'єсами дворянського й поміщицького життя, такого простакуватого, грубого й неотесаного. Вибагливі моделі паризьких суконь для полтавських дам не варті харківських

Марія Башкірцев: Жінка з квітами (олія)

бо “перебільшені й перевантажені”. Жінок-художниць нема й на лік, а й мистецтвом тут ніхто не цікавиться. Ніхто тут не зрозуміє, яка мука для Марії “залишатися тут, склавши руки”. Бо балі, гра в карти, вечеря з та-

нечницями й п'янство вичерпують зміст забав. Ще одна велика розвага в готелях. Сюди з'їжджаються багаті поміщики і шляхта на кілька тижнів, відвідують себе по кімнатах, п'яничать і грають у карти.

З жінками говорять тут тільки закохані: *“Розмовляти з індіферентними, як у Франції — і на всі теми — цього не зустріти в цих околицях... Театр порожний і відгувається страх перед усім, що може мати тінь подібності з інтелігентною й тьмушою розвагою”*.

Найбільш відразливе для Марії це “падання ниць перед аристократією в цих благородніх сторонах”:

“Ах, краще йти геть звідсіль, ніж мало б і зо мною таке бути!”

Всі полтавці чудувалися, що Марія до князів Р. ставиться як до рівних, так зрештою, як “це прийнято в цивілізованому світі”:

“А втім наші князі мені не дуже подобаються, хога молодший (той, що побив візника), є веселий, звігливий і не дурний. Я цього не кажу, тому, що він для дотепу вліз під стіл, вкритий овогами й шампанями, щоб його обертати... Це правда, що він знущався над візником... Ви думаєте, що тут із цього дивуються або обурюються? Для кого іншого це цілком просто, для князя Р. — це мило. Я хозу йти звідсіль!”

Українські предки не були жорстокі супроти рабів, але традиційний московський кнут поширив свої понурі володіння і на батьківщину Марії та збирав тут на її очах свої кровожадні жнива.

Це вже втретє Марія виїздила з України мов легендарний Діоген. Зупинившись на цілу добу в Києві, де 14-річня Юлія, донька дядька Олександра, вчилася в інституті благородних дівиць, а старший її брат Степан у військовій школі, на половину листопада Марія прибула до Парижу.

* * *

Час плив з неблаганою швидкістю. Марія негайно повернулася до майстерні Жюльєна, щоб почати від нова звичайним рисунком і етюдами. Після 6-ти міся-

ців такої заправи вона “зможе зробити все, що захоче”. Якби не скритий ворог..

Знати правду про свою недугу, що знову стала себе проявляти, —це запитати “інкогніто” шпитального лікаря-хірурга:

“Ох, це не є люб'язний пан. Він мені сказав дуже просто: Я ніколи не видужаю”.

Як страшно, як безглуздо, принижуюче, як сумно— залишатися калікою на все життя. “Вона глуха”— казатимуть. І з тим кінець свободі й самостійності. Як істота неповна, немічна, потребуватиме завжди чуйности й послужливости своїх та делікатности чужих:

“Я, що така горда, мусітиму повсякчас зервоніти і недовіряти собі...”

Мов у кошмарному сні праця в майстерні не давала дожданих успіхів, а докори професора ще більш пригнічували.

Привезені свіжі картини Бастьєн-Лепаж: “На селі ввечорі”, “У кузні”, “Квіткарка”, “Дівчина в полі”, “Хлопчик” Марію захоплювали. “Великий, правдивий, єдиний, незрівняний” художник відвідав Марію, а наступного тижня його запрошено на вечерю і розмова про мистецтво тривала до півночі.

“Потрібно терпеливості, зосередження; дайте все, що можете і пробуйте точно передавати натуру..” говорив Бастьєн-Лепаж, що мав у найвищому ступні дар обсервації, а за Бальзаком —“геній обсервації є майже весь людський геній”.

Поради художника були для Марії ліком, щоб вийти зі збентеження і віднайти себе в нових роботах. Саме тоді її лікар поставив остаточну діагнозу:

“Це справді так! Я є суцїтниця...”

Марія з квітучим виглядом, свіжа й рожева— засуджена на смерть. Хвилеве вилікування було тільки позірне. Марія не раз гляділа на заручинову світліну Башкірцевих, бо “треба бачити причини, щоб зрозуміти наслідки”:

“...Я народилася з матері, вийнятоково красивої, молодой ї здорової, з горним волоссям, такими ж озима, свіжим коліром облиззя; — і з батька ясноволового, блідоллицого ї крижкого здоров’я, сина дуже сильного батька ї хоровитої матері, брата зогирьох сестер, більше або менше горбатих від уродження... Хворобливий батько став сильним і здоровим, а мати, від якої било здоров’ям і молодістю, зробилася слаба ї нервозна гезрез зготовану їй страшну екзистенцію...”

Прадід Бабанин і його дві доньки: графиня Тулюз-Льотрек і баронесса Штральборн— померли від сухит. Цю саму хворобу мали дві учительки Марії: в Україні мадам Брен і в Ніцці мадмозель Коліньйон.

Даремно шукати в Щоденнику розчулення над своєю долею, навпаки, Марія, що тақ прагне жити, по молодецьки бадьора:

“До режі, мене забавляє це становище засудженої або майже. Це поза, це емоція... Врешті хай мені лишиться 10 років та підгас тих 10 років слава і любов, і я з здоволенням умру, мавши 30 років...”

Вона готова була добивати торгу, якби було з ким, а за кілька днів глибоко оплакує смерть Льва Гамбетти. У січневий день на вулиці Ріволі ч. 240, з вікон сербського міністра Мариновича (шурина кн. Каражоржевич) вона приглядається похороніві, що прийняв вид тріумфального походу, а після того багато сторінок у Щоденнику передають її хвилювання:

“... Без сумніву, бувають люди більш корисні, невідомі працівники, винахідники, терплягі адміністратори. Але вони ніколи не матимуть того престижу, тієї магії, тієї могутности. Викликати ентузіязм, саможертву; групувати, єднати партії, бути героїчним рупором батьківщини — ги ж це не придатне, майстерне, подивугідне? Втїлювати свій край, бути прапором, в якого бік звертаються всі озі у хвилині небезпеки... Чи це не більш, ніж усі заслуги кабінету, всі гесноти ї розсудливі уміння зрілих політиків?... Гамбетта був життям, світлом дня, що народжувалося кожного ранку; це бу-

ла душа республіки, це були слава, падіння, тріумфи або смішності цілого краю...”

Ю. Бастьєн-Лепаж малював у кімнаті, де помер Гамбетта. Туди прийшла з його братом і Марія, щоб поглянути на скромну установку, в якій жив цей французький патріот.

В той час Марію не дивує вплив на неї Бастьєн-Лепаж, бо його картини такі близькі до натури, що хто її вірно відображує, приречений бути схожим на них. Який жаль, що він не може частіше їх відвідувати:

“Що я з ним зроблю? Але ж друга! Як, ви не розумієте приязні? Ах, я так обожаю моїх славетних приятелів, не лиш ізза порожнезі, але з погуття прекрасно-го, ізза їхніх прикмет, ума, таланту, генія; це вийняток-ва раса; тільки пройшовши банальні середовища, ви віднаходите себе в густішій атмосфері, у вибраному колі...”

Це була низка радісних днів і разом з тим остраху, щоб її нова картина не була подібна до Бастьєн-Лепаж, бо він у останньому часі малював багато хлопчиків і дівчат. У половині березня 1883 р. “Жан і Жак” були готові:

“Це два хлопці (гамени), що йдуть вздовж тротуару тримаючись за руки: старшому сім років і він з листком у губах глядить розгублено перед себе; малий готирорігний дивиться на публіку з рукою в кишені штанців”.

У день висилки до Сальону картин “Жан і Жак”, “Усміх Ірми”, пастель-портрет Діни, їх оглядало багато гостей в сальонах Марії. Між ними були жінка й донька маршала Карнобера, з якими вона близько жила, Божидар, що займався транспортом, Каражоржевичі й ін., що потім всі разом пішли до Бастьєн-Лепаж. Його нові твори “Любов у селі”, портрет Жулієтти Друе (“ангеласхоронителя” В. Гюго) видалися Марії неперевершеними шедеврами. Їхній автор для неї король між художниками не тільки своїм чародійним виконанням, але глибиною й напруженням почуття.

Марія Башкірцев: "Жан і Жак" (олія)

У нетерплячому дожданні вісток із Сальону, Марія передумує деталі нової картини або скульптури. Прекрасна Навзикая (висока, елегантна, струнка) з "Одисеї" булаб тепер для неї найкращим сюжетом. Довгі мінuti й години напруженої непевности треба було виждати, заки Р. Жюльєн прислав ґратуляції, і Марія завважує:

"Кажуть, що радість сильніша після тернінь. Не так зо мною. Труднощі, непевність, страждання мені все псувають".

Без захоплення був прийнятий і лист Т. Роберта-Флері:

"Мадмозель, пишу до вас на столі в залі журі, щоб вам сказати, що голова-пастель мала справжній успіх у журі. Посилаю вам всі мої привітання. Я не маю потреби говорити, що ваші картини були дуже добре прий-

няті. Цього року це справжній успіх для вас і я дуже щасливий”.

Якби це було написано не до неї, а про неї до кого іншого. Зрештою Марія боялася радіти завчасно і ...ізза марниці.

Її недобрі передчуття виправдалися. Замість сподіваної медалі їй признано “почесне відзначення” і то не для олійних картин, а для пастеля. Минулого року медалі присуджено роботам, що далеко їм не дорівнювали. Тож Марія обурена:

“Я не розумію тієї артистично-електоральної кухні. Це ганебне. Коли ж я стану такою безгесною як і другі, щоб не обурюватися?”

При початках завжди потрібна підтримка. Ось знову спізнення на рік, але не з її вини. Після даремних реклямацій перед адміністрацією за переміщення “Жана й Жака”, Божидар стягнув напис під пастелем “почесне відзначення” і приніс Марії. А вона причіпила цей картон Кокові (собаці) до хвоста...

Проте “Фігаро” в прихильних рядках відзначував чудову художницю, красиву молоду дівчину, ученицю Бастьєн-Лепажя. В домі зголосився кореспондент “Нових Часів” з Петербурга для інтерв’ю, а згодом найбільший російський журнал “Універсальна Ілюстрація” на першій сторінці репродукувала “Жана і Жака”.

Це все було для Марії приємне, особливо розголоє у Росії, але це “не досить для її амбіції”.

В той час, коли Марія хвилювалася своєю виставкою, в Україні вмів серед тяжких мук її батько. Дня 11 червня телеграма сповістила про смерть. Марія ніколи не могла собі простити, що не поїхала з матір’ю:

“Йому було тільки 50 років. Так натертітися!.. І в загальному нікому зла не зробивши. Дуже люблений між своїми, беззастережно гесний, шляхетний, ворог всяких брудних діл, дуже добрягий хлопець...”

Вона згадувала його оригінальність, дотеп, імпульсивність, позірну легкість і простоту, трохи черствости і можливо хитрости “Але хто є без хиб, і я сама? Врешті я собі докоряю і плазу”. І Марія плакала без стриму.

Нову картину —гурт хлопчаків-вуличних шибеників вона почала ще в квітні, коли разом з посиленням недуги прийшло відчуття свіжих сил і творчої інвенції. Сюжет дуже буденний, правдивий, загальний. Коли ця картина буде скінчена, Марія поїде на село:

“На справжнє село, з далекими обр’ями, степами, без гір. Чудові заходи сонця, зорана земля, трави й полеві квіти, дика рожка, і простір, простір. І створити велику картину з безконежним небосхилом... травами й полевіми квітами”.

Ця пристрасна туга за селом спонукала її скинути з лица жалібний вуаль, коли в одній галерії вона побачила картини з селянами Міллета, такі близькі до Бастьєн-Лепаже.

Її хлопці-пустуни можуть нагадувати цього художника, але “святі жінки” —це буде щось тільки її, де вона вкладає велику щирість у матеріяльну обробітку і всю емоцію, яку для цього сюжету відчуває. Ці дві картини й статуя Навзикаї або Аріядни мають бути виставлені в найближчому Сальоні. З думкою про них вона прокидається серед ночі: “Ніколи не спричинив того спогад найкращого мужчины”. Єдина ціль перед нею— здобути талант і знівечити жалюгідне “відзначення”. Це сильніше від смерти, про яку вона раз-у раз пам’ятає, бо про те невідступно пригадують кашель, слух і очі, для яких вона переривала на цілі тижні працю й читання. “Я не хочу вмірати”, вихоплюється признання, вона хотіла б, щоб її сухоти були уявлені:

“Ах, коли б це могло бути тільки уявою! Я хожу жити, всуперек усьому! Я не погуваю любовних страждань, я не маю божевілля, ні перебільшеної гутливости, нізого. Я хожу бути славна і втішатися тим, що є добре на землі... це таке просте”.

Вона врешті рішилася прийняти пластри для лікування та інколи вона більше довіряє ворожкам, ніж лікарям. Ясновидюча Жакоб заповіла для неї щось прекрасне, небувалий успіх, блискучу славу, багатство, подорожі, далекі подорожі... І Марія в осінню слоту,

одіта в вовняні куртки, в дешевому пальті і з грубим волічковим чорним шалем на голові їде в околиці Парижу або проходжується пішком по його вулицях шукаючи "сюжету."

Всупереч усім розчаруванням, невдачам, завистям і очернюванням, усім ударам, що прийшли на неї в останньому році, Марія в театрі, дивлячись на годинник, що опівночі сповіщав новий 1884-ий рік, має бажання в одному слові:

"слово, що є прекрасне, дзвінке, величне, н'янке, ти писане ти виголошуване: "Слава!"

Марія Башкірцев — "Мітинг" (олія)
Находиться в Люксембурському музеї в Парижі.

Шість хлопців із передмістя стоять до себе колом із різними позами, на тлі вуличної огорожі з дощок. Голови згруповані близько себе, бо найстарший з них (около 12 років) щось їм показує і вони оглядають з різними виразами зацікавлення. Цю картину названо "Мітинг". Воїна повинна дістати медалью. Марія не називає її "шедевром". Це не селянка — "Жанна Д'Арк" Бастьєн - Лєпажа з

“божественним подихом”. Тільки в його картинах Марія віднаходить власні хвилини надхненних вечорів в Україні, коли вона *“сама одна під цілком ясним небом погувала себе схвильованою, огорненою таємнижим погугтям, прагненням безконечности і знаходила себе немов у дождданні зогось великого, надприродного. . .”*

До своєї подруги, доньки маршала Канробера, в якого домі Марію сердечно вгощали, писала вона про весняну вакханалію, яка ввижається їй у картині, що наступає мов ураган: *“17-18 фігур з юним богом Весни на першому пляні, а за ним молоді дівчата й хлопці грядуть мов вихор. Кругом усе зеленіє й квітне. Пари обіймаються, молодь розсміяна й розспівана, а в глибині жінки сміються в ніс старикові, зіщуленому при пні дерева, з якого вершка Амор скобоче йому галузкою ра-м'я. . .”*

Чар весни й сонця мала віддати свіжа картина “Квітень” з дівчиною-селянкою, що в млісному оп'янінні мріє під розквітлою в проміннях сонця яблунею. Для доброго виконання тут потрібні були природа й моделька з України.

Похмура й дощева тогорічна весна в Парижі погіршувала недугу, проте Марія в такому віці, коли відчувається оп'яніння навіть від смерти:

“Мені здається, що ніхто так не любить всього, як я: мистецтво, музику, малярство, книжки, світ, сукні, люксус, гамір, тишу, сміх, смуток, меланхолію, веселощі, любов, холод, сонце; всі пори року, всі клімати, безкрай степи України, і гори довкола Неаполю; сніг у зимі, сльоту в осені, весну та її безумства, спокійні дні літа і гудові ноги, осяяні зорями. . . Я подивляю й обожною все. . . Я хотіла б усе багити, все мати, все обняти з усім з'єднатися і вмерти, бо так треба, за два або тридцять років. Вмерти в захваті, щоб збагнути цю остаточну містерію кінця всього або божественного позатку.”

Це станеться на багато скоріше від її сподівань. У шапці-невидимці кружляє над Марією смерть і в той час, коли вона, дожидаючи в напнятті виставки Сальо-

ну, малювала в уяві нову свою картину, для якої призначила липень в Україні. Там вона почне свій "Версір":

"... Довгий шлях без дерев, степ, дорога сягає до небосхилу, де заходить сонце. На шляху віз запряжений у два воли... і повний сіна, на якому старий селянин лежить ниць, сперши на руки підборіддя. Профіль виділяється в горному на тлі сонячного заходу. Волів веде хлопя."

Це має бути просте, грандіозне, поетичне..."

Малюючи Марія завжди в уяві бачила себе ткалею свого щастя.

Могло здаватися, що "Мітинг" врешті здійснить її прагнення: його успіх в Сальоні був надзвичайний. Марію бавило, що ніхто з глядачів не догадувався, хто була його авторка. А вона — "елегантна, молода дівчина, що ось тут сиділа на лавці проти картини, відслонивши свої маленькі стопи, так гарно обуті". Але в розмові з майбутніми читачами її Щоденника Марію огортає незбагнений смуток:

"Не зважаючи на моє малярство, мою скульптуру, мою літературу, мою музику, так, усуперек тому всьому я відгужуваю нудьгу..."

Як колись, у розгарі карнавалових безумств, у Італії плили за нею "похмурі й розпачливі пісні" її дитинства — так тепер насуваються картинні візії України, з багатством і пишнотою її природи: чи це буде степ, чи ліс із палаючим листям осені або весняної зелені...

Марія не дістала упрагненої медалі.

Проте не було журналу в Парижі, що не писав би про "Мітинг" та про його авторку: ясноволосу, з глибокими очима й волевым чолом, з усмішкою й чаром дитини, талантом кращого реалізму, в роді Бастьєн-Лепаже... Славні й закордонні видавництва допрошуються дозволу репродукувати "Мітинг", визначні аматори купують її картини. Але попри це все Марія ще не має такого імени, щоб у сальоні на його звук вривалися розмови та в раптовій тиші всі голови поверталися в її бік. . .

Тоді щойно матиме свою ціну теж її Щоденник, якого видання щораз частіше Марію займає. Вона ще дожидає розголошу, бо, щоб розплутатись у цих тисячах сторінок — “чи не треба, щоб вона стала кимось?” Але ж і тут вказаний поспіх і вона звертається листом до Едмонда де Гонкура:

“Як усі ,я читала “Шері” і між нами, ця книжка сповнена убозтвом”. . .

Вона готова йому віддати багатий матеріал свого щоденника з правдивими переживаннями молодої дівчини.

Зладжена для друку передмова до Щоденника має дату 1. травня. У ній Марія розповіла важніші моменти з її життя перед 12-им роком, відколи починаються записки Щоденника. Можливо, родина після її смерті знищить їх і це її найбільше лякає:

“Скоро не остане по мені нізого... нізого... нізого!... Жити, мати стільки амбіцій, страждати, плакати, боротися і, в висліді, забуття... забуття... якби я ніколи не існувала. Коли я не житиму досить, щоб стати славетною. цей щоденник цікавитиме натуралістів; бо це завжди цікаво, — життя жінки, день за днем, без пози, якби ніхто ніколи не мав її зитати і водночас із наміром бути зитаною; бо я є певна, що мене найдуть симпатизною... І я говорю все, все, все. Без того навіщо?... Чого доброго, щоб брехати й позувати?...”

Зрештою, на її погляд, надто вона гідна подиву, щоб себе “цензурувати”... .

Часова слава Марії як художниці була незаперечна. Навіть повезли її в рідну Україну молоді сестри Старицькі, що тієї весни гостювали в Парижі, зустрічалися й прогулювалися з Марією.

Дім при вул. Ампер ч. 30 відвідав у тих днях інший небуденний гість. Член франзуцької Академії Наук, визначний поет, якого драми ставили паризькі й європейські театри — Франсуа Коппе. Йому завдячуємо живий портрет Марії, як спогад тих відвідин:

**Марія Башкірцев: "Над книгою" (олія),
знаходиться в Харківському Державному музеї.**

"... Я бачив її тільки раз і не довше, ніж годину...
Я її не забуду ніколи.

Мавши 23 роки вона виглядала багато молодша. Майже маленька, але гармонійних пропорцій, лице кругле й чудово оформлене, волосся золотисто-блонд, очі притемнені, немов палаючі від мислення, **очі горючі** від бажання бачити й знати, губи тугі, **хороші й мрійливі**, вібруючі ніздря як у дикого верхівця **України**-мадмозель Марія Башкірцев, з першого погляду давала це так рідкісне враження: вольовість у ніжності, енергію у грації. Усе в цій прекрасній дитині зраджува-

ло вищу духовість. Під жіночим чаром відчувалася залізна міць, правдиво мужня.

На мої привітання вона відповіла голосом певним і милозвучним, без фальшивої скромности, признаючись до своїх шляхетних амбіцій — і нещасна істота, приречена вже до смерті — до свого поспіху за славою”.

Гість оглянув її картини на стінах сальонів, а потім ступив на горішній поверх до ательє, де зразу завважив “Мітинг”, назвавши його “шедевром” за чисту правду дітей і смуток убогої дільниці. Крім багатства картин, ескізів, скульптур — його цікавість збудила друга частина робітні, бібліотека:

“... Я невиразно помітив багато томів на полицях шаф, розкладених на робітному столі. Я наблизився й оглядав наголовки. Це були архитвори людського духа. Вони були тут, в їхній оригінальній мові, французькі, італійські, англійські, німецькі, також латинські, а навіть грецькі... І це не були книжки від паради, але справжні старі книги, потерті й зужиті від студій, читані й перечитувані. Плятон відкритий на далекій сторінці лежав на письмовому столі... .

На вид мого остовпіння панна Башкірцев опустила очі немов збентежена й налякана видатись педантичною, а її мати, повна радості, говорила про енциклопедичну освіченість своєї доньки, показуючи грубі зшитки, повні нот і відкрите піяно, де її гарні руки розгадували музику.

Рішуче зняковіла збудженістю материнської гордості молода артистка перебила розмову жартом. А втім був уже час відійти, до того я раптом досвідчив якоїсь хвилюючої душевної тривоги, чогось у роді жаху, не зважуюсь сказати передчуття. Перед цією блідою й жагучою дівчиною я згадав про дивну, надзвичайну, оранжерійну квітку, чарівну й запашну як чудо, і якийсь тасмний голос мого нутра прошептав: “Це за багато!”

Потреба писати була для Марії завжди наказною спонукою. Легкість вигадувати історії, хист помічуван-

ня реальних фактів і дар творчої уяви докладно бачити свої витвори — доводить Марію до визнання, що вона ні малярка ні скульпторка, ні музикантка. Все в ній стає предметом обсервацій, рефлексій, аналіз: “погляд, обличчя, звук, радість, смуток є негайно зважені, досліджені, перевірені, склясифіковані, записані...” На її думку систематична освіта зробила б із неї “надзвичайність”. Навіть ці її хаотично здобувані знання збільшили її манускрипти “Історією цезарів” та незакінченою “Історією знаменитих жінок”. Нариси двох романів і драматичний сценарій, досі невидані, не уступають, за свідченням знавців, багатьом сьогодні схвалюваним таким творам. Врешті її листи. Про них може свідчити хоч би переписка з таким майстром стилю, як Гі де Мопассан, що заєдно настоював, щоб познайомитись із їх талановитою авторкою. Їх вона писала до письменників, політиків, художників, філософів і других знатностей. — даючи вислів своїм незалежним думкам про найрізноманітніші проблеми. Жартуючи, іронізуючи й відверто атакуючи — вона була переконлива й приваблива. До тих подивугідних інтелектуальних особливостей долучалися здоровий глузд і поміркованість, нечувані при такому гарячковому й поривчастому темпераменті.

Романтична постать Марії була б неповна без любовного сюжету, тому дехто пробує доказати оцим її невисланим листом в переддень вінчання Кассаньяка, що це була її “єдина, правдива любов”:

“Коли це правда, що ви женитесь тільки з вираховання, знайте, що є жінка, багатіша від вашої наредженої, яка вас любить, як ніхто в світі. Ото ж зому тамта, коли є молодша, що на одне ваше слово покійрно й віддано прийде до ваших стін”.

Але при тому забувають, що Марія робила застереження: “під умовою, що ці стопи не матимуть врослих у пальці нігтів”...

На останніх сторінках Щоденника вона жаліється на брак любови:

“Я знаходжу, що я була дуже дурна й не займала-

ся серйозно зумсь єдиним, що того варте, єдиним, що дає всі щастя, що кидає в забуття всі злидні: любов, так любов, звизайно... Хто вас любить, той є справедливий, добрий, гесний, щедрий, прямодушний і готовий довершити героїзний діл з простотою... Навіть найкращий приятель має свої скриті думки, і як каже Мопассан, людина є завжди с а м о т н а, бо неможливо є проникнути інтимні думки найкращого приятеля, що є віз-на-віз, дивиться й робить щирі признання...

Любов довершує зуда проникнення душ... Впадесть ся в обман? І що з цього? Це, в що вірить ся, і с н ує! Це я вам кажу. Любов показує світ таким, яким він повинен бути..."

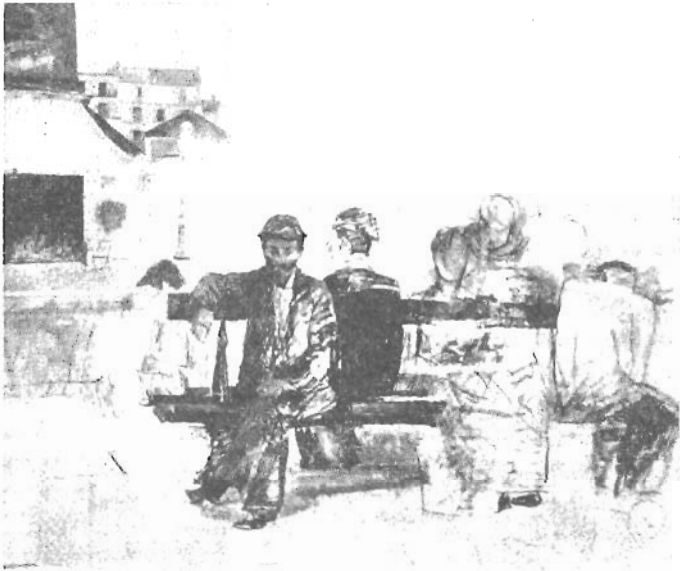
Свою самоту Марія відчувала як призначення великих одиниць, бо вони ніколи не бували люблені: "Їх оточують, гріються в їхніх проміннях, але в глибині їх ненавидять і, як тільки можна, знеславлюють". Геніїв є мало, а знатні жінки лякають звичайних простаків.

В суботу 7 червня був останній баль Марії. Її елеганція вродженої артистки була перш за все естетичним зайняттям. Сукня з білого шовкового мусліну з багатими драперіями аж до стіп біла обува, зачіска як "Психе" — творили чарівну з'яву. У цей вечір Марія віднайшла своє обличчя з Ніцци й Риму. І знову, як колись, замість бути оточеною й розхоплюваною роєм молодих "Адонісів", Марія воліла гуторити з сідоглавим фундатором преси Емілем Жірденом, так і тепер — вона кидала молодців з майбутньою кар'єрою для цікавих стариків, вкритих зірками й орденами. Її вродливість і манери могли піддати в сумнів її автентичне маллярство, проте міністри, дипломати, художники з захопленими поглядами оточували її: "Бачите, головне бути красивою. В тому є — все".

Колись до свого дзеркала, що відбивало такий свіжий і чарівний образ її тіла, вона призналася: "Це тебе я люблю!" А зараз вона ним знемагає.

Тепер настали метушливі дні “сподівань без надії:
“Я найду щось втішне й гарівне навіть у моїй смерті...”

Було літо й Марія ще впивалася картинами, що їй давали вулиця, люди, що сиділи на публічних лавках.

Марія Башкірцев: На вулиці (недокінчена картина)

Щось грандіозне може бути тільки в безруху: “Мойсей”, “Мислитель” Мікель Анжельо — вони непорушні, але ж які живі!... Прогулянки бульварами й парками в розшуках сюжету й моделей, на досвідках і по ночах, щоб схопити імлу над Сеною... А попри те тяжко хворий Бастьєн-Лепаж хотів бачити Марію щодня, і вона його відвідувала, але “як товаришка, поклонниця, добра дитина, бо ж він дуже хворий”...

З відходом літа танули сили, але Марія не здавалася. Вона працювала в повозці та багато читала. Тільки журнали її обурювали:

“Ухні ідей... Ніякої правди! Все замовлене й заплачене! Ні доброї віри, ні в жадному випадку щирости! І

коли я базу шанобливих людей, що з послуху для партії говорять брехні або глупості, яких не можуть подумати! Блювати від цього”.

Але ці палкі слова супроводжала кволість тіла, що не давало працювати й вимагало спочинку. Марія тинялася в гарячці, міняючи фотелі. Відомість, що Бастьєн-Лепаж засуджений на смерть, диктує заяву:

“Не думайте, що я в розпучі, я тільки глибоко поглинута питаю себе, що далі...”

А далі інтересні відвідини в автора Жанни Д'Арк, втішні проїздки повозкою в товаристві його брата й інших, бо вона любить мати біля себе “свій малий почот”.

Болі й страждання художника нагадують батька. Нема для неї днів без докорів:

“Він не казав нічого, бо він був такий, як я. — але мусів жорстоко відчувати мою відсутність... Як я могла?... Я, донька...”

Разом у повозці Бастьєн-Лепаж тримає долоні Марії, запинає їй жакет, стурбований, чи вона тепло вдягнена, — бо це вже вересневий холод, а їй треба лікуватися від кашлю. І він знаходить найкращі для неї слова:

—Ви є відома, говорять, мадмозель Башкірцев, усі вас знають. Врешті, це справжній успіх! Але ось, хотілось би два Сальони в рік; досягти, досягти мерщій!

І Марія признає в Щоденнику:

“Ми є приятелі, він нас любить; він мене поважає, він мене любить, я його цікавлю”.

Але в жовтні Марія вже не може його відвідати. Тоді художник каже транспортувати себе до неї і його вміщають напроти в фотелі на подушках, щоб розмовляти про щось єдине—мистецтво. Марія прекрасна в білому облаку мережив і плюшів і він глядить на неї розширеними від захвату очима, тими “очима, що бачили “Жанну Д'Арк”:

—“Ох. Якби я міг малювати!”—

Ні він, ні вона вже не могли малювати. Під кінець жовтня Марія не мала сил підніматися на сходи. До са-

льону перенесено її мале залізне ліжко, за Ф. Коппе “ліжко вояка — в якому назавжди заснула ця героїчна дитина”. Сталося це 31 жовтня.

“Вмерти?”... Це буде абсурд... Але я кажу вам, що моє життя не може довго зберігатися...” — попереджала 15-річня Марія.

Незаспокоєна жага життя й слави — “цей вогонь, що вас пожирає”, — супроводжали кінцеві рядки Щоденника й останні слова на порозі смерті: “Мамо... мамо... життя... це краса!”

На жалібній гутірці жінок-художниць у Парижі барон Сент-Аман говорив:

“... Страшна недуга забрала чарівну, поетичну дівчину... від родини, в якій вона була ідолом, від мистецтва, якому вона віддалася з властивим їй фанатизмом.

Мистецтво було пристрастю покійниці. Вставши на зорі вона працювала з упертістю й наполегливістю, наче з величним божевіллям. Казали, начебто, маючи передчуття швидкого кінця, вона хотіла залишити щось після себе. Те, що вона залишила — це “Ательє жінок”, “Мітинг”, пастелеві портрети своєї кухні панни Діни Бабанин та сина маршала Карнобера, — твори справді помітні, де проявилися могутність концепції й майстерне виконання, дуже рідкі в дівчини її сфери.

Попереднього року вона дістала почесне відзначення. Цього року опінія малярів готовила їй медаль. Але жюрі сказало собі, без сумніву: “Вона молода, багата, може почекати!” На жаль вона не могла чекати! І сьогодні всі складають їй почесні вітання, але спізнений вінок слави вінчає тільки її могилу.

Ми не можемо повірити, що це шляхетне, благородне серце, перестало битися. Цю молоду дівчину ми бачили ще кілька днів тому, коли вона всміхалася принадно до нас зі своєї карети... оцю одуховлену дитину, королеву пензля, що ставила ательє понад вітальні й залі, до якої всі художники мали глибоку симпатію й респект. Панни Башкірцев немає вже в живих і її

смерть така потрясаюча й передвчасна, що нагадує нам ці гарні строфи Альфреда Мюссе, які вона знала напам'ять:

Чи мусимо втрачати наші найдорожчі істоти

І замикати їм плачучи повіки,

Коли ще промінь надії в їхніх очах горить?

Чи небо заздрісне за своїх вибранців?

Чи, — о горе! — треба вірити в те, що казали предки:

Коли хто молодим умірає, того боги кохають?

Ніколи не брали ми участі в таких поетичних і зворушливих похоронах. як похорон Марії Башкірців. Цей дім увесь у білому, заповнений квітами, ця домова з білого плису, прикрита зеленою пальмою, цей караван, запряжений шістьма білими кіньми в срібній упряжі, ця бідна мати, що мала ще мужність іти пішки за труною, ця церква з грецькими написами, образи святих на золотому тлі, цей спів тужливий, величний, ця ридаюча товпа, це сяюче осіннє сонце, що сміялося до ідеальної дівчини, яка не побачить більше весни, — ці всі картини незмірного болю не зникнуть ніколи з наших очей і серця!" *)

У наступному, 1885 році "Союз жінок-художниць" видав у Парижі "Катальог" творів панни Марії Башкірцев", що супроводжав повну виставку її картин. До цього видання ввійшли список усіх відомих картин, важніші її репродукції, уривки Щоденника (про мистецтво), статті й поетичні твори з іменами: Франсуа Коппе, Сент-Амана, Поля Дешанеля, Емануеля Дюкро, Роберта де Суза, Ж. Гаяра. Тут же і якась "Приятелька" писала про красу Марії Башкірцев, що "була вроджена для корони" і про її останню картину "Вулиця", що мала здивувати всіх, та водночас стаття ця заповідала виставку в окремій залі "Вистави жінок-художниць" творів, яких залишилося більше ніж 150 картин і рисунків, що збережуть від забуття "імя невіджалуваної Марії Башкірцев, бо квіти мистецтва є вічні".

---

*) З "Каталогу творів Марії Башкірцев" переклала Софія Наумович ("Визвольний Шлях", Лондон, 1960, IV).

Не здійснилися її мрії про славу таначниці, співачки, блискуче одруженої, феноменальної художниці, проте в тому пристрасному змагу між славою й смертю — Марія перемогла.

Гробниця Марії Башкірцев на цвинтарі Пассі, в Парижі.

не, Андре Теріс, П. Борель, Г. Мопассан, А. Кагюге і багато інших. Для Анатолія Франса було "в короткому житті Марії Башкірцев щось терпкого й розпачливого, що стискає серце. Читаючи її Щоденник, здається, що вона вмерла непримирена та що її тінь ще блукає, повна

*) Повне й критичне видання Щоденника ще досі не появилося, як і нема його українського перекладу.

**) Цей мавзолей найбільш величавий на тому цвинтарі. Збудований у візантійсько-слов'янському стилі; гарна баня завершена трираменним позолоченим хрестом, якого великі розміри дають особливий вид цілому монументові.

Внутрі крізь скляні двері й вікна можна сьогодні бачити рід стола вкритого вишнєвим килимом, на якому вміщені великі свічники. Перед столом на педесталі скульптурний бюст Марії, між двома іншими з білого мармуру, імовірно її матері й батька. При столі малий, вибляклий фотель. На стінах розвішені світлинки.

На фронтонах мавзолею вірші поетів Андре Теріс та Е. Дюкльо говорять у поетичній формі про безсмертність Марії Башкірцев.

Загальне враження гробниці від відвідин її в час, коли друкувався цей нарис, передано в таких словах:

"Молодий геній України, що не встиг віднайти правдивого обличчя свого великого народу..."

У скорому часі її візантійська гробниця на паризькому кладовищі Пассі, дім при вул. Ампер 30 і вілля в Ніцці стали місцями паломництва. Всесвітню славу Марії Башкірцев здобув виданий її Щоденник, перекладений на різні мови. *)

В. Е. Гледстон назвав Щоденник одною з найцікавіших книг XIX сторіччя. Про його авторку створено фантастичні й суперечні міти. Про неї писали в романах, новелях, п'єсах, есеях: Моріс Баррес, Фр. Коп-

тяжких бажань...” З українців майстерну її силуетку дав іще в 1925 р. Дмитро Донцов з оригінальним на-
світленням трагедії її роздвосної душі.

Як авторка єдиного в своїм роді Щоденника — Ма-
рія Башкірцев зайняла вийняткове місце між маркант-
ними фігурами літератури XIX сторіччя. Вона говорить
у ньому про теми вічні, про красу життя, про його при-
значення, про людей, хвилювання юности, свої радості,
турботи, розпачі і надії. — свою жагучу тугу за велич-
ним, прекрасним, героїчним...

Проте справжнім “шедевром” є вона сама — геро-
їня Щоденника, така, як себе представляє у всій ци-
рості, з мінливими барвами її розтерзаної й трагічної
екзистенції, завжди жива й незглибима з невичерпними
секретами пребагатої духовости — геніяльна дівчина
з України.

ОСНОВНА БІБЛІОГРАФІЯ

Journal de Marie Bashkirtseff, t. I-II, Fasquelle édi-
teur, Paris 1955;

Marie Bashkirtseff: Cahiers Intimes (inédits) recuillis
et publiés par Pierre Borel, t. I-IV, Aux Éditeurs Associés,
Paris, 1925;

Lettres de Marie Bashkirtseff, préface par François
Coppée, Paris, 1930, Bibliothèque-Charpentier, Fasquelle
Éditeurs;

Marie Bashkirtseff — L'enfance candide et passionée,
cahier inédit, par Louis Giniès, Aix-en-Provence, 1929, Aux
Éditions du Feu.

Дмитро Донцов: Звихнена Слава, Л. Н. Вістник,
Львів, 1925, кн. 1;

Марія Качмарська: Марія Башкирцева, В-во Ук-
раїнської Молоді, Прага, 1927.

Правда
Марії Заньковецької

М. Заньковецька

(1860 — 1934)

I.

Народ - учитель

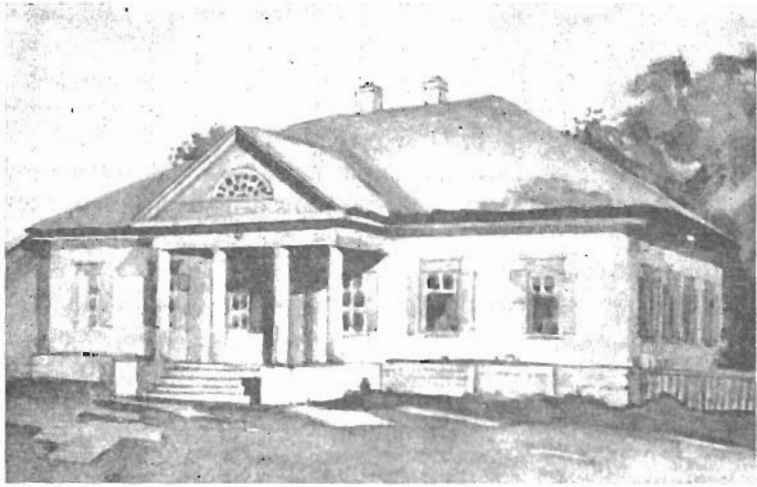
Село Заньки, поблизу Ніжина на Чернігівщині, тільки частинно належало Константинові Адасовському, зубожілому нащадкові старого дворянського роду. Його батько, учасник війн з Наполеоном і Турками, що був внуком і правнуком військових старшин Ніжинського Полку, не любив спокійного хліборобського життя та як пристрасний мисливець віддавав свої урожайні поля за ліси й болота для полювання. Сусіди багатіли, а Адасовським залишилися тільки 400 десятин землі і всього двадцять п'ять кріпаків, з яких половина обслуговувала стару поміщицьку садибу в Заньках.

Адасовські мали вже троє хлопчиків і три донечки, коли 22 липня 1860 року народилася їм в цьому заньковецькому хуторі наймолодша дівчинка, про що згодом мати, Марія з Нефедових Адасовська так розповідала:

“Був день мого янгола, до нас гості понаїздили. Я, звичайно, метушилась, частувала. Раптом відчула, що мені погано. Пішла, лягла—тут і Манечка народилась. А ввечері, я вже наче нічого й не було, до гостей вийшла. Народилася крихітка на Марію і назвали її Марією”.

Марусею кликали її змалечку челядь, діти й няня Сухондиха. Ця стара жінка, що доглядала дитину від колиски, співаючи їй колискові й старовинні пісні, розповідаючи казки й легенди, стала її першою вчителькою скарбів народної творчості. Вона зберегла віковий досвід народу в лікуванні зіллям, збирала трави, лікувала ними й знала всі їхні назви. Під проводом цієї улюбленої няні дівчинка знайомилася з рідною природою та її словесним багатством.

Будинок у Заньках мав липову алею, буйний сад, став, обсаджений струнками тополями, а далі узлісся,

Дім Адасовських у Заньках, в якому народилася М. Заньковецька.

що потапало в травах і квітах, та густий, зелений гай. Але дитина не була замкнена в цьому чарівному царстві. Її приваблювали сільська вулиця, майдан, пільні дороги з веселими дітлахами. Раз ніким не помічена дівчинка вийшла в поле, де розташувався був циганський табір. Після забави вона подарувала чорним кучерявим дітям всю свою одягу та вернулася в панчішці на одній нозі, бо “соромно було йти зовсім голісінькою” . . .

Дівчинка була з відважних, бо тоді по всій Україні залякували дітей циганами. *)

Коли дівчата й діти зустрічали ранне весняне сонце, що перемогло зиму, то маленька Манечка-Маруся зривалася першою з постелі і бігла по лісовій стежці швиденько, щоб з заповітного горбка зустріти схід сонця й відкритими очима вдивлятися в його найперші промені, поки воно не підніметься вище в своєму сліпучому сьйві, та разом з другими співала:

*) У своїй “Автобіографії” Марко Кропивницький признався, як малим хлопцем “страшенно боявся циган, бо вони тоді дуже часто крали дітей”. (“Мистецтво”, Київ, 1955).

Вийди, вийди, сонечко,
На зелене полечко . . .

Пориваюча пісня, тужлива, сумна, похмура, розпачлива, грайлива, танцювальна й жартівлива — незрівнана пісня українського села, з усіма переливами мінливих хвилювань від горя й сліз до невичерпної бадьорости, життєрадісного гумору й нестримного, все-сильного сміху була панівним кліматом, що вирощував душу майбутньої артистки.

Спів лунав і в дворі Адасовських, бо батько був співучий і музиколоб. Він мав могутній, чудової краси баритон і грав на багатострунній гітарі. Багато часу віддавав він сільському хорові, який зібрав і навчав світського й духовного співу. Сусідні поміщики з'їзджалися послухати цього хору, бо це була рідкість: кріпосний хор під керівництвом поміщика. Адасовський особливо любив церковний спів і великі відправи та виступав з хором на храмових і річних святах (у страшний тиждень) у сільській церкві. Довго про те згадували в Заньках:

“Стоїть, бувало, Маня вся в білому поруч з батьком і заливається, співає. Селяни плакали від зворушення й казали: — Старий пан добре співає, ну, а вже Манічка — чисто янгол влетів до нас та й співає як на небі...”

Її чудове меццо-сопрано з'явилося, коли їй було близько 15 років. Тоді Маня Адасовська була вже вихованкою дівочого пансіону в Чернигові.

В той час Чернигів був одним із культурних центрів України. Жив у тому місті гурт українських патріотів, культурних діячів, які пам'ятали, що Тарас Шевченко прислав був значну суму грошей для освітньої акції та 50 примірників свого “Кобзаря” до Чернигова. Тут відкрито було школу для дорослих, жіночі недільні школи, “Чернигівський український драматичний гурток для аматорів” на чолі з Леонідом Глібовим, якого твори мали тоді великий успіх у читачів.

Діяльним учасником цього руху був поет і актор-

аматор Микола Вербицький, що став викладачем літератури в дівочому пансіоні. Він зразу звернув увагу на обдаровану ученицю, Маню Адасовську, що любила читати, часто міняла книжки і давала свої дотепні їх оцінки. До того він відкрив у дівчинці її незвичайний хист до акторського мистецтва. Під його керівництвом відбувся перший виступ Мані на шкільній сцені в ролі сирітки, що заблукала в лісі та в журбі співала сумну пісеньку. А коли в часі лекцій в напруженій тиші цілої класи Маня читала монольоґ Антиґони — з таким піднесенням і драматизмом, що всі завмерли, а схвильована учениця в коротенькому коричневому платтечку замовкла, учитель сказав: “Добре, добре... Попроси свого батька, щоб він віддав тебе до театрального училища — там тобі місце” . . . Крім Миколи Вербицького на неї звернули увагу учителі танку й співу: “Яка б це була балерина!” Її не брали до шкільного хору, щоб не надірвати чудового голосу. Але в домі Маркевичів (рідна сестра матері) Маня співала в гурті українські народні пісні. Там із веселими подругами вона вигадувала інсценізації з переодяганнями й наслідуванням знайомих осіб. Цей дар вірного відтворювання різних постатей з довкільного життя був такий яскравий, що й найближча рідня не пізнавала Марії, коли вона прикидалася то старою поміщицею, що приходила до батька (мирового судді) в справі позову, то селянською дівчиною, що турбувалася хазяйством, то черницею, що ворушила совість, то обідраною сиротою, що випрошувала милостиню . . . Грала вона так, що ніхто не догадувався містифікації.

Коли в Чернигові мандрівні акторські трупи ставили спектаклі, Маня бачила “Наталку-Полтавку”, знаменитого актора Милославського і др. Тоді почала й собі мріяти про сцену.

Маня Адасовська - Заньковецька
в шкільних роках.

Але театральна кар'єра — не для дворянських панянок. Шістнадцятирічна Адасовська покінчила чернігівський інститут і повернулася на заньковецький хутір, привізши з собою Шевченкового Кобзаря — безцінний дар улюбленого вчителя Миколи Вербицького, що незабаром водночас із Л. Глібовим і другими “небезпечними українофілами” був висланий з Чернигова. Тоді бо посилено жорстокий наступ на все українське: мову, поезію, театр, школу.

У Заньках роботи вдосталь. Маня-Маруся з запалом поринала в свої діла господині в дворі, при домашньому хазяйстві, і навіть у полі. Але й з подругами дитинства вона дружила щиро й сердечно. Вона знала всіх заньківчан і молодь і старших. Було кому читати “Кобзаря”. Славний на всю округу сільський кравець, старий Петро, справжній майстер у шитті жіночих одягів, навчив її любити й носити народній костюм. Панянка з двора заходила в кожну хату, близькими й зрозумілими були для неї ввесь побут і праця селян, домашні й польові роботи, радощі й горе, забави й турботи. Особливо дівчата й жінки, їхні хвилювання й тривоги юности, кохання, їхні сподівання й розчарування заміжжя, страждання й щастя материнства, тяжкі дні старости. Вона з ними співала й танцювала, плакала й сміялась, відвідувала підчас заручин, весілля, хрестин, свят, пологів, хвороб, похоронів . . . Вона їх спостері-

гала в усіх душевних порухах, в усій силі характеру, багатстві мислі, ясності розуму, ніжності й чистоті серця. І тому вона, як мало хто, пізнала те життя в усій його глибині й правді. І це була найкраща школа, про яку могла мріяти майбутня артистка. Ніякі “театральні училища” сценічної гри не могли так показати їй української жінки в цілій її правді, красі й духовому багатстві.

З давна в Ніжині відбувалися аматорські вистави при участі дворянства. Така театральна забава була гідна навіть для князів і графів. До них запрошено обдаровану доньку Константина Адасовського, що не міг відмовити свого дозволу, але вкрай обурився, коли президент доволучного дворянства, Ракович, причарований її грою радив віддати її до театральної школи. “От і в тебе підрастає донька — її ти віддай до театральної школи, замість того, щоб мені давати такі поради . . . ” відповів Адасовський, але й почув серйозну репліку: “Якби моя донька мала такий талант, як твоя, — я й хвилини не замислювався б!” . . .

Крім російських п'єс Маня Адасовська грала і в українських, а найбільший успіх принесла їй “Наталка Полтавка”. Вона давно знала пісню “Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться”, а й уся пісенна партія тої ролі виходила в неї чудово.

Все те не мало впливу на суворого в поміщицьких пересудах Адасовського, що відмовляв навіть навчання співу в консерваторії, побоюючись, мабуть, щоб її сподівані успіхи не запровадили до опери. Покінчена “інститутка”, хазяйновита із стародавнього, чесного роду в його очах була надійною кандидаткою на прекрасну поміщицю. До того вона була хороша на вроду. Біографи передають її тодішний портрет: “На шістнадцятому році життя Марія зовсім розцвіла і розвинулася фізично . . . Вона мала карі очі, пушисте темне волосся, чудові зуби і надзвичайно ніжну шкіру. Брови зводилися рівними, високими дугами. З очей цілими

жмутами випромінювалося внутрішнє світло духової обдарованості, що робило її привабливішою від першої-ліпшої красуні”.

Поклонників ніколи не бракувало, але й з ними вона знаходила нагоду, щоб пошуткувати, прикидаючись то служанкою, то раз навіть вдаючи мертву, що привело гостя до втрати притомності.

Непереможна туга за театром піддала надію на фіктивне одруження. Це був вихід із батьківської неволі. Багато дівчат, як і славетна Софія Ковалевська, найшовши мужчин, що спочували їхнім змаганням, мнімо одружувались, щоб звільнитися від опіки батьків та віддатися у прагненому ділу. Для молоденької Адамовської найшовся захоплений її прою в Ніжині, артилерист С. Хлистов, що приїздив у Заньки і підтримував мрії про консерваторію й театр. Повіривши його обіцянкам Марія погодилася одружитися з ним.

У травні 1877 р. відбулося врочисте вінчання в Ніжині, а весілля — в Заньках, гучне, з цілою програмою народного обряду з піснями й танцями, в яких душею була сама молода серед своїх подруг, сільських дівчат, які сердечними слізьми при щирому голосінні пращали свою “Марусеньку”.

Молода офіцерша Хлистова скоро розчарувалася в своїх сподіваннях. За кілька місяців її муж відмовився від обіцянок, бо за новим його поглядом, “призначенням жінки є бути доброю дружиною, хазяйкою й матір’ю, а не думати про консерваторію й театри” . . .

Розлука з любими Заньками, втрата батьківського дому нічим себе не нагородили. В глухій фортеці Бендери у Бессарабії, між чужими людьми починалося нове, безрадісне життя. Але в малому гурті тамошніх мешканців не міг приховатися талант, який привертав увагу всіх до співу й обдарованості Марії Хлистов.

Прийшло закінчення російсько-турецької війни і в Бендерах було в переїзді багато старшин, які збиралися

на спільних вечірках у жителів фортеці. В один такий вечір сидячи при роялі Марія півголосом співала:

Коло млина, коло броду
Два голуби пили воду . . .

Раптом понісся чудовий, теплої краски баритон, що приєднався до її співу:

Вони пили, воркотіли
Та й знялися, полетіли.

Марія глянувши на власника цього голосу, побачила високого, ставного, незвичайної вроди старшину з “георгієвським” хрестом на грудях і чорною повязкою на зраненій голові. Це був 22-річний піхотний офіцер, Микола Тобілевич, син зубожілого шляхтича, управителя поміщицьких маєтків на Херсонщині. Він добровольцем зголосився на війну й тепер повертався з відзначенням за хоробрість та дожидав у Бендерах демобілізації.

Ця небуденна зустріч і цей співочий дует вирішили долю замкнutoї в глухій закутині молодої дружини артилерійського полковника.

Відтоді “херсонець” і “чернигівка” чарували своїм співом бендерську публику на тамошніх малих концертах. Окрім концертів прийнято було ставити “живі картини”. Одна з них глибоко запала в душу молодого Миколи Тобілевича: Марія вийшла перед глядачами в строкатому лахмітті і червоній хустці болгарської жінки. Тремтячими руками піднесла до грудей щось загорнуте в ганчіря, сіла на землю й мовчки колисала своє дитя. Але ж на простягнутих руках у неї не дитина, а обгоріле поліно. Вона його то пригортає до грудей, то простягає вперед, благаючи для своєї дитини захисту. Потрясаюче враження було від її безмовного горя, коли вона проспівавши “Шуми, Маріца . . .” опустилась на землю і застигла в безмежній скорботі. Багато років пізніше Тобілевич згадував цю картину:

“ . . . Здавалося, ніби я заглянув у безодню, з дна

якої, з надр земних, на мене блиснув дивовижний самоцвіт, і такого самоцвіту ще на землі не було. У цьому творчому етюді закладено було джерела для дальшої невичерпної творчості. Тут тобі й Оксана, і Олена, і Маруся, і Софія . . . Для кожної своє зернятко . . . І обгорілий пеньок замість немовлятка — ми його знову побачили в “Глитаї” на верховині трагізму . . . Одне слово — перед нами в той знаменитий вечір спалахнув вогонь Прометея . . . Геній!”

Цей могутній драматичний талант зачаровував усіх глядачів. Тобілевич, що вже виступав на сцені з такими акторами як його брат Карпенко-Карий, Марко Кропивницький, Микола Федоровський, найкраще зрозумів, що перед ним справжня артистка “з Божої ласки”, якій уже навіть не потрібно нічого вчитися крім професійної заправи. Ця чернигівка володіла найвищою майстерністю акторського мистецтва — коли дано одній істоті зачаровувати множество других. Він бачив її в блискуче зіграній ролі графині і вона була Наталкою-Полтавкою з ним—Петром. Ця небувалої сили обдарованість і особливо її народня краса так хвилювали Тобілевича, що він заєдно повтаряв їй:

“Ваше призначення — сцена. З таким голосом і талантом злочин залишатися в вузьких рянках дружини й господині”.

На одній вечірці в домі Хлистових, після чергового виступу Марії, гості збуджені від вражень її гри з запалом умовляли господаря, щоб відпустив дружину на сцену. Хлистов уступаючи зробив застереження, що погодиться тільки тоді, коли . . . зорганізується українська сцена. Це була облудлива обіцянка, бо всім була відома сувора заборона уряду для української мови. А втім його слова підхоплено, і під напором гостей Хлистов потвердив на письмі свою обіцянку, дав підпис і печатку, а Тобілевич склав урочисто ту повідку і поклав у кишеню.

Незабаром учасники цієї події розіхалися хто куди.

Тобілевич на Херсонщину, а Хлистови на північ до фортеці Свеаборг.

Близькість столиці Фінляндії Гельсінгсфорс дала Марії змогу їздити туди на лекції співу в тамошній філії петербурської консерваторії та виступати на концертах. Професор Гржимала у захваті над її дивовижним меццо-сопрано працював з нею надхненно, а публіка, особливо молодь, після виступів на концертах супроводжала її до самого Свеаборга.

Після півторарічного навчання Марія дістала запрошення до оперного театру в Гельсінгсфорс, але Хлистов не відступав від своєї заборони. Цим він щораз то більше відчужував себе від дружини, яка на далекій півночі не могла забути цього стрункого красеня з ореолом воєнного геройства й блискучим талантом артиста-співака, що обіцяв для неї — здобути українську сцену.

На щастя для української культури Микола Тобілевич покинув військову кар'єру, яку так блискуче розпочав “георгієвським хрестом”.

Гостре переслідування українських видань, літератури, преси посилювалися ще з 1863 р. А втім український народ позбавлений своїх шкіл — був у своїй масі неписьменний. Українська печатана мова для нього все одно не існувала: він не вмів читати. Але глядачам у театрі цього й не треба. Тут аби зір і слух, то вони й без знання письма зрозуміють прекрасну рідну мову і те, що в ній говориться. Але рік 1876 прогнав цю мову із сценічних дощок:

“Того року, як усім відомо, указом царським заборонено все що мало назву українську: книжку, театр і навіть пісню, ту чарівну пісню, якою український народ має право величатися перед усім світом, пісню, в якій цей надзвичайно талановитий народ вилив свою душу, свою незрівнянно-поетичну фантазію. Важким гнітом цей указ ліг на груди всього українського громадянства і лежав так нерухомо аж до 1881 року. Цього

року колесо фортуни повернулося в трохи інший бік — і 1881 рік можна вважати за початок нової ери для українського театру”.

Ці слова належать Миколі Тобілевичеві, що в той час звязався був із знаменитим актором, режисером і драматургом, Марком Кропивницьким. Оба вони в осені 1881 року намовили театрального підприємця, поміщика Ашкаренка, щоб згідно з засадою “піймав-не впіймав, а погнатися можна” вислав до міністерства телеграму на дозвіл українських вистав, мотивуючи прохання своїм банкруцтвом у Кремянчуці, де українське суспільство з охотою піде на українські вистави, а він “будучи дворянином і російським патріотом” зможе з честю закінчити сезон і розплатитися з усіх грошових зобовязань. На диво й радість авторам телеграми у відповідь прийшов дозвіл ставити разом із російськими пєсами і українські. Після того досі порожній театр Ашкаренка в Кремянчуці, аж “трусився” від переповнення глядачами, коли на сцені йшли: “Наталка-Полтавка” “Сватання на Гончарівці”, “Дай серцю волю — заведе в неволю”, “Шельменко-денщик”, “Щира любов”, “Гаркуша”, “Кум-мірошник” . . .

Так само було в Харкові й Києві. Народ спраглий рідного слова облягав театр. Найбільший успіх мали Марко Кропивницький і молодший його товариш Микола Тобілевич, що на сцені звався Садовський. Було це ім'я його матері, Евдокії Садовської, що походила з давнього козацького роду, мала ніжну, поетичну душу, прегарний голос і особливий дар до співу. Дівчиною бачила вона в театрі “Наталку-Полтавку” та інші п'єси. Дякуючи своїй надзвичайній пам'яті й вродженій музикальності, вона згодом зуміла розказувати про те своїм дітям, передаючи з акторським хистом окремі ролі. Її муж, Карпо Тобілевич, енергійний, завзятий, запальний та витривалий теж умів гарно співати, до того визначався гумором і незрівняним даром розповіді, що іскрилася від багатства народніх висловів, приказок і

сентенцій. З цієї шляхетної й талановитої сім'ї вийшли: прекрасний драматург і актор Іван Карпенко-Карий, неперевершений майстер сцени Опанас Сксаганський (імя від річки Саксагань, з родинних місьць матері), зарано померла чудова співачка й актриса Марія Садовська-Барілотті та — Микола Садовський.

Коли Кропивницький часто скаржився, що не має кому віддати складних жіночих роль у своїх п'єсах, Садовський говорив йому про свою зустріч у Бендерах із надзвичайною актрисою. На всі ці похвали Кропивницький, не дуже довіряючи, відповідав:

“Побачимо, побачимо! Клич її, клич . . .”

Організація й розвиток молоді української трупи під керівництвом Марка Кропивницького заповідалися серйозно і на весну 1882 р. прийшло для Марії Адамовської-Хлистов запрошення на українську сцену до золотоверхого Києва, а в листі до Хлистова Садовський-Тобілевич посилаючись на колишнє зобов'язання в Бендерах підкреслював, що “українська трупа вже існує”.

Сталося це після величезного успіху Садовського й Кропивницького в Києві, коли вони за несповна місяць дали 17 українських вистав, між ними “Назара Стодолю” і “Невольника” Кропивницького за поемою Т. Шевченка.

Хлистов не уступав, адже він тратив свою чарівну дружину, яку по своєму кохав. На поміч прийшов улюблений брат Марії, полковник Евтихій Адамовський і в осіні 1882 р. Марія в товаристві родички виїхала з північної фортеці, діставши від Хлистова дозвіл на три місяці. З впливом цього реченця він міг зажадати від властей спровадити йому “етапним порядком” непокірну дружину.

Не дивлячись на цю перспективу Марія з радістю своєї спраглої душі рвалася на Україну й до театру. Та в Києві замість акторів застала тільки передану їй вістку, що трупа виїхала до Єлисавету.

У цій колісці українського театру, де всі добре знали братів Тобілевичів і Кропивницького, на елисаветградській станції дожидав Марію — гарячий і вірний звеличник її таланту, Микола Тобілевич-Садовський.

Близька приятелька Марії, Н. Лазурська подає в біографії, що новоприбула обурилася, коли Садовський порадив зразу їхати до мешкання Кропивницького, бо це — непристойно. Але її товаришка подорожі приєдналася до Садовського: в акторських взаєминах “треба облишити панські звички”. За згаданою біографією так виглядала зустріч із Кропивницьким:

“Кропивницький мешкав у своєї тітки, яка здавала кімнати артистам і артисткам. У трупі вже служили артистки Маркова, Жаркова та ін. Дехто з них, природно, зацікавлені новою конкуренткою, почали зазирати в двері, перешіптуватися, хіхикати, чим ще більше збентежили Марію. Кропивницький зустрів Марію суворо і насамперед спитав її, чи володіє вона українською мовою. Марія відповіла, що володіє, але не досконало.

— Може ви й читати не вмієте?—продовжував Кропивницький.

— Ні, читати вмію.

— Ану ж бо. — Дали Марії Шевченка. Виявилось, що читати вміє.

— Микола каже, що у вас і голос є. Заспівайте.

— Що ж, це, виходить, справжній іспит, — заперестувала Марія. — Але я щойно з дороги, дуже стомилася і до іспиту зовсім не готувалася . . . А яка ж у вас система оцінок? Я певна, що зараз і на “задовільно” не проспівую.

— Ну, ну, сідайте. На фісгармонії ви граєте?

— Ні. Хіба і це входить до програми?

— Нічого, нічого, Сідайте і заграєте. Ви вмієте прясти на прядці?

— На прядці вмію.

— От і добре! Ви ногами перебирайте як на прядці.

Нічого не вдієш, довелося сісти і взятися до своєрідного прядіння.

На фісгармонії лежало тріо “На півночі дикій”. Марія запропонувала заспівати цю річ ансамблем, “щоб не було так страшно”. Це було тим більш зручно, що тут крім чудового барітона Садовського, був присутній тенор Стоян-Светлов . . . Заспівали. Тріо вийшло чудове, але Кропивницький зажадав ще solo. Очевидно, він хотів випробувати Марію з усіх боків. Тут уже вона зовсім розсердилася і, із полишених їй на вибір романсів, обрала такий, в якому треба було взяти sol, та, за власним її виразом, “як утнула високу ноту”, то Стоян, чудовий оперний співак, захопився, а Кропивницький нічого не сказав.

З-за напіврозчинених дверей чулося хіхікання, перешіптування, і до вух Марії долинули вигуки: “Королева з Сандвічових островів!” Тоді Марія розпрощалася з Кропивницьким та в супроводі Стояна і Садовського поїхала в готель. Вона була дуже прикро вражена. Насамперед вона побачила, що потрапила в якийсь зовсім особливий світ, чужий для неї і вихованням і звичками. До того ж, іспити і зимно-суворе ставлення Марка Кропивницького вразили її так, що, повернувшись до готелю, вона відразу заспішила повернутися до чоловіка. Але її супутниця і Садовський насилу умовили залишитись.

Другого дня вона була збентежена ще більше: Кропивницький запропонував їй для першого виступу на сцені іграти майже безсловесну роль старої баби Зачепихи у його власній драмі “Дай серцю волю”.

Очевидно, Кропивницький мав свою систему і, не бачивши ніколи Марії на сцені, хотів і до неї застосувати свій звичайний прийом до новачків. Але Садовський, який давно знав обдарованість Марії, обурився і

домігся, щоб Марії для першого дебюту доручили в п'єсі "Наталка Полтавка" роллю Наталки."

Залишалось вирішити питання, під яким прізвищем виступатиме нова артистка. Колись Марія мріяла грати під своїм дівочим прізвищем Адасовської, але почула тоді побоювання своїх рідних: ще не відомо, яка з неї вийде актриса, а вона носитиме те саме ім'я. Марія пам'ятала ці розмови і тепер вибираючи свій сценічний псевдонім — згадала рідне село Заньки, близьких Заньківчан, своє дитинство і юність, свій зв'язок із рідним народом, що так щедро обдарував її своїми скарбами, і назвала себе — Заньковецькою.

Дебют Марії Заньковецької відбувся в Єлисаветі 27 жовтня 1882 р. при повній залі глядачів та зловорожих виявів за кулісами актрис-конкуrentок.

Вже на перших пробах сценічна мова Заньковецької виявилася прекрасною українською мовою, взірцевою що до чистоти і досконалою в дикції.

Марія Заньковецька (1882 р.)
Заньковецька зв'язала з ним назавжди свою долю.

Для молодої актриси— їй було всього 22 роки— багато значив її розрив з дотеперішнім життям, вигідним і заможним. Вона не знала, чи матиме силу витривати в важкому становищі, у безперервних мандрах актриси українського кочуючого театру. Її виховання, звички, уподобання, поведінка, були такі інші від всього нового довкілля. Але любов до театру перемогла всі сумніви й побоювання. Ступивши на цей трудний шлях Заньковецька зв'язала з ним назавжди свою долю.

Недовірливий Кропивницький побачив в “Наталці Полтавці”, що українська труппа збагатилася акторкою першорядної сили і він зразу став її справжнім другом, глибоким цінителем її таланту.

Ще в аматорських виступах у Ніжині й Бендерах артистка вносила ввесь досвід її подруг—дівчат села Заньки, їхніх справжніх переживань і відчужень. Особливо її спів лунав правдивою народною піснею, насичений сердечними поривами суму, скорботи, журби й далекої надії, несміливого сподівання щастя, його заповітного бажання. Її пісня-стогін, пісня-заклик, пісня-скарга, пісня-жага була піснею зродженою відчаєм і надією, що вийшла від самого народу. З весняним теплом і свіжістю соняшного ранку співала вона бадьоро “Ой, я дівчина Полтавка . . .” передаючи промінну радість і чисту веселість дівчини, що так безмірно настраждалася. Заньковецька образом Наталки дала взірць, як треба зображувати дівчину з народу в усій правді її дійсного існування, в усій глибині її багаті душі, її шляхетної й поетичної простоти. Цим вона поклала край можливості трактувати як етнографічний водевіль або “малоросійську” пастораль — цю народню п’єсу Івана Котляревського, що за участю в ній славних акторів М. Щепкіна і К. Соленика стала першим міцним каменем у фундаменті українського театру.

Негаймо після дебюту Заньковецької в “Наталці Полтавці” Кропивницький віддав їй ролю Ярини в “Невольнику”, яку він з Шевченкової поеми переробив на сценічну п’єсу. Для Заньковецької постать Ярини була дорога вже тим, що її створив Шевченко, у близькості до народної пісні, де так багато виспівано про те, як дівчина виражає свого коханого на війну, як вона перемагає своє горе відпускаючи його на боротьбу проти ворога. До найпочесніших сторінок історії української жінки належать ці пісні про розлуку з коханим, про довге його дождання, про вірність коха-

ному, який не вертається з воєнної хуртовини, про підкорення свого особистого щастя для добра батьківщини, про жертву для неї всього, що найдорожче: віддання батьківщині свого коханого, судженого, друга . . . Цей героїзм української дівчини й жінки чудово передала Заньковецька в образі Ярини. Вона спершу відтворила всю силу її кохання до Степана, її чулу ніжність, щире ним піклування, а в сцені проводження Степана на Січ воскрешала зворушливий і історично правдивий взіреть дівчини-героїні, що відриває від свого серця найдорожчого друга та посилає його на подвиг для слави батьківщини. Накінець Ярина-Заньковецька розкриває свою безмежну глибину кохання, вірності й самовідречення. Коли повернувся Степан з невидючими очима, вона була самим втіленням того нечуваного “дива”, про яке писав Шевченко:

Бо не було того дива,
Може споконвіку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком! . . .

Поет впевняє: “От же сталося таке диво!”, а Заньковецька-Ярина доказувала його—сяючи радістю від свого так довго вижданого й вистражданого щастя.

Кропивницький зворушений до сліз її грою, зняв свій перстень і надіваючи його Заньковецькій промовив:

“Заручаю тебе, Марусю, зі сценою, тепер мені є для кого писати драми!”

Після Єлисавета прийшла Полтава, а за нею Київ, де дня 30 листопада, 1882 р. почалися вистави української самостійної трупи Кропивницького, до якої належали крім Заньковецької: А. Маркова, О. Вірина, Н. Жаркова, М. Садовський, К. Стоян-Максимович, Байда, Бурлака і ще декілька забутих. Першою йшла “Наталка Полтавка”, а в наступних вечорах Заньковецька грала у п'єсах “Назар Стодоля”, “Невольник”, “Дай

серцю волю, заведе в неволю”, “Ой, неходи, Грицю”, та “Чорноморці” й “Кум-мірошник”.

М. Кропивницький, М. Садовський, М. Заньковецька

Особливо їй полюбилася роля Галі в Шевченковому “Назарі Стодолі”. Осяяний образ цієї Сотниківни, української дівчини XVII ст., належав згодом до її найкращих споминів:

“... Коли я виступала в ролі Галі — мені завжди здавалося, що я перебуваю в якомусь старовинному храмі. Коли я вимовляю слова, які великий наш поет вклав в уста своєї любимої героїні, — мені здається,

що я молюсь . . . Таке ж почуття охоплює мене, коли мені доводиться виступати на вечорах, присвячених пам'яті Шевченка. Не читаю, а молюсь! . . . Інакше не можу". (Слід при тому зазначити, що Заньковецька не любила естрадних виступів і тільки погоджувалася на них для Шевченкових концертів і тоді досягала вершин мистецтва у відтворюванні його поезії).

В одній із раних рецензій на "Назара Стодолю" читається:

" . . . Роль Галі у виконанні М. К. Заньковецької справляла враження брильянта в золотій оправі виконання решти учасників драми . . . Яка чудова вона була в першій дії у сцені розмови з батьком! Кичатий умовляє її піти заміж і дещо торкається делікатно питання про переваги чоловіка, прикрашеного в числі інших чеснот і сивизною. Вона не згодна, протестує, той її делікатно переконує, і вона воркує, наче голубка, у своєму гнізді. Дивлячись на неї, ми бачили добру, милу, розпещену дівчину, яка дуже любить батька, не хоче засмутити його, але вона ще більше любить свого коханого і не хоче поступитися своєю любов'ю.

А заключна сцена, коли Назар відігріває її! "Поклади свої ніженьки у мою шапку" каже він, і вони сидять удвох, щасливі, люблячі. Вони ладні обняти весь світ. Дивлячись у цю хвилину на Заньковецьку, що сидить на запорошеному снігом пні, і на Садовського, що біля неї навколішках, мимоволі згадувалася ідеальна, палка любов Юлії і Ромео. Ця сцена дуже важка, тут легко впасти в сентиментальність, яка псуватиме враження, однак обидві названі особи щасливо уникли підводного каміння і цілком упоралися з труднощами сценовища. Театр здригався від оплесків . . . Давно нам не доводилося переживати таких чистих, прекрасних вражень . . . "

Навіть фанатичний україножер, московський кри-

тик А. Суворін промовчавши імя автора п'єси, не міг дати іншої ніж суперлятивної своєї оцінки:

“ . . . Сама чарівність пані Заньковецька. Це актриса з талантом великим, самостійним, оригінальним, натура уся виткана з найчутливіших нервів. Рухливість її обличчя і всієї її постаті підпорядкована рухам душі з надзвичайною правдою. Про цю артистку не можна сказати, що вона або надто гарна в драматичних пориваннях або більш спокійних проявах у житті; вона скрізь — сама правда, поетична правда в усій її красі. Жива, нервова, соромлива, скромно-наївна у пориваннях пристрасті, благородно енергійна у самопожертві, з відтінком лукавства у своїй жіночості, але лукавства якогось чистого, ледь помітного з тонкої посмішки й блиску очей — така Галя у сценічному відтворенні п. Заньковецької. Розмова з її батьком, чудово зображуваним п. Кропивницьким, це стрункий дует, виконуваний різноманітними переливами голосу, дуже типовими своєю психологічною правдою, і дивовижний за мальовничістю гри обличчя. Другий дует, зворушливий і задушевний, — це розмова Галі з Назаром Стодолею, якого добре й правдиво відтворював Садовський. Розмова любовна . . . Але що значить живе й поетичне відтворення її на сцені! Чому вона впливає, як зворушлива музична мелодія, де і жар кохання, і дівоча соромливість, і дитяча пустотливість?”

А згадувана вже авторка біографії Заньковецької, А. Лазурська, що сама виступала на українській сцені, додає, що Заньковецька “чудово грала Галю, особливо ліричну, любовну сцену з Назаром-Садовським. Багато хто з-за цієї одної сцени біг у театр. Стільки було в ній жіночости, чаруючої ніжности, милої наївности першого кохання, при чому без усякої сентиментальности, так, що важко навіть уявити собі що-небудь більш досконале”.

Сильним характером і незламною волею наділила Заньковецька Марусю з п'єси М. Старицького: “Ой, не

ходи, Грицю . . . ”, що народилася з відомої народної пісні та вся насичена народними обрядами й музикою. Проте з участю Заньковецької це не було “етнографічне видовище” з виключно зовнішніми ефектами. Хоч у відтворюванні Марусі артистка блискуче співала, чарівно носила старо-український костюм, але на першому місці були в неї душевні переживання, правда почуттів і хвилювань. Всім еством віддана коханні до Гриця, Маруся-Заньковецька показала трагедію цього кохання, яке не знало пощади до кінця. Горда й невгнута душа Марусі здатна на кохання й таку ж ненависть. Але такий самий є Гриць. Тому конфлікт між ними мусить привести до загибелі. Створений Заньковецькою образ Марусі був вірним втіленням народної пісні про горду й величну дівчину, яка бореться за свою любов і право на щастя та ненавидить усіх ворогів, що стоять їм на перешкоді. Цю драму української дівчини Заньковецька з незрівняним відчуттям мелодії, ритміки, плястики, словника народної пісні піднесла до висот античної трагедії.

В одній з пізніших провінціональних рецензій писалося:

“ . . . Шавновна артистка, що виступила в ролі Марусі, виконанням драматичних місць 3-ої, 4-ої, особливо 5-ої дії, у фінальній сцені — отруєння свого коханого, — справила таке сильне враження, що публіка була буквально приголомшена надзвичайною грою артистки і театр сповнився істеричними криками і риданнями дам, які не витримали великого душевного зворушення. Чимало чоловіків заливались слізми. Завісу опустили і пролунав такий грім оплесків, такий гучний вияв захоплення, якого ростовська публіка не памятає. Цього вечора артистка виступила у всеозброєнні свого чудового таланту. Скрізь чулися запевнення, що такої сильної, у вищій мірі правдивої і до тонкощів художньої гри, не доводилось бачити . . . ”

Художня гра Заньковецької це було органічне поєднання слова, руху, співу й танку. Тим то київські рецензенти на той час найвище підносили її комедійні ролі: куми Хвеськи в водевілі Дмитренка “Кум-мірошник”, та особливо Ївги Цвіркунки в “Чорноморцях”. Га-

М. Заньковецька-Цвіркунка
в “Чорноморцях” Кухаренка

зета “Зоря” писала: “пані Заньковецька справила, можна сказати, фурор. Всю ролю козир-баби провела вона так тонко, що кращого вже не можна вимагати”.

Цвіркунка належала до найулюбленіших ролей Заньковецької. Від першого моменту, коли вона вбігала на сцену, вносила із собою буйний темперамент, нестримну веселість, молодість, вільність — аж до фіналу, коли в пориваючому танку приспівувала:

Ой надіну черевики,
Та піду я на музику,
З козаченком пожартую,
З милесеньким потанцюю . . .

Це святкували перемогу молодість і радість життя над усіми зашкарубленими його утисками. Завдяки втручанням жвавої, дотепної, винахідливої, з добрим серцем Цвіркунки юна дівчина Маруся одружується зі своїм коханим, а її жених старий Кабиця жениться з Кулиною, яку був давніше скривдив. Цвіркунка хоче зберегти других від власної гіркої долі, жінки старого й похмурого відлюдка, мацапури-Цвіркуна. В інтер-

претації Заньковецької це українська жінка, що вміє перемогти особисте горе, з гумором приймати життєві невдачі, не тільки їх бадьоро зносити, але ще й співчувати чужому щастю та будити в других радість піснею й запальним танком. Забігши до Марусиної хати, повної молоді, вона раптом розспівалася й пішла в танок з юнаком Ільком:

Не така я, вражий сину,
Щоб мене злякати.
Ану лишень, чи ти вмієш
Хоч потанцювати?
Цок, цок, цок, цок!
У вустоньки — цмок, цмок!

У цьому танкові не видно було, хто з них молодший: хлопчак Ілько чи Цвіркунка. З неперевершеною майстерністю Заньковецька грала цю роллю до найпізніших літ, що в поетичній гіперболі передають строфи Максима Рильського:

Немає старості, і смерть — лише мана!
Я Заньковецьку тут пригадую Марію.
У “Чорноморцях” раз Цвіркункою вона
Легкий вела танець . . . Списати не умію
Тієї грації, п'яночного вина,
Тих ніжок молодих, що навіть чародію
Несила викликать хоч би подобу їх,
Очей тих, де горів лукаво-звabний сміх.

Я трепетав увесь. Здавалось ніби двері
У небувалий світ мені хтось відчинив.
Я був ще хлопчиком, — а що тоді в партері
Серед досвідчених робилось глядачів!
Та п'есу скінчено, кінець настав химері,
І от при виході я бачу: здвох боків
Дві дівчини ведуть бабусю престарую.
Питаю: Хто вона? — Це Заньковецька! — чую.

Про танець Заньковецької говорить знаменита монографія С. Дуриліна:

“Заньковецька мала надзвичайну здібність до танців, високо оцінену спеціалістами балету. У багатьох ролях її репетуару танці займали значне місце. Але у Заньковецької вони ніколи не перетворювалися в балетні номери . . .

Її танець був справжнім породженням українського народного життя й культури. Як і жінка з народу, — селянка з Чернігівщини, — вона втілювала в танець живе кипіння почуттів, веселість, радість, а іноді й гірке молодечтво людини, яка хвилиною веселощів, вихором танцю винагороджувала себе за роки підневільної праці і сімейного тягара. Такого танцю не навчають балетмайстри, його можна навчитися тільки у самого народу, що є його творцем. У народу й навчилась Заньковецька найважчого мистецтва відтворювати у танці потяг серця і волі української жінки, відтворювати так само правдиво й чудово, як словом і піснею”.

Історик Д. Яворницький гостив раз у себе українських акторів, художників і бандуристів: “І кобзар ушкварив гопака. Такого гопака, що всіх наче жаром обпекло. Тут як не випурхне на середину залі Заньковецька, а слідом за нею Садовський!

Узута в червоні черевики, убрана в гарну барвисту плахту, вона легка і граціозна, наче літала у повітрі, як метелик, і, здавалось, не доторкалась зовсім ногами підлоги. А за нею Садовський. “А, як же він танцює, бісової вдачі козак!” То повернеться одним боком до танцюристки, то другим, тут і “скоком і боком, вихлясом та викрутасом, ще й навприсядки”. А кобзар, граючи, до того ж словами жару піддає: “Подивися, дівчино, який я моторний, подивись, оглянься, який я удався!” В тому спогаді Яворницький описав, як Іля Репін, схвилюваний видом цієї незрівняної пари танцюристів і собі до них долучився.

Тріумф київських виступів театру Кропивницького

віддав перше місце — Заньковецькій. Вітання, овації повторилися в Чернигові й Харкові, а трупа придбала два нові таланти: Марію Садовську-Барілотті і Максимовича.

Чудова гра Заньковецької була поштовхом для Кропивницького викінчити давню п'єсу “Доки сонце зійде, роса очі виїсть” та створити нову драму “Глітай або ж павук”. В обох цих творах, виставлених у Чернигові з новою силою виявив себе драматичний талант Заньковецької.

У рідному їй Чернигові, де перед кількома роками в “благородному театрі” збирала лаври Маня Адасовська, відбулися обі премієри в січні 1883, в лютому йшли в Харкові та ввійшли в сталий репертуар.

Селянська дівчина Оксана була за покоївку в поміщиків Воронових. Їхній син Борис покохав її й хотів одружитися, але мати підпоїла його й примусила освідчитися дворянській панні. Оксана палко й віддано любить Бориса, за те парубки мажуть їй дьогтем голову і відрізують косу. Не пускають її до панича, що лежить пляний, а його мати ніби спочуваючи дівчині хоче її нагородити грішми. З відчаю Оксана вмірає, побачившись перед смертю зі слабохарактерним паничем.

Заньковецька не відтворювала ролі, вона жила й була тією Оксаною, що страждала й умирала. “З чарівною привабливістю та щирістю виконала вона ролю Оксани і в сцені рішучої розмови з матір'ю Бориса захопила всю залю”, писали провінціональні рецензенти. У згаданій сцені Заньковецька-Оксана не тільки сумувала за своїм зневаженим коханням: “Я кохала вашого сина! У його коханні я кохала весь мир божий”. Вона з погордою відкидає гроші та з караючою іронією, з лютою ненавистю, грізно обвинувачує поміщицю: “Віддайте ці гроші на подзвоніння та на церкву, щоб щодня виймали часточку “за здоров'є” вашої янгольської душі! . . . Пані, пані . . . Не в кожного й душоуба здійсмається рука на умираючого, а ви . . . ви

вийняли з моїх грудей серце і, сміючись, краєте, ще й на моїх очах, його на шматки. Не Бог вам, пані, душу дав, не мати вас породила!”

Інший рецензент так передає свої враження від Заньковецької-Оксани в “Доки сонце зійде”: Парубки з гиком червоношкірих накидаються на дівчину і ріжуть їй косу за те, що вона живе з паничем. Вона сповнує театр страшним роздираючим криком більше хвилини й падає непритомною. На гик . . . виходить батько її. Вона опам'ятовується. Побачивши відрізану її косу, батько накидається на неї. Вона притискається до нього з якимсь безумним рухом, ніби хоче сховати своє обличчя у нього на грудях, і знову кричить якимсь стогоном, що переходить межі естетичного почуття. Чудовою вона була в сцені з матір'ю свого коханого. Коли її викликали, вона плакала — так сама вона відчувала цю сцену”.

М. Заньковецька-Оксана
в “Доки сонце зійде”
Кропивницького
свому Андрієві. Тому глитай

У цій ролі 19-річної дівчини Заньковецька вражала свіжістю почуття, непереможним горем, чистотою душевних поривань, щирістю глибокої образи і в 1914 році, коли їй було 54 роки. Це була нею пережита, вистраждана палка й болюча правда.

“Глитай або ж павук” — це хитрий багатій Бичок, що все село обмотав своїм грошовим павутинням. Ще тільки красуні Олени недостає старому роспусникові-лиходієві, але вона вірна намовляє його їхати на

заробітки, а згодом перехоплює його листи до дружини, наче б то Андрій загинув без вісті. Нарешті фальшує лист Андрія до Олени, що цей її відцурався, бо полюбив багачку. У відчаї й прагненні помсти Олена віддається в нестямі глитаєві і сходить з ума. Андрій вернувшись застає в хаті Бичка Олену, але відштовхує її. Олена паде мертва, а Андрій вбиває Бичка.

Ця складна, перевантажена напруженими емоціями, бурхливими хвилюваннями й патетичними тирадами роля Олени була під силу тільки Заньковецькій — для неї ж бо створив її Кропивницький.

Про цю премієру писали з Чернигова до київської газети: “Важну ролю — грала пані Заньковецька. Різноманітні відтінки страждання, якими живе ця роля Олени, знайшли свій вираз у її гарячій, нервовій грі. Артистка мала величезний успіх, хоч це і коштувало їй справжньої неприємності й справжньої істерики на сцені”. А Н. Лазурська відмітила, що після першого виконання ролі Олени Заньковецька два тижні хворіла — “так глибоко відчула вона долю нещасної жінки й пережила її страждання”.

Олена — чистий, світлий, сповнений поезії, величний образ молоді української жінки, нездатної ні до якої брехні, й обману, непримирений до насильства й сваволі, — образ близький народнім пісням про вірну дружину. Тим то поезія мови Олени була така зрозуміла й дорога Заньковецькій, що виросла в сільських умовах і знала всю правду життя селянської дівчини й жінки.

Понад 30 років грала Заньковецька Олену й завжди скоряла серця глядачів. Широко відомий реформатор російського театру, К. Станіславський бачив її в 1912 р. і таку давав оцінку:

“У п’єсі нагромаджено надто багато страждань і введено багато розмов і персонажів. Але задумано сильно. “Абаш-Паук” (так Станіславський називав Бичка) страшний, та в побутовому відношенні цілком правди-

вий і можливий. Коли б Кропивницький був лише режисером, а не актором і автором крім того, — він зробив би з п'єсою те, що потрібно, і п'єса від цього значно виграла б. Що ж до Заньковецької, то на її плечики звалено страшний тягар . . . Полегшити наполовину, стало б багато краще. Але те, що зроблено, говорить про величезний талант. А головне — все своє, від початку й до кінця. Сцени спяніння й божевілля — потрясаючої сили. Талант вийнятковий, свій, національний . . . Я б сказав — істинно народний”.

За кілька місяців перебування на сцені Заньковецька була так уславлена, що само її ім'я на афішах притягало публіку. Переїзди з міста до міста називає Н. Лазурська “ суцільним тріумфальним походом Марії Заньковецької” і додає: “Але серед розкішних квітів успіху виявлялися нерідко колючки заздрости й недоброчливости та вони нераз болюче кололи артистку.

Сюди належали неминучі закулісні інтриги, які не відмовлялися навіть від злочинних спроб отруєння: “на щастя, доза не була настільки сильною, щоб привести до катастрофи. Бувало, що до білил для обличчя підмішували приправи, які подразнювали шкіру до хворобливого стану; підкидали бите скло на ті місця, де Заньковецька мала падати. Це, так би мовити, зовнішні фізичні уколи, а скільки дрібних, але отруйних уколів самолюбства, скільки розчарувань у людях довелося знести артистці! . . . ”

Театр Кропивницького із збагаченим репертуаром грав у Харкові, Полтаві, Новочеркаську, Ростові над Доном. Ще в минулому році він так захопив киевлян, що вони рішили вивінувати його блискуче в усі аксесорії, щоб створити справжній, на найвищому рівні художній український театр. Фінансувати це важливе діло піднявся — Михайло Старицький. Він перебрав художнє керівництво й управління, а Кропивницький стояв на чолі трупи як актор-режисер.

У половині липня 1883 р. прибули до Києва Кро-

пивницький, Заньковецька й Садовський та прийшли на пробу оркестру й мішаного хору Миколи Лисенка, які тепер злучилися з театром. Софія Тобілевич, тодішня хористка, а згодом дружина Карпенка Карого живо розповіла про цю зустріч із славними акторами:

“ . . . Нарешті, проба закінчилася. Признаюся щиро, що всі ми, співаки, дуже потомилися від неї. Кропивницький, Садовський, Заньковецька та інші присутні на залі кричали нам “браво” і плескали в долоні. Кропивницький потиснув руку перше Лисенкові, а потім Старицькому. Марія Заньковецька, експансивної вдачі, обняла Миколу Лисенка й поцілувала, а потім підбігла до самого бар’єра оркестру і почала посилати нам поцілунки кінчиками пальців, промовляючи:

— Прекрасно! Прекрасно! Прекрасно!

Після цього вона по дошці, яка з’єднувала сцену із залем, вибігла до нас і почала тиснути всім нам руки, дякуючи. Декого з дівчат вона цілувала.

— Ви дуже добре співали, — казала вона. — Я бачу, що вас учив великий майстер.

Заньковецька просто зачарувала всіх нас своєю щирістю і простотою поведінки. Коли вона знову пішла в зал, ми довго ще не могли заспокоїтись.

— Зовсім не горда, — казали одні.

— Красива, — говорили інші.

— Не жінка, а справжній вогонь, — чулося серед нас.

Сподобався нам також і Микола Садовський”.

Михайло Старицький запросив гостей до себе на Лукіянівку, щоб весело й гучно відзначити нову подію в історії українського театру. Помагаючи у підготові цієї гостини Софія Тобілевич затимила й її перебіг:

“ . . . Мав бути обід і чай після нього. Усіми господарськими роботами керувала Ольга Лисенко. Помічниць у неї, крім нас дівчат, було багато. Понаварювали й понапікали багато смачних страв, солодких тістечок і пиріжків. Михайло Старицький подбав, щоб

було вдосталь пива та вина. На льоду в льоху берегли чимало пляшок шампанського. Обідати мали на веранді, яка, до речі, була дуже простора. Столи понакривали чудовими, вишитими українським орнаментом скатертинами. На них стояли живі квіти. Мені здавалося, що я ще ніколи не бачила так чудово сервірованого та оздобленого стола, хоч мені доводилось жити у багатих поміщиків.

Михайло Петрович похвалив усіх нас, як господарок. Йому особливо сподобався святковий вигляд веранди, прикрашеної гірляндами з живих цвітів.

Почали сходитись гості. Їх просили пройти до вітальні, а коли всі поприходили, Михайло Старицький відчинивши широко двері на веранду, запросив гостей до обіду.

На чільному місці посадили М. Кропивницького, а поруч нього — Марію Заньковецьку. Садовський, як давній знайомий Старицьких, сів на другому кінці стола, серед нас, дівчат. Він дуже багато жартував і швидко став центром уваги всього товариства.

Допомагаючи господарювати я часто поглядала в той бік, де сиділи Кропивницький та Заньковецька. Кропивницький був досить огрядний, повновидий, з живими й розумними очима. Він мало говорив, а більше слухав те, що казали інші, час до часу подаючи дуже дотепні репліки. Жартуючи, сам не всміхався. Був дуже чемний до обох своїх сусідок — Марії Заньковецької та Софії Старицької.

Чим більше я приглядалась до артистки Заньковецької, тим більше вона цікавила мене. Таких очей, як у неї, мені ще не доводилось бачити. Живі, повні вогню, вони світились, блищали, пламеніли як дорогий самоцвіт на сонці. Обличчя в неї було надзвичайно рухливе. Найменші відтінки почуттів відбивались на ньому так виразно, що можна було відразу догадатись, про що думає Заньковецька і що вона відчуває.

Треба було бачити її в ту хвилину, коли Михайло

Старицький підвівся, підняв свій бокал з шампанським і звернувся до всіх, виголошуючи перший тост за успішний розквіт українського театрального мистецтва. Очі в Марії Заньковецької засяяли, як бризки роси під соняшним промінням. Вираз обличчя став надзвичайно приемний, усміхнений, і вся вона відразу стала невимовно гарною. Трудно було тоді одірвати свій погляд від неї. А коли Старицький, підвищивши голос гукнув:

— Покажемо отим люциперам, сатрапам царським, гнобителям нашого українського народу, що ще жива в ньому душа, що кличе та душа синів вітчизни до діла!

Марія Заньковецька, гнучка станом, випросталася, скочивши на рівні ноги, з високо вгору піднятим бокалом хутенько підійшла до нього, чокнулася і так само голосно, як і він, виголосила:

— Так, Михайле Петровичу, покажемо й докажемо!

Старицький поцілував з пошаною в неї руку, а вона щиро обняла його й поцілувала. Оті “покажемо й докажемо” були виголошені нею з таким завяттям, так урочисто, наче клятва працювати для народу, тільки для народу.

Кожен виголошував який-небудь тост. Кропивницький підняв чарку за розквіт української культури. Садовський голосно гукнув:

— Хай живе наша мужича мова!

А Микола Лисенко додав:

— Нехай живе і той нарід, що зберіг її!

Жіноцтво пропонувало тости за успіх новозорганізованої трупи та на здоров'я Кропивницького, Заньковецької і Садовського . . . ”

Український рух дістав нову, міцну зброю — відроджений театр, а молода 23-річна Марія Заньковецька на порозі слави, в тому колі найкращих культурних діячів і патріотів побачила себе — вибраною між вибранцями.

II.

В розквіті слави.

Перші виступи нового українського театру почалися в Одесі в серпні 1883 р. *) під орудою Михайла Старицького, талановитого поета, драматурга й повістяря, високоосвіченого знавця історії України, її народного побуту, пісень, мистецтва, який підніс вистави на високий рівень історичної й реалістичної правди, незвичайно дбаючи про художнє оформлення сцени. Досі обстановка й декорації були найслабшим місцем українських труп. Старицький, людина заможна, не щадив коштів на всі тзв. театральні реквізити. Він щедрою рукою оплачував акторів, яких платні на багато перевищали інших тодішніх театральних підприємців. Змагаючи за повноправність української культури Старицький особливо дбав, щоб його спектаклі були водночас і мальовничою демонстрацією окремішності й культурності української народної маси, її слова, поезії, пісні, музики, танцю, звичаїв . . . В часи розгону всього українського життя, театр був його єдиним виявом. Поєднуючи побутові основи з зовнішньою мальовничістю театр Старицького промовляв до глядача захоплюючою силою кольоритних образів, прекрасних сценічних картин, на тлі яких виступали незрівнані своїми талантами актори. Дотеперішній склад трупи Кропивницького збільшився тоді іменами таких артистів як: Ганна Затиркевич-Карпинська, Іван Карпенко-Карий, Манько, Грицай, а врешті Опанас Саксаганський. Чудовий хор Миколи Лисенка начислював 30 осіб, самої молоді.

В одеському Маріїнському театрі закипіла робота на сцені й за лаштунками. Незважаючи на поспіх і га-

---

*) Микола Садовський, а за ним і другі подають, що "сезон почався 3 серпня", але з перевіреної хронології виходило би, що 15 серпня. (Пор. М. Л. Кропивницький, Збірник статей спогадів і матеріалів, Вид. "Мистецтво", Київ, 1955, стор. 393).

Марія Заньковецька у "Лісовій Квіті" Л. Яновської

рячковість — дисципліна була дуже сувора. Старицький був завжди присутній на пробах дбаючи головню про естетичне враження сценічних картин, декорацій, обстановки, розставки хору, мізансцен . . .

— Він справжній художник! — говорила про Старицького Заньковецька.

Афіші сповіщали, що на перші вистави всі білети вже випродано. Виступи започаткувала — "Наталка-Полтавка". Зала знизу до самого верху вщерть наби-

та, повно й у переходах і поплід стінами переважно молоді, що пробилась без вступів. За сценічні лаштунки доносився із залі людський гомін мов далекий шум морського прибою. Раптом капельмайстер Черняхівський підняв свою дірігентську паличку і в урочистій тиші понеслися звуки увертюри Лисенка.

За кулісами Софія Тобілевич гляділа на Заньковецьку, що зараз мала співати всім відоме “Віють вітри” і стояла біля своїх відер і з коромислом у руці. “Невже їй не страшно? Адже ж тисячі очей будуть дивитися виключно на неї і стежитимуть за кожним її рухом, за кожним словом! Ой, як страшно!” — лякалася початкуюча хористка. Але даремне:

“Під мелодійне звучання оркестру завіса повільно пішла угору і Заньковецька-Наталка опинилась перед публікою така ж спокійна, як за хвилину перед тим, коли вона чекала свого виходу. Вона трималась на сцені так невимушено, просто, неначе селянська дівчина, яка була сама, без жодного свідка її поведінки. Заньковецька здалась мені зовсім новою людиною, не тією, яка розмоєляла зо мною ще незадовго до початка вистави. Перед глядачами стояла справжня дівчина, яких було так багато по селах широкої України. Вона так щиро журилась за своїм коханим Петром, від якого давно не було звістки, що журба її хвилювала всіх. Чесність тієї дівчини була така ж наявна, як і її хвилююче кохання до парубка, що його вона дожидалась усупереч ріжним перешкодам та нещастям. Пісня Наталки “Чого вода каламутна” настільки глибоко проймала душу слухача, що хотілось навіть заплакати. Звуки голосу Заньковецької були щирі і цілком відповідні до тих слів, які вона вимовляла. Я не питала тоді сама себе, чи гарний був у неї голос. Я відчувала, що в ньому звучить сама правда, життєва правда. До того незабутнього вечора я ще ніколи не чула такого виконання цієї пісні.

Блискавичне перевтілення артистки в образ тієї людини, яку вона показувала на сцені, примусило мене недосвічену, здивуватися й захопитись. “Так от чому всі так хвилюються й до глибини душі переймаються всім тим, що каже й робить Заньковецька на сцені!” — думала я підчас антракту. “Оце й є справжній сценічний талант, — вирішила я, — примусити публіку забути, що перед нею артистка, і повірити кожному її слову . . .” Глядачі шаленіли, сипались квіти, а після спектаклю молодь понесла на руках Заньковецьку, Кропивницького й Садовського до їхніх домівок.

Заньковецька—сотниківна Галя
в Т. Шевченка “Назарі Стодолі”.

Те саме діялося й на всіх наступних виставах: “Назар Стодоля”, “Доки сонце зійде”, “Гли тай або ж лавук” . . . проходили при бурхливих оваціях. У кожній ролі Заньковецька створювала зовсім інший, оригінальний образ, і хоч майже всі її героїні взяті з сільського життя, — вона ніколи не повторялася.

Софія Тобілевич пробу-

вала відкрити, якими чарами володіє артистка Заньковецька, що зворушувала до сліз і до непритомности глядачок. І вона перш за все підкреслює почуття міри в оволодінні голосових експресій. Ролі Заньковецької спокушували інших вдаватися до крику, істерики і інших мельодраматичних виявів. Але Марія Заньковецька “ні разу не зрадила своїй героїні, змальовуючи її найглибші почуття, найтонші відтінки ріжних змін у тих почуттях та в думках. Найтяжча сцена в “Глигаї” — це одержання листа, підробленого Бичком, втрата коханого: “Нема Андрія . . .”, “Зрадив, зрадив милий!” Тут дійсно можна було б стати на шлях мельодрами. А проте Заньковецька уміла говорити без гучних, істеричних вигуків на притишеному, грудному голосі, який іноді переходив у шепіт, страшний, вражаючий шепіт, від якого мороз ішов поза шкірою . . . Голос Заньковецької був такий багатий на ріжні звучання, що своєю тональністю мав широку можливість малювати безліч ріжних відтінків людських почуттів”.

Заньковецька завжди вміла тримати увагу глядачів у високому напруженні і тоді в залі панувала глибока тиша, ця тиша, якої прагне кожний актор, але яка дістається тільки найбільшим.

Сама добра співачка, Софія Тобілевич подивляє широкий діапазон голосу Заньковецької: “Вона грала на тому голосовому апараті, як найкращий ліяніст на роялі, користуючись ріжними регістрами клавіатури і ріжними відтінками: то ліяно, то форте, то зовсім ліяніссімо — до шепоту. В неї були якісь особливі грудні інтонації, що звучали мяко й надзвичайно тепло, а коли треба — то й трагічно, навіть патетично. Ніколи не було в неї крику, який міг би непременно вразити вухо. Багатство й різнобарвність інтонацій її голосу робили кожне вимовлене нею слово надзвичайно рельєфним, виразним. Здавалось, що слова ролі — це не що інше, як самі почуття, які природно шукали вияву в най-

більш правдивих, щирих інтонаціях, а часом і в трагічному мовчанні.

Таким же самим багатством різних голосових відтінків звучали у Заньковецької її ролі іншого, не драматичного пляну. Адже вона грала і Пріську (“По ревізії”), і Ївгу Цвіркунку (“Чорноморці”). Такого веселого й двінкого сміху, як у неї, мені, здається, ніколи не доводилось чути. Моторна, легка у своїх рухах, жвава, граціозна в швидкому танку, вона запалювала веселощами всіх глядачів. Жартувала й сміялась Заньковецька так, що не можна було не сміятись разом з нею.

Такої Ївги Цвіркунки, якою була на сцені Заньковецька, я вже ніколи пізніше не бачила. Дуже реальним був у неї образ цієї жінки, одруженої проти волі ще занадто молодою, як те часто траплялось на селі в деякі часи. Своїми жартами й веселощами вона неначе кидала виклик самій долі, що спарувала її — життєрадісну, закохану в життя, — з нелюбом, а до того ще й з задрісним, похмурим чоловіком.

У сцені, коли Ївга розчісує косу молодій Марусі, готуючи її до вінця і, розчісуючи співає пісню “Плавай, плавай, лебедонько”, вона глибоким смутком тієї пісні неначе відхиляла завісу, яка ховала за собою весь внутрішній світ молоді, нещасливої в житті жінки.

Почувши глибокі, грудні звуки журливої мелодії та слова, які Заньковецька вимовляла чітко і з великим сумом, я відчула в той мент, неначе і з моїх очей почала спадати полуда. Я зрозуміла тоді не тільки горе самої Цвіркунки, яка шукала забуття в веселих піснях, жартах і танках, ховаючи тяжкий сум у глибині своєї душі . . . ”

Проте виїняткові краси голос Заньковецької, якої спів давав стільки правдивої насолоди слухачам, не був тим першим голосовим матеріалом, який вона вишколювали для опери. Коли вона в першому році участі в українському театрі грала в Харкові, захворіла

на дифтерит і це шкідливо відбилося на її голосі. Вона про те з сумом згадувала:

“Мене не задовольняє після мого втраченого голосу нічий спів. Може, недобре так говорити про себе, але це правда — голос у мене був дивовижний і я плачу по ньому, як по безповоротно загиньому талантові, за який треба відповідати перед Богом”.

Цей суворий осуд Заньковецької опрокидують меуаристи, біографи й рецензенти, бо до останнього часу її перебування на сцені “прекрасна школа та наддивовижу приємний тембр голосу” мали перед публікою величезний успіх.

Так було й після Одеси в Миколаєві, Єлисаветі, Києві, Житомирі . . . Навіть найбільш вимогливі, якими є самі актори, бачили в Заньковецькій щось недосяжне й неповторне. Завжди поміркований Карпенко-Карий не менше других захоплювався:

“ . . . Про неї сказати “талант” — дуже слабеньке слово. Вона геній сцени! Такої артистки на європейській сцені не знайдеш! Я бачив французьке театральне світило, прославлену Сару Бернар. Не можна навіть і порівнювати. У Сарі все штучне, сама лише помпезна деклямація, а в нашій Заньковецькій така щирість і глибина почуттів, таке довершене відтворення образів чистих і чесних українських дівчат і жінок, що вся душа мимоволі захоплюється ними. Велика будуччина чекає на неї, і я знаю, що її ім'я буде широко відоме не тільки в нас, на Україні, а й далеко поза межами її. Такий талант може народитися лише один раз на століття . . . ”

Найбільш вимогливий до акторської гри П. Саксаганський бачив небувалий вплив у виступах Заньковецької на глядачів: “Вона могла затопити театр слізами”. На вид тієї української дівчини чи жінки такої правдивої і водночас високо поетичної, з її чарівною красою, гіркою долею й стражданнями — глядачі, зворушені до глибини плакали над народнім горем, а ак-

тори були для них не тільки артистичними виконавцями роль — але носіями української ідеї, громадськими діячами.

З особливим піднесенням, з якимсь “священним трепетом” і хвилюванням відбувалися вистави в столичному Києві. Кожна з них закінчувалася бурхливою овацією, публіка без кінця викликала артистів, молодь тиснулася до рампи, закидувала сцену шапками, продіставалася на сцену й обнімалася з акторами. Цих сцен братання публіки з акторами не могла й поліція припинити. Таке ставлення глядачів до театру як українців у 80-их роках минулого століття було рідкісним, а то й нечуваним явищем. Згадуючи той час з перспективи чвертьстоліття донька реформатора українського театру, Людмила Старицька-Черняхівська писала:

“ . . . Натхненна гра артистів і настроїв, що панував у театрі, зливалися в один спільний захват. Він передавався від публіки артистам, підносив їх виконання до найвищого ступня, а зі сцени вісся знов у публіку і вогнем запалював серця глядачів. Артисти й глядачі зливалися в одну душу; від буйного захвату здригався театр. То була публіка! То були часи! . . . ”

Російська адміністрація в Україні зразу кинулася на цю єдину трибуну українства, якою був театр. Російська преса нацьковувала тенденційними рецензіями (“Києвлянин”). Російські актори й підлабузники, яких ніколи не бракувало й серед власних земляків, робили доноси й наклепи.

“Коли після останньої вистави (“Чорноморців”) публіка дійшла до екстазу і почала розносити акторів вулицями до дому з гучними криками й оплесками, генерал-губернаторові Дрентельну донесли, що трупа ця небезпечна, що вона викликає сепаратистичні демонстрації і сіє крамолу” — читається в “Театральних згадках” Миколи Садовського. У них він згадав, як російські актори скинули декорації на голову Кропив-

ницькому і тільки випадок врятував йому життя. Це сталося ще на початку 1882 року. Московські репресії появилися вже давніше, коли дозволено українські вистави, але тільки при супроводі такої самої кількості дій російської п'єси. По всіх містах "поліцмайстри" гляділи з лихою підозрою на рух біля українських вистав. Кропивницький розповів у автобіографії про перші вистави в 1881 р.:

" . . . Що коїлося в Кремянчуці, коли наліпили афішу "Наталка Полтавка" і "Кум-мірошник", трудно переказать. Не фаєтони, не карети загальмували підїзд, а фуртони та ковані повозки полтавських козаків. Пішли биткові збори. Поліцмайстер Філонов, стоячи біля театру, застеріг: "Если такое столпотворение будет долго продолжаться, придется донести губернатору! . . ." "Навіщо?" — спитав я його. Він нічого не відповів . . . "

Який панічний був страх перед російськими репресіями, говорить інше місце автобіографії Кропивницького:

"В 1879 році . . . великим постом я поїхав у Київ і тоді вперше познайомився з Лисенком, Старицьким... і ще з декотрими, не пригадаю прізвищ. Це було в помешканні Лисенка. Всі українці заполохані були гірш зайців. Коли захотіли земляки почути пісень херсонських степів, то муіли спершу поставити скрізь варту, щоб який "доброволець" не почув крамольної української речі та не доніс всесильному Дрентельнові. Огляділи підїзд, декотрі поставали біля вікон, щоб, як бува хто підійде, зразу припинити спів . . . "

Коли зо страху перед Дрентельном не можна було проспівати в приватній хаті української пісні, то чого можна було сподіватися для нового українського театру, що завоював увесь Київ.

Строга заборона українських вистав впала не тільки на Київ але на всі "губернії" генерал-губернаторства Дрентельна: Київщину з Полтавщиною й Чернігівщи-

ною, Поділля та Волинь. На всякі запити цей “генерал-губернатор” відповідав: :

“Нікакіх Кропівницьких і Заньковецьких не падпушу на пушечний вистрел к Києву” (Ніяких Кропивницьких і Заньковецьких не допущу до Києва на гарматний вистрел).

Коли роблено завваги, що в Петербурзі й Москві українські вистави дозволені, відповідав, що “там це тільки театр, а тут політика”. Проте цього політичного значення українському театрові не відібрала його вандальська заборона, а навпаки воно зростало й міцнішало.

В листопаді театр розпрощався з Києвом на довгі роки. Відтоді головним тереном діяльності українського театру стали: Харківщина, Катеринославщина й Херсонщина, а також грав він у губерніях Бесарабській, Таврійській, Воронежській і в областях Донській та Кубанській, де жило українське населення. Одеса стала українським театральним центром.

Але й тут українські п’єси можна було виставляти тільки разом із російськими і з тою самою кількістю дій. Це дуже утруднювало працю театру. Треба було мати групу російських акторів і вмістити в один вечір дві п’єси.

А втім усупереч усім “губернаторським і міністерським циркулярам” театр Старицького-Кропивницького вів діяльність із неослабленим успіхом: Житомир, Одеса, Новочеркаськ, Ростов на Дону, Таганріг, Воронеж а далі Харків, Кишинів, і знову Одеса. Микола Садовський розповів, як у Воронежу навіть баби-перекупки приносили Старицькому масла замість грошей, щоб пустив подивитися на своїх — “так задихався народ під ярмом обрусительної політики царського уряду, така стихійна була любов до свого рідного театру!”

До нового репертуару ввійшли: С. Артемовського-Гулака “Запорожець за Дунаєм” з Заньковецькою-Ок-

саною та опера Лисенка “Утоплена”, в якій Заньковецька співала Горпину.

Слава Заньковецької росла з кожним її виступом. У пресі появлялися довгі характеристики її мистецтва, як приміром “Одеський вістник” писав:

“Пані Заньковецька є першорядною зіркою, першою українською акторкою без жодних хиб. Говорити про неї детально, перелічувати всі її гарні акторські примети і зайво, і нелегко. Зазначимо проте найголовніше. Чудовий талант її надзвичайно різноманітний: у драмі викликає вона щовечора істеричний лемент глядачів, у комедії примушує вона реготатися без краю, в оперетці не має вона собі подібних—різнобарвність жіночої акторської вдачі, що такої й не було ще на українському кону. Найвластивішою рисою цього таланту є повний правди, простоти й натуральности реалізм. Цей реалізм відзначається в кожному слові і рухові акторки. Володіючи саме таким талантом, може артистка з її найчутливішою нервовою системою довести свою гру аж до самозабуття; наслідком цього є таке ж самозабуття публіки, перед враженими й здивованими очима якої вже не пані Заньковецька, що наслідуює чи то сумній чи веселій дійсності, а сама дійсність, що її вигляд легко може викликати як сміх, так і сльози. Від її гри робиться глядачеві і моторошно, і лячно; бачучи смерть, горе, нещастя, він плаче (дослівно) тими ж слізами, які ллються з очей акторки, а її сльози — це сльози героїні, звичайної пасербиці життя . . . Охоплюють глядача і непідроблені веселощі; бачачи тут явища життєві, що заслуговують на сміх, він і сміється тоді щиро, весело, тим сміхом, що далеко від нього стоїть усенький натяк на підроблення, сміхом, що ним сміялася й артистка, а її сміх знов таки є сміх героїні, здебільшого — лестухи життя . . . Запровадити такий правдивий реалізм до гри із співами це вже надто важко, але і в цій царині панує пані Заньковецька . . . ”

Творче зростання великої артистки було огріте палким коханням її незрівняного партнера.

**Микола Садовський
у побутовій ролі.**

Микола Тобілевич-Садовський, “герой” і “перший коханець”, якого не було на українській сцені ні перед ним ні після нього, мав для таких роль усі зовнішні передумови: високий ріст, прекрасна будова, виразне обличчя й багатий голос. Його оксамитний, теплий барітон, рівний у всіх регістрах і добре розроблений прекрасно зливався з м'яким, світлим меццосопрано Зань-

ковецької та завдяки тонкій музикальності обоїх вони досягали в сценах-дуетах незрівняної гармонії вокальних партій з драматичним ритмом роль. Садовський міг виконувати партії ліричного й драматичного баритона, грати ролі героїв історичних драм і трагедій та любовника в побутовій драмі чи комедії, як і Заньковецька драматичну Бондарівну, лірико-драматичну Наймичку або лірико-комічну Цвіркунку.

Всі перші ролі основного репертуару Заньковецької створені з Садовським. Він був її Петром у “Наталці Полтавці”, Степаном у “Невольнику”, Назаром у “Назарі Стодолі”, Андрієм у “Глигаї”, Грицьком у “Ой, не ходи, Грицю”, Тарасом у “Бондарівні”, Гнатом у “Безталанній”, Панасом у “Наймицці” . . . В їхніх діяльностях голоси зливалися в чудові, гармонійні дуети—в єднанні музики, піснних і пристрасних почуттів, молодости й кохання. Їм обоїм чужі були деклямаційний патос і штучне позування. У високий але безмірно ширий драматизм Заньковецької її партнер ніколи не вно-

сив елементів реторики ні патетичної напушености. А проте Садовський — це був “орел, українська народня героїка, полумя, поблизу якого все спалахувало, що було; плястичний, піднесений, могутній!” (Є й така ляконічна характеристика його гри). Але навряд, чи став би він таким неперевершеним артистом, якби не творча праця з геніяльною Заньковецькою.

Спільні виступи Заньковецької й Садовського не мали собі рівних може тому, що їхні молоді серця розквітали справжнім коханням не тільки в сценічній грі.

Софія Тобілевич згадуючи ніжне привязання братів Тобілевичів до їхньої сестри, близької її подруги, Марії Садовської, не могла того “сказати про Миколу, який віддавав тоді всі свої палкі почуття красі й гордошам нашої трупи Марії Заньковецькій. Робота в театрі та спільне життя з Заньковецькою не лишали в нього часу на інші, хоч і родинні звязки”.

Веселий, говіркий, закоханий у пісню Садовський звав Заньковецьку своєю “Марусею”, що сама була йому як пісня. Чудова українська пісня їх познайомила в Бендерах і він для цієї пісні вирвав її з глухої фортеці та боровся за право офіцерші Хлистової стати артисткою Заньковецькою. Зате й віддала вона йому всю силу свого кохання, яке скріплювали їхня талановитість і спільна любов до театру.

В тяжкому для неї закулісовому світі він допомагав їй переносити всі злигодні, він був їй милим, другом, мужем, коханцем. Вони відчували справді ту радість і щастя кохання, що їх переживали герої драм, в яких вони обоє так вірно й щиро грали.

Листи Садовського до Заньковецької не мають ні дати ні місця. Мабуть, уривок одного з них, що збереглися й опубліковані, був ним писаний в часі розриву із Мих. Старицьким, а може, ще до фортеці Свеаборн, бо згадувані в ньому великі клопоти з організацією української трупи, та бажання вирвати її з “безталанного

життя". Одне тільки певне, що він її гаряче кохав і знаходив для вияву цього чуття ніжні слова народніх пісень:

" . . . Галочка ти моя чорнесенька, серденько ти мое любее! Як мені тяжко зробилося, коли я одібрав твій лист, де ти, моя зірочка ясенька, пишеш, що й досі слабуєш тілом, а тут ще твою бідную, пошарпану негодою, душу гнітити намагаються твої рідні, котрі повинні піддержати, надати тобі сили, надать одваги на боротьбу з твоїм ворогом! Тяжко! І мов камінюка давить моє серце, мою душу, що я зараз оце далеко від тебе, не можу своєю порадою піддержати дух твоєї душі! Вір мені, моя цяцяня, і мужайся! Нехай тобі, що хочять кажуть про мене (я знаю, що тобі товчуть, що я і сякий і такий), але я твій повіки. Ніколи в світі я так нікого не любив, як тебе, моя галочко чорноперая. Ти все моє! І радість, і щастя, і доля! І коли б мені Бог допоміг вирвати тебе з того безталанного життя, у яким твоя душа тепер знаходиться, і дати тобі іншу, лучшу, кращу жизнь, то я тоді був би найщасливіший в світі!

Будем терпіть, не все ж ворогам бенкетувать, приїде й нам празник! Очунной, моя любя, та напиши мені, що там і як? Учора я послав генерал-губернатору телеграму, щоб позволив дати концерт, та не знаю, яка то буде відповідь. Якщо він pomoже, то ми тут дамо з Марком концерт (Марко уже на моїй стороні), і я прилину до тебе. візьму тебе кудинебудь на край світа, дальше від цих міст, де ти, моя голубонько потерпіла!...

Пиши мені, моя пташечко, хоч кількя слів, як твоє здоровя! А коли хочеш, то ж я все кину тут і приїду. Пиши ж, мамуня. Хоч два слова, скільки можеш! Мені й те буде радість, хоч твою руку побачити на папері. Цілую тебе міцно, щиро й без числа. Твій по вік.

Микола".

В часі посту було заборонено грати і в тій примусовій театральній перерві актори розїздилися на від-

починок. Тоді Заньковецька отримувала від Садовського його палкі листи:

“ . . . Серденько мое кохане! Як твоє дорогее здоровячко, моя рідна? Я тільки третій день як приїхав, а вже не маю просто місця, така мене бере туга, що я далеко від тебе, не бачу мою зірочку, не щебече вона мені, і сумно якось, нудно, і наче чогось нема . . .

Бережи своє здоровячко, не сумуй, не тужи, вір же ти мені, моя радість, моя єдина, що нема задля мене нікого на світі краще, нікого миліше. Коли цьому повіриш, то ніколи в голову тобі не повернеться думка, що я тебе забув. Не маю сили, не маю ваги викопати перед тобою всю мою душу, котра тепер зовсім одинокка, мов той оазіс на безкрай, гарячій піщаній пустині. Ти моя радість, і туга, і сила, і воля, і все на світі, що тільки є в житті чоловіка найкращого, найдорожчого ! ! . . . ”

Ще літом 1884 р. в Ростові над Доном Карпенка-Карого засуджено на заслання і він ізза прихильності тодішнього отамана донського війська, Святополк-Мирського перебував у Новочеркаську. Його відвідав перший Старицький і пропонував грошеву допомогу, щоб уможливити роботу над новими п'єсами. “Заньковецька - геній”, говорив він, “а нема матеріялу, на якому міг би засяяти всім своїм блиском її талант”. Слід при тому зазначити, що й драматургам не легко було писати, бо рідко траплялося, щоб поліцейська цензура дала дозвіл на поставлення нового твору.

Український театр був на той час і єдиною катедрою історії України. Тут народ пізнавав своє минуле, до того ж у рідній мові. Тому історичні п'єси були дуже любжані для театрального репертуару. Великим здобутком було, коли цензура дозволила нову п'єсу Карпенка-Карого “Бондарівна”. Садовський згадує про її “величезний успіх” в Одесі, в січні 1886 р. Заньковецька грала в ній молоденьку дівчину Тетяну, доньку старого козака Гната Бондаря. Вона вірно любить хо-

роброго козака Тараса та відкидає багаті дарунки старости Каньовського, що всіма силами хоче здобути її ласки. Врешті він викрадає її та в своїй палаті називає її “королевою між усіма жінками”, але козацька дівчина відповідає “вельможному панові”:

— Я думала, що пан вельможний справді лицар!... Аж бачу, що і в тебе на макове зерно не має честі! Нащо ж повіріяти мене задумав, мого старого батька, мого милого? Хто ж може силою кохать? Таке кохання є зневага! Який же лицар ти, що розпаливши кров свою звірячу, готов віддати і рідний край, і жінку, котрій ти присягав, і дітей своїх за те, що через силу я зроблюсь твоєю на годину? Не вельможний пан ти, не лицар, а злодій, душолюб розпутний, що впину не маєш своїм гидким бажанням, і через них свою й чужу ти губиш честь! . . . О, нещаслива та земля, на котрій матері таких, як ти, дітей рождають . . . ”

**Заньковецька - Бондарівна
в п'єсі І. Тобілевича**

Заньковецька вимовляла ці слова без патосу, але в її простоті відчувалося неустрашимість тієї доньки українського народу, що погорджувала польським шляхтичем. Зате й гине вона з рук ненависного пана, коли вривається в палату Тарас. Заньковецька-Бондарівна була не тільки дівчиною з сильним характером, але й доброю донькою й вірною нареченою козака-лицаря.

У своїй грі вона досягала не тільки трагічної висоти, але й героїчної сили. В образі Бондарівни - Україна своєю величчю й благородством перемагала нахаб-

ність і насильство Польщі. Роля дівчини-патріотки Тетяни ввійшла в основний репертуар Заньковецької.

Літній сезон 1886 р. товариства під орудою Садовського збагатився новою п'єсою Карпенка-Карого: "Наймичку" поставили в Ростові, куди потай поїхав автор. За його словами Заньковецька-Харитина була на недосяжній височині:

" . . . Вона змалювала такий образ, про який я міг тільки мріяти. Я побачив на сцені не артистку в ролі Харитини, а справжню Харитину, щирю, чесну сільську дівчину, з чистим серцем, з високо благородною вдачею. Простота, невимушеність, правда і глибока моральна незайманість були головними рисами виконання цієї ролі геніяльною артисткою: Це вже не великий талант, а геніяльність! . . . "

А коли наспівали рецензії з похвальними голосами про "Наймичку" - Заньковецьку, Карпенко-Карий ставив ім'я Заньковецької поруч борців за українську культуру, за визволення українського народу:

"Вона й сама не знає, чим вона є для кожного українця-патріота. Кожний справжній українець як вірний син свого народу мусить берегти в своїй хаті портрет Заньковецької, як ми зберігаємо портрети нашого генія Тараса Шевченка. Всі українці повинні навчати дітей своїх і онуків шанувати ім'я цієї геніяльної артистки . . . Як вірна донька свого народу вона знає й розуміє, в яких тяжких умовах він живе, і силкується своїми художніми засобами збудити глибоке співчуття широкої публіки до знедолених і покривджених селянок . . . "

Цікаво, що двадцять років пізніше це порівняння Заньковецької до Шевченка вийшло й з-під пера Симона Петлюри::

" . . . Ми провели б певну аналогію між Заньковецькою і таким національним генієм-поетом, як Шевченко. Як цей останній був, є і на довгі часи залишиться поетичним виразником нашого національного страж-

дання, співцем історичних мук нашого народу, то таким самим геніальним виразником національного горя нашого і в його минулому, і в сьогочасному є Заньковецька на сцені. Вона артистичний символ цього горя, сценічне втілення тих мук, які доводиться зазнавати українській нації в образі жінки. Її скарги на мачуходолу, її мольба й прокляття, її сльози і часами розпач страшенний, її, нарешті, — надія на щастя, на те, що із сльоз повиростають квітки запашні, — вільного, гармонійного життя нашої нації, — то все нагадує наші національні муки і наші надії. І як Шевченка, по Костомарову, український народ наче обібрав для того, щоб він опоетизував в своїй творчості поетичній страждання народні, так і Заньковецьку обібрала сама доля української нації для високої місії: стати самій за сценічне опоетизування страждань українського народу... Нам здається, що Заньковецька є одною із тих нечисленних сил світової сцени, які цілком відповідають своєю грою великій місії театру”.

Більшого признання від українців не можна було й придумати. Помилкове було тільки припущення Івана Тобілевича (Карпенка-Карого), начебто Заньковецька “сама не знала” своєї ціни. Вибраний нею творчий шлях був свідомим рішенням, на який найсильнішою мірою вплинув Микола Садовський з його непохитною вірою у високе покликання українського театру, сам відданий діяч цього театру і борець за його право на вільний розвиток. Він з приводу першої вистави “Наймички”, яку режисерував, написав:

“ . . . Наймичка так захопила всіх, і слухачів і акторів, що були такі сцени, де і публіка і актори, і навіть суфлер, якому це зовсім не належить, плакали, захльобуючись сльозами . . . Особливо українським театром захоувалась молодь, спершу стихійно, а далі виховувала в своїх молодих душах любов до свого рідного свідомо. Та й старі українці, так звані “галушники”, що сиділи ввесь вік на печі і міряли весь націона-

лізм, свій і чужий, тільки горілкою, галушками та варениками, і хто більш випе горілки та з'їсть галушок і вареників, той був з їхнього погляду дійсний українець. І коли було такий українець, зачарувавшись грою актора, просить його випити горілки, а актор скаже, що він не пє, тут зразу ж на лиці галушника з'являлась дивовижа: "Що? Українець і горілки не пє? Чудасія! Який же ти українець?" То, кажу, навіть і такі січовики на печі-фортеці завурушилися як ті черви, що весь вік рилися у літмі, а раптом блиснув їм промінь світу Божого в вічі; і вони, випивши добре й набравшись горілчаної смілости, але все-таки оглядаючись на всі боки, чи нема, була де-небудь поліцая, обнімаючи тебе, шепотіли: "Ще не вмерла Україна" — і горілчані сльози текли йому по вусах. Отак потихеньку ширилась поміж суспільством українізація . . . "

В один осінній день на пароплаві, що віз трупу Садовського з Миколаєва до Херсону, з'явився давно очікуваний Марко Кропивницький та після довгих розмов розкрив свій плян повести український театр до Петербургу, де завдяки свому колишньому знайомству з акторкою російського театру дістав він дозвіл на українські вистави. Всіх охопили радість і надія та Садовський віддав провід Кропивницькому. В листопаді трупа була вже в царській столиці, щоб за словами Садовського:

" . . . свідчити Петербургові, що живе ще слово українське, що не задавили його ні Петрові батоги, коли він благородними кістками козацтва позасипав болота, на яких збудував свою столицю, ні Катерина, ні ретязі, якими вона повила волю України, ні навіть благородний, високогуманний закон 1876 року царя-освободителя не задавив святого слова 40-мільйонного народу. Воно знову оживає і сміється знову . . . "

Український театр сколихнув цілим Петербургом. Його нечувана популярність стала притягати всі шари суспільства від членів царської фамілії й двора до убо-

гих студентів. Діялось те не без впливу й на зрусифікованих малоросів. За словами Садовського: “Землячки, якими вщерть набиті всі урядові петербурські інституції, від цинкових гудзиків і горохових палът до сенаторів з золотими комірами і сухозлотими соняшниками на плечах, почали потрошку признаватися, що “я-мовляв-теж малорос, але вже давно з України і балакати не вмію, хоч усе розумію. Дуже-дуже приємно познайомитися з земляками . . . ” Високі особистості мали за великий успіх запросити до себе українських акторів, хазяйки питали їх про українські вислови, щоб ними звертатися до гостей, а дами хотіли, щоб їм пригадати любовні слова до коханої: “Моя ти зоре, раю мій!”, бо вони такі хороші й поетичні . . .

Проте величезний успіх завдячував український театр своєму справжньому мистецтву, якого не мав ніоден столичиний російський театр. Петербурська публіка привична до виступів закордонних театрів і найславніших європейських акторів побачила щось неповторне. Ці “хахли” показали москалям на “хахлацькій” мові таку висоту художньої довершеності, що вони мусіли її визнати. Кропивницький на чолі свого неперевершеного ансамблю виявив їм на багато років раніше те, що згодом К. Станіславський поставив як вимогу акторам і режисерам: життєвість замість “театральності”. Досконале зігнання партнерів, викінченість гуртових сцен до дрібниць, вимогливість до найнезначніших роль, які не рідко грали такі геніяльні актори як Кропивницький і Саксаганський та життєва правда, що казала глядачеві забувати про сцену і сприймати її дію як справжню дійсність. Російські рецензенти писали: “. . . Російській публіці іноді здається дивним захоплення якою-небудь жестом, вигуком і т. д. Але в цих сценах з особливою яскравістю позначилося те, що артисти-малороси не копіюють зображуване ними середовище, а саме відтворюють його, передаючи не лише зовнішні риси, але саму його ду-

шу". Найвищим мірилом признання для укр. театру була приязність серед публіки петербурських акторів. Незвичайно рідко актори оглядають других. Дуже вийнято актори притягають увагу своїх професійних товаришів. Українські актори захоплювали російських, вони не могли надивитися їхній майстерності і оглядали їх багато разів у тій же самій п'єсі, як це було нпр. з водевілем Кропивницького "По ревізії", який вважали "найвищою Академією артистичної гри" й шедевром співграння ансамблю. І не диво, тут виступили разом: Кропивницький, Заньковецька, Затиркевич-Карпинська, Садовський, Саксаганській, показавши концертну гру.

Проте Садовський впевняє, що захоплення дійшло до свого вершка з появою "Наймички".

" . . . Особливо цей вияв симпатій захопив увесь Петербург після постанови п'єси "Наймичка", коли виступала М. Заньковецька. Щось невимовно дивне, неописане трапилось. Це був такий тріумф українського слова, якого більш ніколи воно не зазнавало. М. Заньковецька, цей велетень і талант, розгорнула перед публікою такі дивні риси простоти й мистецтва, в яких ця столична публіка, звикла до штучного і через те блискучого виконання, потонула в тій божественній, художій простоті гри артистки.

Уперше в житті своїм цей ситий, блискуче одягнений салон побачив дійсне мужицьке життя. Життя того мужика, якого він бачив тільки з вікна вагона, в якому досі вбачав робочу творину, що, з його погляду, не мала ніякого почуття, ніякого болю, ні страждань. Перед ним з'явилась не в розкішних убраннях артистка, чаруючи своїм дивовижним фасоном одягу глядача, перед ним стояло обідране, забите життям дівчанаймичка. І, незважаючи на дрантя, яким покрито її тіло, вся її істота дихала божественною чистотою та повним любови й муки гарячим серцем. Уперше в своїм житті салон побачив таку артистичну гру, з якої повинен був переконатися, що в мужицькому, змучено-

му працею тілі під драною його свитиною бється часто серце, гаряче серце. Це переконання дала їм художньо-чарівна гра М. Заньковецької. Зате ж і вітала її публіка! Вся зала набита, мов улик бджолами, блискучим ланством сальону, стогнала й гучно вітала артистку . . . ”

“Наймичка” принесла Заньковецькій найбільший успіх, що відбився в багатьох рецензіях і спогадах очевидців, які залучили цю креацію до вершин світового мистецтва.

Кругла сирота-Харитина, наймичка в жидів-шинкарів сподобалась багатієві Цокулеві, що її відкупив від них на свою коханку. Але її чиста душа не може цього перенести, і даремні поривання до слуги Панаса приводять її до самогубства.

Кожна навіть німа поява на сцені Заньковецької-Харитини глибоко хвилювала: “Тендітна, босонога дівчинка, з коромислом на маленьких плечах, з відрами повними води. Тягар ноші згинає її мініатюрну фігурку трохи не до землі. Похитуючись вона перебігає вулицю . . . ” А коли Цокуль торгує її від жида, вона несе вязку соломи в коршму; “і так несе, що Цокуль милується нею — і як хазяїн робітницею, вправною, здатною на всяку роботу і як підлий мисливець за жінкою: така чудова вона в легкості ходи, у всій своїй красі молодости, свіжости й чистоти. І чим більше, силою мистецтва Заньковецької, глядач переконується у високій чистоті цієї дівчини, в сумлінності її як робітниці, трудівниці, тим ближче до серця, з більшим співчуттям до неї сприймається фінал дії: огидні крики шинкарки, її лайка, побої Харитини за те, що ніби то вона розбила глечик з молоком. Наймичка-Заньковецька вибігла на сцену з переляканими вкрай очима і одчайдушним криком: “То не я, то не я розбила, то ланич!” По дитячому зібравшись у клубочок, вона вся затрусилась під ударами шинкарки” . . .

У другій дії Харитина нічого не підозріваючи в

безмежній радості дякує Цокулеві, вона щаслива, що вже не в шинкарів. Але Цокуль заманював довірливу дитину: “Цей підліток-дівчина багато зазнала від людей, від їхньої кривди й злоти, але страждання не зробила її жорстокою, і серце у неї все ще відкрите для віри в добро й правду, для вдячності людям за найменшу їхню увагу, за проблиск жалости й співчуття. Не можна було без глибокого хвилювання слухати з уст Заньковецької-Харитини слова радості, щастя, викликані її оселенням у Цокуля: “І Панас тут . . . Боже мій! . . . Панас . . . Хоч бачитиму його щодня, і то буде з мене! . . . Яке несподіване щастя! . . . ” І від надмірного почуття вдячності й щастя вона звертається до своєї нещасної матері, померлої на лаві в поганій коршмі:

“Може за муки твої, мамо, мені Господь щастя посилає . . . Порадуйся ж тепер зо мною, порадуйся! Поблагослови свою дитину на новому місці! Не вмру тепер у корчмі, як ти, безталанна умерла . . . ” Ось де виявлявся ліричний талант Заньковецької! Здавалося вона всю сцену, весь заль для глядачів заливала, наче весняним теплом і світлом, цим тріумфом чистої душі, яка відродилася до життя і надії на краще майбутнє.

Дивовижна сила чисто народного таланту Заньковецької: у звернення Харитини до померлої матері вона вклала любов-близькість до матері страдниці, властиву українським народним пісням, зверненням до матері від доньки . . . ”

Гарно одіта Харитина в хаті Цокуля з ключами доглядає господарства “хрещеного батька”, а коханка Цокуля Мелашка впевняє наймита Панаса, що хазяїн живе з Харитиною. Харитина ж нічого не знає і признається в своїй любові Панасові. З захопленням писав про цю сцену Суворін:

“Наївність простої дівчини, щось миле, дитяче, я побачив тільки тепер. І як вона просто сказала Пана-

сові, що кохає його, і як плакала вона, коли він грубо відштовхнув її! Це був дитячий плач із схлипуванням, яке раз-у-раз приривалося підчас розмови. Інакше як по дитячому, ця полохлива й наївна душа і не могла плакати, зворушливо-жалісно. Жодного фальшивого звуку, жодного жеста, які б суперечили цілком накресленому образу. Ось де справжній талант, ось де справжня акторська творчість . . . ”

Врешті Харитина починає розуміти, що значать слова Цокуля: “Я давно тебе люблю . . . На злість Панасові полюби мене . . . Щаслива будеш . . . ”

“На злість . . . і щаслива” — з невимовним болем проказує Харитина-Заньковецька. І ось з глибини душі знайомою народною мельодією, якимсь віолончельним протяжним квилінням ринули нарікання на Панаса, скарга на свою гірку долю. І, нарешті під завісу проривається глибоке, приглушене ридання”.

Коли Цокуль домігся свого, Харитина-Заньковецька немов скамяніла, її рухи хода наче в автомата. Вона опам'ятується щойно на слова Цокуля, що минулого не вернеш. Тоді тихі ліричні тони проганяє хвиля бурхливого гніву:

“Усвідомлення цього вкидає дівчину в такий тяжкий відчай, який можна бачити лише в житті, та й то у виняткових випадках. І ридання, і гнів на себе і на весь світ, і якісь стогони відчаю і муки примусили глядача заціпеніти. Ніколи нічого подібного я не бачив на сцені. Цього не можна описати, це вище за те враження, яке підказують оплески й вигуки “браво”. Ви не будете аплодувати, коли перед вами б'ється людина в нестерпних муках. Так було й тут. Це була сама страшна правда, і глядач переживав її зі слізами в горлі і в гарячим співчуттям до нещасної. Це був той відчай, ті муки, коли жінка забуває про все, про свої пози, про свої рухи, про свою зачіску, коли вона пам'ятає лише своє страждання, пам'ятає лише, що життя її скінчене і занепащене навіки . . . Кам'яна людина тоді не від-

мовить їй у співчутті. Це співчуття не зменшилось, коли вона поривом перейшла від розпачу до люті і кинулась на свого спокусника. Це була тигриця, у якої відняли тигреня, — стільки було виразности в її високо піднесеному обличчі, в блиску очей, у гнівному голосі й бурхливості рухів . . . ”

Цей її бурхливий протест виявився з неймовірною силою, коли вона раптом зривала з себе намисто, до-

Заньковецька - Харитина в “Наймичці” І. Тобілевича
рогі дукачі, кидала їх Цокулеві і прожогом, як неса-
мовита вибігала з хати. Кожне її слово було тоді
“вогонь, пожар, в якому клекотіли і гнів і образа”.

В останній дії Харитина сама одна на леваді прислухається до веселої пісні та переходить до тужіння зверненого до матері в ритмі й мелодії народніх голосінь:

“ . . . Краще смерть, тепер, зараз! . . . О, мамо, мамо! Чи бачиш ти, як я мучусь, чи чуєш ти, як стогне душа моя? Нащо ж ти мене породила, чом ти мене маленькою не втопила, а покинула поневіряться між чужими людьми? . . . ”

Останні слова Харитини звернені до Панаса, що дізнавшись правди, вирікається дівчини, бо “не судилась вона йому”: “Не судилась? . . . Така моя доля”. Вкладаючи в них всю свою смертельну тугу й скорботу Харитина в нестримному пориві обнімає й цілує Панаса, а в слові “прощай!” втілює всю свою любов і своє горе. Харитина-Заньковецька прашалася з життям, а глядачі супроводжали її сльозами й риданнями. Образ наймички завершував ореол трагічної краси, простоти й правди.

Слава про український театр дійшла до відома царя Олександра III й він забажав його побачити. В історії імператорського двору було нечуване, щоб цар появлявся в приватному театрі. Для тої цілі найнято окрему залю, обладнано спеціально царську льожу й поширено сцену. М. Кропивницькому було заявлено, що “треба вибрати таку п'єсу, щоб вона була не довга й не коротка, щоб була й драматична, й комічна, щоб не стомила його величність і щоб мала гарну обстанову й костюми”.

Вибрано “Назара Стодолю”, де Заньковецька грала Галю та водевіль “Де ковбаса та чарка, то минеться сварка,” в якому вона грала шинкарку Горпину. Цар оплескував п'єсу Шевченка, але насправді йому сподобався тільки водевіль і він забажав повторити кінцевий танець водевілю.

Після спектаклю артистів покликали до царської льожі. Цар звернувся з запитом до Заньковецької

“Где іграли?”, цебто, де грали. Вона мовчала, а Садовський приписуючи це перелякові, відповів за неї, що на півдні. А коли Заньковецька не давала відповіді цареві й на друге звернене до неї запитання, чи тяжко водночас танцювати й співати, знову Садовський за неї відповів, що це “привичка”.

Інакше свою мовчанку пояснювала Заньковецька. Із її слів Н. Лазурська розповіла:

“ . . . Вистава пройшла з великим успіхом і артистів запросили до царської льожі. Але сама форма запрошення, з попередженням, що артисти повинні відповідати тільки на запитання, та й ця настійня вимога негайно з’явиться перед “цареві очі”, — у гримі, у костюмах, — усе це так неприємно вплинуло на Заньковецьку, що вона в глибині душі вирішила не відповідати зовсім на жодне запитання, що й виконала точно . . . На всі запитання за неї відповідав Садовський і пізніше, описуючи в своїх спогадах цю сцену, приписав мовчанку Заньковецької її надмірному зніяковіттю; але не така Заньковецька, щоб зніяковіти аж до втрати мови — вона просто почувала себе ображеною й обуреною”.

Цар іще раз хотів побачити “малоросів” і 25 січня 1887 р. в імператорському театрі гастролювали “Наталка Полтавка” з Заньковецькою і “Бувальщина” з Затиркевич-Карпінською. І тут зроблено виняток, бо ніколи на імператорській сцені не виступала приватна трупа з провінції.

Проте всі ці безприкладні успіхи українського театру не досягли найважливішого: дозволу грати в Києві. Кропивницькому, що відвідав у цій справі приїхавшого до Петербурга Дрентельна, цей заявив: “Ось тут і залишайтеся, а до Києва вам їздити нема чого . . . Ви ще напівдорозі від Києва, а вже студенти вибираються в баранячі шапки, надягають вишиті сорочки, вичепуються в широчезні шаравари і галасують: “Ми! . . .

Їде наш батько!" Це не годиться, я цього допустити не можу!"

Мало того, московські самодержавці, безсилі супроти художньої довершеності цього єдиного на всю тодішню Європу справжнього народного театру, яким був український театр, — уболівали над його "малоросійським наречієм", якого вони не розуміли: "для справжнього петербуржця Кропивницький, гопак та гречаники — порожній звук, який нічого не промовляє ні розумові, ні серцеві . . ." Ніхто з впливових осіб не хотів написати серйозної статті про український театр, щоб полегшити його становище на батьківщині. А. Пипін, до якого звернувся був Саксаганський з обильними газетними матеріалами про діяльність трупи, переглянувши їх, відповів, що "нікакой такой України нет" і що так само думають всі ті, що стоять при кермі державної влади та дивляться на українських театральних діячів, як на . . . секту.

Були й "прихильники", що брали в оборону "хочлацький театр" (В. Міхневич), мовляв, не чинити перешкод культурним проявам діяльності малоросіян, а то "ще ці хохли справді подумують, ніби й вони нація! . . . Народ вони милий, талановитий, з гумором і покорою. Хай собі! Як дотепно говорила колись Катерина III: "народ, який танцює — не думає" . . . Справа бо в тому, що якогось окремого, самобутньо-національного типа освіченого малороса немає й не може бути. Малорос, культивує і одержуючи освіту, стає звичайним собі руським, духом і світоглядом". А на потвердження цих поглядів був наведений як приклад "великий хохол" Гоголь, що став загальноросійським письменником, бо "не присвятив себе, як того бажав П. Куліш, виключно малоросійській словесності. Інакше б з нього ніколи й не вийшов той Гоголь, якого любить вся Росія і дивується весь світ".

Проте з інших боків вживано всіх способів, щоб цей український театр, як джерело "сепаратизму" зни-

щити. Для того дирекції тзв. імператорських театрів почали заманювати головних акторів з Кропивницьким, Заньковецькою й Садовським, обіцяючи їм високі платні й європейську славу. Суворін, автор промовисто названої збірки рецензій на українські вистави “Хохли й хохлушки”, насміхаючись з української мови (“Малоросійська мова з її ніжністю і співучістю здається нам якоюсь дитячою мовою, мовою гумористичною, і від такого розуміння важко нам, великоросам відійти”) та занедбаній літературі й мистецтва переконував:

“Ви всі дивовижні таланти, і ваша гра справляє чаруюче враження, але мені вас шкода . . . , що ви псуєте ваш талант непродуктивно, іншими словами, закопуєте в землю . . . Великому кораблеві необхідно плавати по широкому морі . . . Кидайте ви вашу вузьку національну річку і впливайте на широке і безмежне море загальноросійського театру. Ідьте на російську сцену. Вам дадуть чудове утримання . . . ”

Хоч як хотілося Заньковецькій більшого простору творчості й нових ролей з європейського репертуару, проте вона не погодилася стати російською акторкою. Петербурська преса в грудні 1886 р. доносила про заяву Заньковецької, що вона не вступить на імператорську сцену, бо ніколи не покине свого товариства. Відкинувши ці блискучі пропозиції особистої кар’єри велика артистка доказала перед світом рівноправність української мови, якою можна досягти вершин мистецтва. І ця відмова мала величезне значення для українського театру й української культури.

Тримісячне перебування українського театру в Петербурзі яскраво виявило громадсько-політичне значення виступів української трупи.

Тому Марія Заньковецька не пішла за прикладом світової слави “російського письменника Гоголя”. Замість підняти європейську славу російської акторки, що стелилася до її стіп — вона вибрала важкий шлях

боротьби за права рідного народу. І коли її імя не тільки порівнювали до Сари Бернар або Елеонори Дузе, але її гру ставили вище від французької й італійської актрис, то це було імя — української артистки, яку видав геній українського народу і яка не покинула свого народу для власної слави, багатств і вигод. Як Садовський, Кропиницький і другі, прийняла Заньковецька за своє це кочівниче життя українського театру, крізь яке українська ідея світила й гріла — мільони українських сердець.

III.

За перемогу правди

Завдяки особистим зв'язкам, знайомствам із впливовими урядовцями Марія Заньковецька не раз допомагала українському театрові здобути дозвіл для нової п'єси, як це було нпр. з "Безталанною" І. Тобілевича, коли після кількакратного її відкинення цензурою, вистало заграти Заньковецькій "Наймичку" в добродійній виставі, щоб негайно виклопотано для неї згоду цензури на "Безталанну". Стараннями Заньковецької завдячували киянці вистави українського театру після заборони Дрентельна. Від свого рідного брата, генерала артилерії Евтихія Адасовського вона дістала листа для нового генерал-губернатора Ігнатієва, до якого пішла особисто, щоб виєднати дозвіл на українські вистави.

"Ігнатієв прийняв Марію Заньковецьку дуже люблячо і підписав дозвіл на 10 вистав, але порадив їй, щоб уникнути будь-яких непорозумінь, заїхати по дозвіл до губернатора Тамарова.

Заньковецька знаючи норов губернатора, спитала:
— Навіщо? Адже в мене є ваш дозвіл, а він почне за своїм звичаєм на мене кричати . . .

— Все-таки краще побувайте у старика, щоб не

образити. Ну, якщо вже почне кричати, ви йому покажіть мій дозвіл.

Як виявилось, Заньковецька мала рацію. Тамаров суворо поставився до неї:

— Чого ви хочете?

— Я прошу дозволити мені ряд українських вистав у Києві.

— Я вже не раз казав і тепер повторюю, що не дозволю цим іноземцям грати в Києві.

— Але я не іноземка, — заперечувала Заньковецька, — я тутешня уроженка.

М. Заньковецька (1888 р.)

маю і без вас, — при чому предявила папір і повернула до виходу.

Тоді Тамаров заговорив тоном нижче.

— Як виходить, ви мене підвели! Сідайте, будь ласка!

— Ви хочете сказати — малоросіянка.

— Так, і думаю, що коли тут можна грати таким чужинкам, як Сара Бернар, Жюдік, то я беру на себе сміливість думати, що й мені можна.

— От іменно, саме вам я і не дозволю! — закричав губернатор не своїм голосом, — І нічого нам з вами про це говорити!

— Ви маєте рацію, мені справді нічого з вами про те говорити, тим більше що я не солдат, а ви не фельдфебель, а дозвіл генерал-губернатора

Заньковецька кинула на нього короткий, але виразний погляд.

— Дякую вам, я можу й постояти, — і одержавши з рук спантеличного губернатора свої папери, пішла несучи своїм друзям радісну вістку”.

Безліч разів приходилось Заньковецькій заступати перед всяким начальством справи театру. Місцеві самодури забороняли бувало якусь п'єсу або не дозволяли перебувати в даному місті якомусь акторові, чи групі акторів, хористів, музикантів, тоді Кропивницький звичайно звертався до Заньковецької:

“Марусенько, одягай свого мундира, їдь до генерала, полковника чи капітана, — і виручай”.

Те саме робили й інші керівники труп, бо ім'я Заньковецької, відоме в цілій країні, мало свою магічну силу.

Вже не довго довелося грати Марії Заньковецькій з її незрівняним учителем Марком Кропивницьким. Після сезону в Єлисаветі, Харкові, Новочеркаську, Катеринодарі, Ставрополі, “Товариство українських артистів” переїхало на вересень до Москви. Вистави відбувалися в театрі “Парадіс”, де гостювали Сара Бернар, Елеонора Дузе і др. Тут Заньковецька дала глядачам новий архитвір: Безталанну. І як у Петербурзі так і в Москві рецензенти, що звикли до майстерної гри світових світочів, зуміли належно оцінити її гру:

“ . . . В особі пані Заньковецької товариство мало-російських акторів має у своєму розпорядженні артистку, яка своєю грою дає таку високу мистецьку насолоду глядачеві, що вона сама здатна зацікавити найвимогливішу публіку . . . Артистка володіє дивовижною силою виконання, завдяки якій їй вдається виходити переможцем з таких скрутних положень ролі, з таких сильних задумів виконання окремих “бойових місць” ролі, на яких артистка з хоч трохи поганою школою, при якому завгодно обдаруванні, зрізалась би до решти й справила б антихудожнє враження, по-

добаючись хіба тільки найгрубішим смакам у найвідчайдушніших, патетичних місцях ролі, у хвилини втілення найглибшого жаху, у хвилини ридань, проклять і благань, що роздирають душу, пані Заньковецька, при найреальнішому зображенні всього цього, ні на мить не втрачає мистецького почуття й самовладання, які дають їй змогу завжди бути на граничній висоті художности, витончености й правди”.

Визначний актор української сцени, І. Маріяненко (племінник і учень Кропивницького та партнер Заньковецької) так передає образ Софії-Заньковецької в “Безталанній”:

“ . . . Серед пишних, ставних дівчат зовсім непомітно, якомсь осторонь, ніяково тримається соромливе дівча Софія. На пропозицію красуня Гната “погуляти”, вона, скинувши на нього повним нерозуміння й м'якого докору очима, питає: “А Варка?” — і в погляді її та в голосі стільки душевної чистоти, щирости! . . . Мимохіть тягне до оцієї соромливої дівчини, хочеться глибше зазирнути в її очі, слухати її мелодійний, задушевний голос.

У другій дії в зовсім невеличкій сцені Софія признається подрузі, що покохала Гната. Щирість і майже дитячу безпосередність артистка передає з такою художньо-переконливою правдою, що забувається і сцена і театр . . . “Тільки мені чогось наче страшно . . . аж тремчу . . .” — здригається вона від внутрішнього передчуття несподіваного, ще дуже далекого, але неминучого нещастя. Спалах миттєвий. Але від нього у глядача йокнуло серце. У 5-тій дії глядач пригадає цю лихо-вісну мить . . .

. . . Ці коротенькі, нечисленні репліки артистка наповнювала теплим подихом життя, справжнім биттям серця, і від цього, при всьому своєму ляконізмі, ці репліки захоплювали глядача не тільки своїм сердечним звучанням, своєю задушевністю, але — хочеться

сказати — своїм ароматом юности, чистоти, боязкої ніжності”.

3-тя дія драми “Безталанна” була однією з найдов-
вершеніших у відтворенні щастя й щасливого кохання,
— що так рідко трапляється в мистецтві. Звичайно,
щ а с т я — як предмет художнього відображення, не
часто вдається на сцені. Майже як правило, актори на
сцені вміють за завданням драматургів сумувати, боро-
тися, бути нещасними, — і не вміють бути щасливими:
підкреслено грають щастя, зображують щасливих, та
чим більше стараються це робити, тим менше це їм
вдається. У глядача складається враження вдалої або
невдалої гри у “щасливу годину”, і він не вірить у
справжність тієї душевної світлості, того торжества
серця, тієї радості буття, що зветься щастям . . . ” Ав-
тор цих рядків Дурилін, що теж бачив Заньковецьку в
“Безталанній” впевняє, що “це щастя заповняло гляда-
ча, на деякий час ставало його власним щастям, наче
сонячне світло струменіло зі сцени, гріло й радувало
всіх і кожного . . . ” А Маріяненко додає: “Тільки
пізніше, навчившись як слід розбиратися в акторському
мистецтві, стежачи за грою менших актрис, я зрозумів,
скільки треба було спостережливості, глибокого про-
никнення в життя народу, до найпотаємніших його дум,
до найінтимніших почувань, і якої треба було майстер-
ности, почуття міри, художнього смаку, щоб ця сцена
зазвучала так правдиво, без награвання, яке було в ба-
гатьох, навіть значних актрис . . . ”

Але щастя не довго тривало. Варка відвойовувала
Гната. Надзвичайно важка для акторки є остання дія,
що починається моторошною сценою Софії з її лютою
свекрухою Ганною, яку чудово грала Затиркевич. Важ-
ка атмосфера, що гнітить усіх, вплинула на Гната, що
він у нестямі вбиває ні в чому неповинну дружину. Але
Заньковецька у цій темряві була справжнім променем
світла. Маріяненко згадує цю дію:

“Софія-Заньковецька немов зівяла, — принишкла,

заглибилась у себе . . . “Що сталося з Гнатом?” . . . І раптом думка про Варку ! . . . А що як зрада?! Страшно подумати! . . . Подруга підтверджує це побоювання. І от — зникла рампа. Стримуючи подих, слухаємо ми слова, повні невимовного горя, одчаю, що йдуть з глибини розтоптаного серця. Наче загіпнотизовані дивимось ми в широко розкриті очі актриси, в яких відбивається велика трагедія людської душі. Вся сцена проходить без крику, на затамованих звуках і майже без руху. Тільки раз вона підвелась і, знесилена, сіла, та рука її звелась до скроні незакінченим рухом . . .

Утворений настрої контрастно перетинає дзвінке Варчине “Здрастуй, Софіє!” Не вірячи своїм очам, Софія з жахом відступає, як від страшного привида, виголошуючи велику тираду якимсь глибоким, задушевним, з хрипами голосом, що вкінці переходить на пристрасний шепіт, і, не витримавши нервового напруження, падає непритомна. Далі, у відповідь на Гнатові брутальне торсання, в актриси чути якийсь істеричний чи то плач, чи то сміх. Очі її повні невимовного жаху. Такою тікає вона з хати.

На цьому можна було закінчувати спектакль, бо після такої сили творчого піднесення партнерам далі нічого вже робити. Я сам це відчував, коли мені багато років згодом доводилось грати з Заньковецькою роллю Гната . . . ”

Батько-Кропивницький з трагічною простотою ніс свою вбиту дочку, а Гнат-Садовський схилявся над нею і благав прощення. Але в уяві глядача жив невимовний біль Софії, її гнів на розлучницю, її безмежний жах перед чорною неправдою людського зла й зненависти, “що вбили її серце перед тим, як відняли в неї життя”:

“ . . . Ми вийшли тоді з театру, як п'яні. Навіть найзавзятіші “критики” змушені були визнати, що нічого подібного їм не траплялось бачити . . . Я більше, може, відчув, ніж зрозумів, недосягну височінь на-

тхненої гри геніяльної артистки” — признає Марія-ненко.

Нейнакше відчували й інші глядачі, л'єси, що в них виступала Заньковецька. Юний студент художньої Академії, пізніший звісний художник Нестеров називає Заньковецьку “покорителькою сердець”: “. . . все, що давала нам артистка, було таким свіжим і несподіваним. І чого дивуватися з того, що на кінець кожної дії виклики — Заньковецька! Заньковецька! — досягали найвищого напруження. Лекції, етюди, рисунки забувалися, ми жили від вистави до вистави, від “Наймички” до “Наталки Полтавки”. Усі л'єси, в яких виступала покорителька наших сердець, ми неухильно відвідували. Імена Заньковецької, Затиркевич, Кропивницького, Саксаганського, Садовського, Карпенка-Карого та інших були нам рідні. Нашою натхненницею було незрівнянна артистка Заньковецька . . .”

На Заньковецьку бігли дивитися найкращі актори московських театрів, між ними славетна Марія Ермолова, що мала “очі повні сліз на тій же Наймичці. Вона цінувала й захоплювалася величезним талантом Заньковецької, її надзвичайною простотою. Задушевний голос її проникав у душу й змушував переживати все те, про що вона так просто й сердечно говорила. Інша артистка О. Яблочкіна згадувала: “Ми ходили туди по якусь нову, додаткову правду . . .” Це говорили ті, що бачили артистів європейської слави, і від них ставили вище українську артистку, нпр.: “. . . Елеонора Дузе — чарівно виконує драматичні ролі глибококохаючих, страждаючих ізза кохання жінок, але Заньковецька не тільки драматична артистка, вона має невичерпне джерело комізму, а ця розмаїтість артистичної натури належить тільки виїмковим, щедро наділеним талантам, опроміненим сяйвом генія . . .”

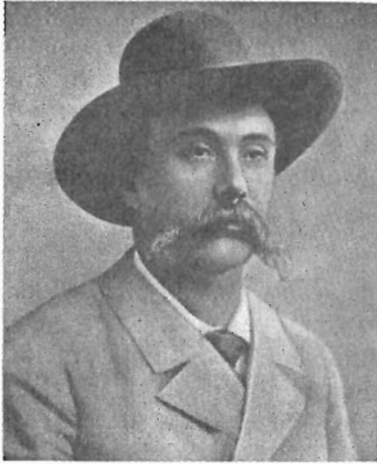
Це безприкладне торжество української мови на вершинах мистецтва знову доказало, що українська мова — самостійна, а не діалект російської, як це всіми

способами намагалася вмовити імперіялістична політика Москви. Українське слово стало могутньою мовою театру та на рівні інших європейських мов могло виражати найтонші відтінки психологічних переживань і відчужань. У цій українській мові Заньковецька створила незрівняні шедеври найглибших переживань жіночої душі — на що могли спромогтися хіба найбільші слави світового репертуару.

Цей блиск тріумфу української самобутної культури скоро привів до злигоднів українського театру, якому російська адміністрація виявила нові утиски. Поновний приїзд до Петербурга викликав після кількох спектаклів заборону їх від посадника міста. Тим неменший був успіх Заньковецької в “Безталанній”. Вернувшись примусово до Москви трупа через непорозуміння з винаймом залі припинила вистави та виїхала до Одеси, де закінчено сезон. Це був останній сезон, в якому український театр виступав у блискучому складі своїх найкращих артистів.

Тоді відокремився Кропивницький, не тільки найсильніший актор, але незрівняний режисер і художній керівник. Про перебуту з ним працю Заньковецька згадувала як про найкращу пору свого творчого життя.

За той час відбувся природний процес мистецького визрівання нових артистичних індивідуальностей, що виявляли власні особливості й таланти. Дотеперішні учні й вихованці Кропивницького могли виділюватися та з повним успіхом самі провадити театр. Іван Тобілевич на цю тему писав в грудні, 1888 р. братові Миколі: “. . . публіці далеко більше ходить бачить Заньковецьку, ніж Марка . . .” І керівники труп боролися, щоб мати в себе Заньковецьку-улюбленицю публіки, бо це гарантувало повний успіх. Створювалася при тому нездорова атмосфера суперництва, яка й доводила до розриву існуючих труп.

Микола Садовський

Садовський був керівником трупи, головним режисером і постійним партнером Заньковецької. З ним вона створила свій основний репертуар.

До найбільших успіхів належала тоді “Циганка Аза”, яку в інтерпретації Заньковецької критики й глядачі називали “українською Кармен”. Ця драма Старицького своїм сюжетом була тільки зближена до лібретта опери “Кармен”, зате музику Бізе заступала в ній геніяльна гра Марії Заньковецької. Московський журнал “Артист” подав її оцінку в статті **вимогливого** театрального знатока Єрмілова п. н.: “Пані Заньковецька в драмі “Циганка Аза”:

“Роллю Ази виконувала пані Заньковецька. Артистка ще раз показала ширину свого таланту. Звичайно їй доводилось зображати жінок, якнайбільш симпатичних, лагідних, затурканих і пригноблених. Аза — зовсім новий тип перед ролей її репертуару. Це — втілення бурхливої, південної жаги. Це — жінка, створена для любовної насолоди, жінка, що бачить у палкій пристрасті весь сенс, усе призначення, усе щастя свого життя.

На роки 1889 - 1897 припадає найбільш напружена творча діяльність Заньковецької. Вона стала відомою по всій Україні, і поза її кордонами. Ще в 1889 р. **писав** до неї Євген Олесьницький від Т-ва “Руська Бесіда” запрошуючи її до Львова. Увесь той час Заньковецька співпрацювала з Миколою Садовським, що став її мужем після отримання в 1887 р. розводу з Хлистовим.

При першій своїй появі на сцені пані Заньковецька вражає глядачів надзвичайною, щирою веселістю. Щаслива, вдоволена своєю вродою, вона завзятим тоном розповідає старому отаманові Апрашу, як вона зуміла причарувати пана, що закохався в неї, як вона грою кокетства збуджує в ньому то жагу, то ревності, то дражнить і мучить його своїми насмішками. Її веселий, задиристий тон швидко змінюється гордою відповіддю на образливе запитання Апраша про можливість продажу себе коханцеві. Вона суворо завважає Апрашові, що він не сміє ганьбити її, що вона не відмовляється від дружби і подарунків пана, але піде з його дому така ж чиста, як входить до нього. А коли Апраш просить її покохати його, вона засипає його такими насмішками і приголомшує таким нестримним вибухом сміху, що він відчуває глибоке засоромлення. У дальшій розмові вона рельєфно виставляє перед глядачами своє кохання до Василя. Саме Апраш повідомляє її, що Василь не йде з табором далі, а лишається тут.

“Тут! Тут!” — розгублено вимовляє вона це слово, ніби не в силах зібратися з думками від несподіваної звістки і побороти своє хвилювання, та метушливо питає: “Навіщо? З якої причини? Кажи швидше, старий, швидше!”

Апраш відповідає, що Василя звела з глузду “чортівка” Галя. Тут Аза приходить у бурхливий настрій: вона то регоче, то швидко крокує, заглядаючи сюди й туди, то починає співати, то знову сміється і, нарешті, опам'ятавшись, умовляє старого швидше вирушати в дорогу, яко мога далі, далі, хоч на самий край світу.

Прекрасним, надзвичайно правдивим виконанням цієї сцени пані Заньковецька дала глядачеві відчути, що тут, у цьому факті розлуки з Василем, і приховується завязка драми, яка неминуче мусить вибухнути згодом. У четвертому акті відбувається перша після розлуки зустріч Ази з Василем. Побачивши Василя,

Аза у виконанні пані Заньковецької веде довгий час умілу гру вдавання й хитрощів. Вона прикидається ніби не бачить Василя, а проте вона тремтить від хвилювання, на обличчі її виявляється неописана радість, торжество, щастя. Здавалося б, що вона от-от кине́ться йому в обійми, але її утримує бажання помучити його. На оклик Василя вона обертається до нього, ніби не пізнає, питає: “Хто це?” Потім вдавши цілковиту байдужість і намагаючись заглушити хвилювання голосним і частим реготом, вона починає іронізувати з нього, з його бідності, з його уявного щастя. Але коли він просить її не глузувати з нього і мати хоч трохи жалю, вона змінюється на обличчі тоном гіркого докору, знизивши голос, зауважує йому: “Жаль? А ти мав його наді мною?” Василь здивований таким запитанням (він ще не знає про її кохання до нього), перепитує її: “Над тобою?” Швидко схаменувшись, вона поправляється і лукаво каже: “Над нами всіма”.

Але скоро вона перестає витримувати взяту на себе маску байдужности і відкривається йому у своїх почуттях.

Прилігши до нього на коліна, засипаючи нечисленними ласками й цілунками, вона дає нам живий, навіки незабутній образ палкої, справді південної, пристрасної млости кохання. Хто тільки бачив цю сцену, той ніколи не забуде тих чистих, естетичних втіх, якими високоталановита артистка подарувала глядачів.

Сцени нестями Ази в той мент, коли Василь тікає від неї до жінки, артистка передала з надзвичайною енергією, з разючою простотою й природністю; у таких сценах правдивість зображення найважча за все. Жадного банального, фальшивого звуку, жодної невірної ноти не помітили ми в грі пані Заньковецької. Усе просте, як просте саме життя, сама природа! Дійсно пані Заньковецька багато обдарована чуйною сприйнятливістю й нервовістю, не хворобливою нервовістю, а тією, що допомагає артистові палко відчувати та

жваво сприймати й передавати кожний душевний порух зображуваної ним особи, кожну деталь, кожну найменшу подробицю ролі”.

У два роки пізніше Заньковецьку в цій ролі бачила Н. Лазурська:

“Я побачила Марію Заньковецьку на сцені вперше у 1894 р. у ролі циганки Ази. Я була приголомшена силою враження. Усе починаючи з першої появи Ази і кінчаючи її смертю, — усе було просякнуте дикою свободою степів, зогріте південним сонцем, оповите палкою спекою пристрастей.

. . . Аза повертається з села, куди ходила ворожити. Захоплені її красою парубки привязалися до неї. Її ще нема на сцені, але ви вже чуєте її двінкий, нестримний регіт степової пустухи. Ви ще не бачили її, але вже заражені цим перелитим у дзвінкий сміх здоровлям, веселістю, молодістю. І коли Аза наче дика коза, збігає з пагорка на авансцену, ви вже любите її, ви розумієте, чому гурт дорослих людей облишив свої справи і кинувся наздоганяти її.

Аза-Заньковецька повна життя: у неї тремтять груди, палають очі, виблискують сліпучі зуби, ноги не стоять на місці. На ній дзвенять і блискотять намиста й монети, навколо неї вються стрічки, гримить у руках бубон. І коли ви за ходом п'єси дізнаєтесь, що ця вогненна дівчина покохала красуня-цигана Василя, а він захоплений сільською дівчиною Галею, — вам одразу стає моторошно, і ви передчуваєте катастрофу. Прекрасний у Заньковецької-Ази момент, коли вона дізнається, що Василь залишає табір; тут і відчай відкинутого кохання, і ображена самолюбність, і бажання приховати від усіх свій душевний біль. Перший рух Ази — тікати із цих жажливих місць, де вона так страждала. І табір іде далі. Але там, далеко від Василя, Аза силою свого страждання перетворюється з наївної дитини у глибоко страждаючу жінку, для якої забуття не можливе. І вона повертається у всеозброєнні своєї вроди,

щоб або взяти Василя, або помститися йому. Повернувшись Аза застає його вже одруженим. Це не заважає їй, зневаживши всі людські й божі закони, спробувати повернути його в табір. Це тим легше, що циганська душа Василя вже нудьгує за привільним кочовим життям. Убозтво, безперестанні сльози лагідної Галі набридають йому, і його починає непереможно тягти табір. Він зустрічається з Азою. Ідуть прекрасні за виконанням сцени кокетування та спокуси: Аза піднесено весела, вона співає і танцює на честь дорогого гостя. Вона співає і танцює для нього самого, вона приваблює його, вона у танці передає йому усю бурхливу красу

Заньковецька-Аза і Садовський-Василь

своєї жаги. І Василь захоплений нею. Сила її зачарування владно опановує його. Іде любовна сцена, сповнена такої жаги, такої дикої поезії, такої художньої правди, яку могли дати тільки самі Заньковецька-Аза і Садовський-Василь. Проте почуття обов'язку ще промовляє в ньому, і зівстка про те, що підчас його відсутності Галя народила сина, його сина, примушує Василя повернутися до сім'ї. Тепер Аза ображена смертельно. "Аза тільки одна — де друга, там Ази нема", — каже вона. Вона не має наміру ні з ким поділяти своє величезне почуття. "Помсти! Помсти!" — вимагає її палаюча душа. І от, коли Василь знову повертається до неї, — йому пощади нема; вона зустрічає його неприступно холодним кокетуванням, вона грається з ним мов кітка з мишею, аж поки доведений до нестями шаленою грою Ази Василь вбиває її кинджалом. Аза вмирає із словами кохання на устах, а Василь божеволіє.

Хто не бачив Ази-Заньковецької, той не може уявити собі, з якою суворою витримкою веде вона цю ролю.

Вона поставила собі завдання — показати стихійну силу жаги, яка спалахнула у гордій душі красуні Ази, прикраси всього табору, — і блискуче розв'язала його. Смуглястий грим, костюми, темпераментний говір, очі, що палахкотять вогнем, оцей танець кохання й ненависти, коли в Ази вібрує кожний нерв, промовляє кожний рух, оцей безмірний гнів, коли вона вимагає помсти, і ця жагуча ніжність у виявах кохання, — усе це Заньковецька передавала так художньо, що глядачі після "Циганки Ази" розходилися буквально приголомшені блиском виконання і силою темпераменту".

Актор І. Маріяненко залишив не менше пройнятий захопленням спогад про "українську Кармен":

"Зустріч з Азою-Заньковецькою мене просто приголомшила. Після чистої, соромливої, глибоко ліричної наймички Харитини раптом, як буря, майже не тор-

каючись землі, влетіла пристрасна, зваблива циганка. Сріблястий сміх її лунав на весь табір. Тікаючи від хлопців, вона то як вюн вислизала з їх рук, то раптом, кинувши круг себе віяло спідниць, сідала на підлогу, то, бризнувши сміхом, схоплювалась і знову літала з бубеном по сцені, як вітер. З грудей її виривались якісь дикі вигуки, якими вона дратувала й вабила до себе хлопців, звиваючись навколо старого цигана Ап-раша. Це була справжня дика, жагуча дочка вільних південних степів . . . ”

Креації сильних характерів були близькі творчому надхненні Заньковецької, яка навіть своїх “бідненьких” ставила на високий пєдестал сміливих душ з гордовитим змаганням до волі й моральної чистоти. В її інтерпретації Маруся в драмі Старицького “Ой, не ходи, Грицю” не йшла по лінії авторського задуму, але була відзеркаленням просто демонічної постаті з народної пісні, що з повною свідомістю й розміркованою постановою рішила помстити безмірний біль її потоптаного серця: “Хай він не буде ні її ні мені — та най наїється сирої землі” — тоді як елегійна героїня Старицького діє наче в сні, в неусвідомленні. Зате в народній пісні навіть при грозі смерті Марусю не покидає непримиренне, трагічне завзяття. Писала про те Наталія Кобринська в окремій статті *): “. . . коли глянемо в наше минуле, в ті часи геройства, незламної сили, завзяття, витривалої й гордої неподатності нашого козацтва, то не буде нам дивне, що ті часи могли зродити такого духа і в жінок”. Цю історичну правду, вірну народній пісні передавала Заньковецька.

Тому до її улюбленого репертуару увійшла “Лимерівна” — сильна, горда, смілива й вільна в своїх почуваннях. Автор драми, Панас Мирний дізнавшись про дозвіл цензури, який виеднала Заньковецька, писав їй:

“ . . . Коли то буде повна рожа чи пишна неза-

---

*) „Не ходи, Грицю, на вечерниці” — драма Старицького і народна пісня, часопис „Неділя”, Львів, 1911 р., ч. 8.

будька, — то, певне, виною тому не моя слабосила авторська праця, а Ваш талант. Лебідочка наша! Ви нам дали такі образки “Безталанної”, “Наймички” і інших безталанних, котрих ми без Вас ніколи б не побачили у авторських творах. Автор, який він не мистець свого діла, дає тільки мертвий скелет людини, намічає тільки типічні ознаки, а артист одухотворяє ті намічені автором форми, дає життя й вираз авторським істотам. Я певний, більше ніж певний, що таке життя Ви надасте і моїй “Лимерівні” . . .

Заньковецька не тільки своєю грою “одухотворила” цю постать, але насправді, вона ще й скоротила надмірно розтягнуті сцени й змінила фінал. І П. Мирний був їй за це вдячний:

“ . . . Прочитавши переробку, я, на велику свою радість, повинен признатися, що дарма я мав ревниве почуття, знаючи, в чіх руках перебуває моє дитя, і що такою переробкою 5-го акту, як зробили Ви, п'єсі надана більша сценічність, а розв'язці — трагічний кінець: самовбивство у несвідомому стані може викликати лише безвихідну тугу глядача, а свідоме й героїчне самовбивство, повне докорів і відчаю — примусить його здригнутися всім еством”.

У цій п'єсі Лимериха вмовляє свою доньку Наталю вийти заміж за пришепелуватого сина багатії Шкандибихи. Але Лимерівна кохає бідного наймита Василя і ніщо не в силі примусити її до одруження зі Шкандибенком — лише брехливий наговір, ніби Василь не любить її й відмовляється від неї. Після одруження почалося важке життя з осоружним чоловіком та злобною свекрухою. Виявляється брехня, Василь вертається і Наталя не хоче надалі зносити свавілля над собою. Вона назавжди залишає дім Шкандибихи, щоб почати нове, щасливе життя на шляху бездомного але вільного Василя. Тоді юрба збунтованих Шкандибихою селян здоганяє їх. Василя зв'язують, а Наталю хочуть силоміць відвести до свекрухи. Але горда й незламна Лиме-

рівна кидає останні слова: “. . . при всіх людях кажу, що кохала я його одного, кохаю й буду кохати, а того осоружного дурня ненавиджу, а оту старуху чортиху розірвала б на мшатки!” та ударом ножа кінчає своє життя. Краще смерть ніж покірність і рабство.

Заньковецька-Лимерівна

інтелектуальна еліта: “Ми поспішаємо в театр Заньковецьку-Лимерівну дивитись” — писав Ілля Репін. Відомий фізіолог І. Павлов признавався, що плакав на “Наймичц”, а Антін Чехов називав її “хохлацькою королевою, яку Україна не забуде” та навіть збирався писати п’єсу з українською мовою для її ролі, бо “Заньковецька то страшна сила” . . .

На свій бенефіс у Москві 1891 року вибрала Заньковецька новий твір Олени Пчілки “Світова річ”. Рецензенти в “Артисті” писали:

“. . . У перших сценах ви її бачите веселою, безтурботною дівчиною, що добродушно кепкує з гостей, які прийшли до її матері, щоб підшукати собі наречену. Олександрі Михайлівні не до гостей: вона вся сповнена своїм новим почуттям. Вона кохає, і поки дуже щасливо, генералового синка Тамалія.

Заньковецька - Лимерівна за свідченням очевидців справляла непоборне враження. В тому часі глядачі російських столиць так обожнювали Заньковецьку, що деякі поклонниці поширювали моду на українські костюми. “Од Заньковецької геть усі дудіють!” — писав А. Кримський, що надіявся від її успіхів — більшої терпимости росіян “до нашого питання”. Серед пубрики переважали студенти та

Зовсім іншою ви бачите цю симпатичну дівчину, коли мати сповіщає її про страшне лихо — цілковите розорення, що загрожує родині, в разі, коли Олександра не дасть згоди старому чиновникові-хабарникові Павлющенкові на його пропозицію руки й серця.

Вам стає нестерпно шкода, з яким розгубленим виглядом, з яким нерозумінням і передчуттям якогось страшного лиха ця любляча донька лагідно, благальним голосом просить матір, щоб та заспокоїлась, почекала з рішенням, поки вона збереться з духом, з “думками” своїми.

Тонка гра артистки супроводила й ту сцену, де в Олександрі відбувається розмова з коханим молодим Тамалієм. Щиро, з теплим, наївним довірям розповідає вона про своє родинне горе цьому юнакові. Але він виявляється фатом, нахабним залицяльником до недосвідчених дівчат, і на всі її слова відповідає холодними завваженнями про нудність житейських дрібниць і про потребу жити лише заради любовних утіх. Важко уявити всі переходи в зображенні безлічі різноманітних хвилювань, показуваних артисткою; ніжне, палке кохання, потім здивування на його нікчемні слова, що переходить у якесь тупе остовпіння і закінчується відчайдушним зойком, де чулось і обурення, і презирство, і болісне розчарування в коханому.

Голосом ображеної до глибини душі людини, ця зворушена горем дівчина, ледве переводячи дихання і ніби болісно перемагаючи спазми, що душать їй горло, пошепки промовляла йому сповнені обуренням слова. Та раптом під впливом екстазу їй додаються сили, і вона голосно, з величним презирством заявляє йому, що він підла людина, і виганяє його з дому.

Далі артистка зображає екзальтований стан Олександри: обличчя її щохвилини змінює вираз. То вона задумується, і тоді на її обличчі ви читаєте безмежний сум, то раптом на неї знаходить посилене нервово збудження, то вона вся тремтить, в очах ви бачите гаряч-

ковий блиск, в обличчі якісь конвульсійні рухи, вона то всміхається, то робить страшні очі, то раптом починає безумно, сказано реготати . . .

Ця сцена, на нашу думку, у виконанні нашої артистки гідна була б сама по собі уважної психологічної аналізи . . . (Єрмілов).

Питання про те, в якій мірі пані Заньковецька здатна до артистичної передачі ролей загального російського репертуару, вона блискуче розв'язує в "Світлій речі", комедії пані Олени Пчілки . . . Частину ролі вона виконує російською мовою, і це дає змогу переконатися, що у пані Заньковецької така чиста російська вимова, що перехід її на російську сцену з цього погляду не поставить ніяких труднощів. Поява артистки в ролі "панночки" дуже цікавить публіку, що звикла завжди бачити її в ролях "дівчини". Паню Заньковецьку можна сміливо поставити поруч найкращих виконавиць на російській сцені . . . У глядачів мимоволі прокидається бажання бачити паню Заньковецьку на російській сцені, яка дасть великий простір застосуванню її таланту . . . "

Недавно Садовський відповів на настирливі намови Суворіна вийти зі своїм талантом на "безбережне російське море", що це море для нього цілковито чуже. Не вийшла теж на той широкий і звабливий російський простір — вірна своєму народові Заньковецька. І цим найкраще було стверджено право українського народу творити найвищі мистецькі цінності, бо мистецтво Заньковецької наскрізь народне, глибоко національне є таке могутнє й прекрасне, що його справедливо ставити поруч мистецтва найбільших артисток світу.

Перше десятиріччя діяльності Заньковецької на українській сцені відзначено 18 грудня 1892 року в Одесі, де грала тоді трупа Садовського. На той раз Заньковецька вибрала п'єсу Кропивницького "Глитай, або ж павук". Театр не міг помістити глядачів. Вели-

зечна юрба залишилася без вступу на залю, де прихитрялися сидіти вдвох на одному місці, всі проходили забиті натовпом, льожі не вмщали втиснутих глядачів. Повінь квітів, оклики, бурхливі оплески в унісон виявляли вдячність за щиро й урочисто мистецьку насолоду правди й простоти. Проте найбільш піднесла хвилина наступила після третьої дії. У тодішніх часописних звідомленнях читається:

“ . . . Серед громів оплесків і викликів піднялася театральна завіса, і публіка побачила на сцені всю малоруську трупу, яка теж побажала відзначити ювілейний день своєї премієрші.

Панове Садовський, Карпенко і Мова тримали в руках подарунки від трупи: хліб і сіль на майоліковому блюді, золотий артистичний жетон на ефектній подушечці і прекрасний срібний вінок. Оплески на сцені і в залі злилися в один спільний гул захоплення і привітань. Та ось Садовський, передавши подарунок ювілярці, вийняв з бічної кишені аркуш паперу. Запанувала глибока тиша, серед якої він прочитав таке:

“Дорогий товаришу, глибокошановна Маріє Константинівно! Десять років тому ви спробували свої артистичні сили в двох зіграних сьогодні ролях, і одразу ж самородний талант ваш блиснув яскравим променем і прикував до себе здивовані погляди глядачів. Шумне захоплення вітало появу зорі на українському горизонті і потягло вас безповоротно тернистим шляхом мистецтва. А який цей артистичний шлях, найближче відомо нам, акторам: крім кремення, обвалів, та вязкого баговіння, на ньому ще кишать гадюки заздрощів, злоби, ехидства, і треба мати величезний запас моральних сил, щоб витримати з ними боротьбу, не втративши людського образу . . . Маріє Константинівно! Ви переможно пройшли цей шлях і зберегли образ божий у чистій досконалості, і тепер ви стоїте перед нами, як десять років тому, — така ж сердечна, щира,

чутлива до страждань ближнього, чуйна до всякого доброго діла . . . ”

Пан Садовський зупинився. Хвилювання, мабуть, заважало йому промовляти, але після нетривалої павзи, опанувавши себе, він продовжував більш піднесеним тоном:

“Не в схолястичній школі, що переховує віджили традиції й рутину, виховувала ти свій талант, не з мертвої книги, багатої лише на правила ефектів і ходульних фарб, збагачувала ти свій божественний дар, —ні! Школою тобі було широке життя, а книгою — нескінчена у своїй красі природа. Ось чому враження від твоєї гри буває зовсім особливе: глядач не любить тебе на сцені, не втішається дотепністю вигаданих ефектів, не вражається розкішшю нарядів, а, забувши свої буденні турботи, зливається душею з зображуваною Тобою особою, тремтить твоїми радощами, боліє твоїми стражданнями і плаче твоїми слізми.

Світи ж, наше сонце, нам довго, не вкриваючись темними плямами, прикрашай нашу сцену, будуй молоді мистецтво, зогрівай теплом своїх супутників, освітлюй їм шлях до слави і неси до вічного торжества і безсмертя . . . ”

Важко передати урочистість цієї хвилини. Марія Заньковецька була зворушена хвилею захоплення й привітань. З її очей нестримно лилися сльози. Вона то дякувала публіці поясними поклонами, то обіймала й цілувала своїх товаришів по сцені. У цю хвилину в театрі не могло бути ні одної душі, яка б не піддалася загальному захопленню, і навіть, коли в Заньковецької є заздрісники і недоброзичливі люди, то й вони мусили змовчати й смиритися. Звуки оплесків і вітальні вигуки в залі і на сцені зливалися в один спільний переможний хор талантові.

Але збудження публіки досягло апогею після пятого акту, коли артистку закидали квітами. Так, повто-

рюю, це було справжнє торжество таланту, це було велике, видатне свято мистецтва.

Якийсь ветеран російської сцени, бачучи овації артистці, не міг втримати сліз. Він плакав як дитина, плакав від захвату, слізки радості за рідне мистецтво. Він двадцять вісім років пробув на російській сцені, але ні разу не бачив нічого подібного.

Одесі припала честь відсвяткувати десятирічний ювілей талановитої артистки, і Одеса зуміла гідно зробити це”.

Було нечуваним у ту епоху розшалілого самодержавства виголошувати промови зі сцени. Треба подивлятися рішучість Садовського, що хоч і не міг підкреслювати таких заборонених слів як “Україна”, “український нарід” — проте з його промови всі зрозуміли величезне значення Заньковецької для українського народу й української культури. Нічого дивного, що слухаючи її артистка плакала, а всіх схопив спільний порив любови й вдячності для неї. Ті, що не могли дістатися на ювілейний вечір, виповнили театр наступного дня та влаштували Заньковецькій другу гарячу ювілейну овацію. Рецензенти писали, що її “величезний, першоклясний талант змужнів, жести стали напрочуд виразисті, голос, розвинений ще більше, набрав таких нот, яких немає у жодної Сари Бернар. Вона плаче на сцені, і весь театр ридає; вона невдоволена, обурена, виявляє найвищу міру душевного хвилювання, вона видає крик, повний сили, огиди, й відчаю, який може вирватися тільки у нещасної, приниженої і ображеної до глибини душі жінки, і хто чув такий крик, той не забуде його все життя . . . ”

В цьому одеському сезоні трапився ще один небуденний випадок. Славний композитор, українець з походження, П. Чайковський, побувши на “Безталанній”, підніс Заньковецькій вінок, на якого стрічці був напис: “М. К. Заньковецькій — безсмертній від смертного”.

Найкращим ювілейним дарунком Заньковецькій бу-

до відкриття для неї Києва і з ним всієї Правобережної України. Це виеднав її брат, гарячий поклонник її таланту, ген. Е. Адасовський, особистий приятель великого князя Михайла Миколайовича.

Той весняний сезон 1893 року відкрито імям Шевченка, почавши вистави його “Назаром Стодолею”. Весь Київ ломився в театр, щоб бачити Заньковецьку, а вона чарувала глибиною й ріжнобічністю свого таланту. Захоплену статтю присвятив її Іван Нечуй-Левицький, що між ін. писав:

“ . . . Талант д. Заньковецької дано їй зроду; його дала їй мати-натура, тим-то вона на сцені грає так натурально, так легко, ніби просто, без найменшої напруги. Але тонке і детальне її грання показує, що вона немало дбала про розвиток своїх природжених скарбів; видко, що вона все обмірковувала, що вона втямлювалась у психічні ситуації зображуваних на сцені типів, доки не втямила їх цілком, до найглибшого зворушення їх думок та гадок, їх вдачі . . . ”

Михайло Старицький

З приводу ювілею в 1893 р. написав Михайло Старицький драму з життя українських акторів п. н. “Талан”, в якому за прототип героїні, артистки Лучицької була Заньковецька. Закулісні інтриги проти неї, нещасне кохання, любов до рідної сцени, відкинута кар’єра на російській сцені, захват української публіки, від якої промовляє молодий студент словами: “Від усіх українців вітаю наше сонце,

що зійшло й освітило славою рідний край. Хай же воно сяє ще довго і ogrіває теплом усіх обійдених і задубілих!", врешті присвята автора: "Присвячується вельмишановній артистці Марії Констянтинівні Заньковецькій" свідчили, що героїня "Талану"—сама Заньковецька.

На п'ятнадцятиріччя сценічної діяльності Заньковецької припадає її оборона вільного українського театру перед форумом першого з'їзду театральних діячів російської імперії в березні 1897, у Москві. У доповіді славної в цілій країні артистки, яку відчитував актор Бравич, звучав енергійний протест проти безправства й утисків, які не дають театрові нести освіту для українського народу. Вона підкреслювала обмеження спеціально встановлені для українського театру, якому заборонено грати твори перекладені з інших мов, історичні твори з минулого України, або ті, що торкаються вищих шарів—залишаючи йому тільки село й міське міщанство. Цей виступ Заньковецької з домаганням права розвитку української культури, викликав глибоке враження в цілому з'їзді та мав політичне значення.

Того ж року відбулася поїздка театру Садовського на Закавказзя, де скрізь у Баку, Тифлісі, Кутаїсі Заньковецьку зустрічали як "учительку художньої правди для всіх акторів":

" . . . Рідна нам сцена занадто ще молода, щоб стати поряд з культурними сценами Європи, і тому ще потребує великих і художніх учителів, які б показували нам справжню путь до прогресу і культури. Великий той, хто цілком вивчив людське серце, хто вміє розуміти биття кожного серця і жити муками інших: Ви одна з тих небагатьох, кому імя "Великий"! Не гучні слова, не славнозвісність Ваша промовляють тепер нашими устами, ні! А ті моменти душевної муки, які Ви примусили пережити з Вами. Не осудіть нас, менших Ваших братів за це скромне підношення і вірте, що воно щире й чисте. Живіть на радість . . . " Це за-

хоплене звернення від грузинської драматичної трупи.

Проте блиски сценічних тріумфів були затроювані подружніми злигоднями. Біографи встановили, що на виступах у Закавказзі Заньковецька зазнала глибокої образи від Садовського і мусіла покинути трупу.

Перший розрив із Садовським у 1891 році тривав недовго, як показують збережені два листи Кропивницького до Заньковецької: 15 травня він в зв'язку з цим сподівався її приїзду, а вже 3 червня доносив, що знає про її телеграму “Причина мого відходу всім відома, причина усунена — вертаюся”, цебто до Садовського.

Як на сцені, так і в житті Заньковецька робила все з живим захопленням. Гарячий, сміливий, захоплюючий темперамент, надмір хвилювань супроводжав її в щоденному житті та вимагав співзвучності в оточенні. Віддавши таке багатство почуттів Садовському, ізза якого вона прийняла найболючішу покару від свого батька, відречення — Заньковецька була оправдано вимоглива. Садовський не належав як вона до типу “однолюбів” та з бігом літ поменше приховував свою податливість на жіночі приваби, яких не щадили їхні власниці чудесному “героеві” й “амантові”. Раніше він оберігав Заньковецьку від її скорбот навіть із віддалі:

“ . . . Навіщо ти знову так хвилюєшся, що весь твій лист просякнутий гіркими сльозами? Читаючи твого листа, мені стало тяжко не тому, що мерзотник . . . щось там писав, а шкода Тебе, моя радість. Облиш, перестань, час тобі прибайдужитися до всілякої підлоти. Сезон мені треба закінчувати і якби мені не жаль було залишити трупу, яка дивиться на мене як на свій якор порятунку, то й хвилини не лишився б у цьому задушливому повітрі просякнутому ріжними шахраями й іудушками. Але, радість ти моя, залишаються тільки 7 днів, 7 якихнебудь днів! Більше терпіли, потерплю це, і ти, мій коте, потерпи. Не плач, не хвилюйся, адже

цим не лише себе занепащаєш! Прийде час, що й на нашій вулиці свято настане . . . ”

Інший лист пізнішого походження свідчить про те, що між подругами багато дечого заіснувало:

Марія Заньковецька
(1890-ті роки)

“ . . . Як же твоє здоров'ячко? Ото ж така туга мене огорнула, коли я повернувся до Миколаєва, що важко навіть повірити, і якби тільки менше я філософував, то давно б мені не минути лиха. Я навіть, якщо хочеш знати, не розумію, що це означає, адже якщо я дома і разом з тобою, ти обов'язково мене лаєш, а я огризаюсь, але чому, коли тебе нема, мені так сумно за тобою? Ти зрозуміло, ніколи мені не віриш, то й тепер я

вже бачу на твоєму личку саркастичну посмішку; та як хочеш, хоч вірте, не вірте, а це істинна правда . . . ”

Інколи вистане зазнати надмірної любови, щоб перестати нею дорожити. Заньковецька любила Садовського за багато. Знали про те актори, й друзі, що завжди високо цінили її моральну силу, й спочували їй. Вихід Заньковецької з трупи Садовського став широко відомим і Кропивницький в листі до неї відкрито признавав, як “много було горя в її житті, як тяжко страждала вона”, та що “всі недобрі й печальні чутки про її гірке життя-буття—лягали кривавим болем на його мозок і на його душу”:

“ . . . Ви завжди для мене були втіленням моєї любовної України і ніколи жодної артистки я не поставив навіть на першу сходинку того педесталу, на якому ви

завжди стояли в моїх мріях . . . Отже Ви прекрасно зробили, що нарешті залишилися самотою, знаю, що Вам це багато й дорого коштує . . . ”

Коли в осені 1899 р. Заньковецька вступила до трупи Кропивницького, він пивітав її віршем:

Думки все палають пожежею надій, У душі моїй веселий рай розцвіта В цей мент, як світ талану твого ти знов пролила, На мої під серцем виховані мрії. Вже десять год, як ти мене осиротила,	А все ждав тебе, все виглядав. І знову Бог мені тебе послав, І знов мій шлях ти освітила. Світи ж так довічно, зірко, світи не згасай, Найясніша України зірнице, Незрівняна артистко-чарівнице, І світлим променем генія нас всіх ти осяй.
--	---

Життєві бурі викинули й Садовського на берег, він пристав до братів створивши з ними спільну трупу. Їх ентузіастично вітали в Києві і їм теж склалися вірші з приводу цієї злуки:

Колись на славу Україні, Зродила мати трьох синів. Дала крилята їм орлині, Дала їм очі соколині І душі повні мрій і снів.	І ось брати твої з тобою: Карпенко старший чарівник, Що так звабляє всіх нас грою, Що надихає й вас порою І що відкрив нам всім тайник
---	--

І снились їм степи широкі, І снились гори і моря, Підхмарні скелі одинокі, Провалля гір страшні, глибокі, Де вітер з хугою гуля . . .	Подій лукавства і зневаги, Подій неправди огидних, Великодушних діл відваги І нищих духом переваги Над кодом сильних і грізних!
---	---

Садовський славний! Ти між нами Мов той орел в краю блакиті В просторі штуки чарівнім, — Ширяєш ти по вільній хаті, Підвладне все тобі в ті миті,	А слава сцени — Саксаганський!.. Кого він з нас не чарував, Чи то в комедії селянській, Чи то у драмі хуторянській, — Яких він типів не видавав?
---	--

Ти й безталанний гольтіпака, Ти—і вельможний пан-гетьман; Плугатар бідний і бурлака, Коханець стелу-гайдамака, А повернувся — гордий пан!	. . . Живіть на славу Україні, Чаруйте скрізь її синів, І славні будете в родині, І як тепер, при сій хвилині, Скрізь привітають трьох братів!..
---	--

Це був лютий, 1900 рік. Марія Заньковецька грала з Кропивницьким у Миколаєві. Про її приїзд до Києва цікаво розповіла Софія Тобілевич:

“ . . . Вона вдягнувшись надзвичайно елегантно, прийшла до нас на спектакль і сіла в першому ряді партера. Йшла, як я памятаю, “Циганка Аза”, в якій

часто доводилось Заньковецькій виступати разом із Садовським. Цього разу, як і завжди, Садовський **грав** чудесно, і коли піднялась завіса та Садовський і Аза-Ліницька вийшли відповісти поклоном на визови публіки, Заньковецька кинула йому прекрасну білу троянду на ознаку миру. Марія Заньковецька так привабливо тоді усміхнулась йому, що серце Садовського відразу пішло їй назустріч, він підняв троянду і, низенько вклоняючись Заньковецькій, підніс квітку до своїх уст”...

Простивши своєму нестійкому в почуттях подругові, але єдиному неперевершеному своєму партнерові — Марія Заньковецька цим жестом створила найкращу в історії українського театру “Трупу корифеїв”, до якої ввійшли чудові майстри: Кропивницький, Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карий, а з ними й найвидатніші сили української сцени.

Заньковецька - Хвеська
в “Кумі-Мірошнику”
В. Дмитренка

Заньковецька в оточенні великих артистів мала пособляючий клімат і умови для своєї творчої праці. Але ненадовго. В січні 1903 р. один з корифеїв писав у листі до своїх дітей про “сумні і неприємні непорозуміння між дядьком Миколою і Марією К., що тягнуться вже два місяці”. Прекрасно зіграна сценічна пара поза світлами рампи впадала в розладдя повне дисонансів. Невдоволення Садовським спонукало Заньковецьку слідом за Кропивницьким покинути

труп. Театр корифеїв перестав існувати.

Гостинні виступи в Петербурзі, куди Заньковецьку запросила трупа О. Сулова, здобули такий тріумф, що їх мусіли на домагання публики продовжити. Особливо здивувала всіх нова роля Заньковецької в комедії “Лісова квітка”. Її авторка, Любов Яновська присвятила її Марії Заньковецькій *). Сімнадцятьрічна Зінька це пустотлива покоївка, яку поміщики взяли просто з “лісу”, наївна, але розумна й дотепна. Цей живий образ осяйної юности в інтерпретації Заньковецької розквітнув справжньо “лісовою квіткою”, а артистці було тоді 43 роки! Вона поривала глядачів своєю веселістю, простотою, свіжістю, одіта скромно і з великим смаком: “біла мережна сорочка, чорна джерга, червона крайка, два-три разки намиста, на голові червона стрічка, зачіска на прямий розділ з одною косою . . . ” Очевидці тих гостинних виступів так описують їх успіх:

“ . . . Публика валом валила в театр . . . А що робила молодь! Таких овацій ніколи не доводилось чути. Поява на сцені Марії Заньковецької, закінчення дії, навіть окремі емоційні сцени її супроводились бурхливими оплесками. А кінець вистави завжди, як правило, обертався в овацію! І коли “високі відвідувачі” вже залишали театр, втручалась навіть поліція, щоб звільнити зал від публики. Молодь чекала на Заньковецьку біля виходу і гуртом проводила її до дому”.

Наступний рік 1904 Заньковецька віддала для гостинних виступів по маленьких містах Полтавщини. Тоді бачили її не тільки вчителі, лікарі, дрібні службовці, але й селяни: Миргороду, Лохвиці, Золотоноші, Черкас, Лубнів . . . До далеких сіл висилали підводи для привозу дівчат і хлопців. І ці прості глядачі, що часто досі не мали уяви про театр, сприймали дивовижну

---

*) Шукання контакту між артисткою й письменницею було обопільне. Заньковецька зверталася до Яновської з готовістю грати всі її п'єси, а Яновська свою драму “Людське щастя” присвятила Заньковецькій: — “на знак глибокої пошани та щирої подяки за ті яснопоетичні часи, що переживала я в театрі під враженням її великого таланту” (Любов Яновська, Твори в 2-ох томах, Д.В.Х.Л., Київ 1959). Заньковецька в “Лісовій квітці” на ст. 234.

простоту мистецтва Заньковецької як велику правду. Вона їх полонила до глибини, до сліз, як дума кобзаря, як народня пісня.

Микола Садовський

Тоді приїхала до Станиславова — Заньковецька. Цей її приїзд і перші виступи утривалив своїми спогадами визначний актор Іван Рубчак:

“Перший виступ Марії Заньковецької на галицькій сцені був у Станиславові 30 вересня 1905 року. Пригадую собі той урочистий вечір. Ішла “Наймичка”. З доволішніх сіл приїхала сила-силенна народу, прийшло з міста багато робітників, шкільної молоді і передової інтелігенції. Незважаючи на дуже погану рекламу, коло каси був прямо бій за квитки і чимало людей відходило від каси з нічим. Я не був зайнятий у “Наймичці” і стояв на дверях для контролю (тоді акторам доводилось і це робити). Через десять хвилин у залі було повноповнісінько народу.

Підняли завісу. Глядач побачив на сцені вбого зодягнену служницю. Жодного оплеску, бо ніхто не сподівався, що то — Заньковецька. Худорляве, менше ніж середнього зросту дівча із змученим лицем, запалими очима, з високо підтягненими бровами, з устами жалібно викривленими, слабим, матовим голосом стало говорити. Отут і почалось. Могутня душа великої артистки заволоділа нашими серцями, опанувала наче гіпнозом усіх глядачів і, немов покірних цевільників,

повела нас по крутих і стрімких стежках і закутках приниженої сирітської душі. Мов зачаровані, не відводили ми очей від неї, стежили за кожним рухом, за кожним поглядом нещасної Харитини . . . Глядач нагородив актрису бурхливими оваціями, закидав усю сцену пишними китицями квітів.

Звістка про талановиту гру Марії Заньковецької метеором облетіла всі, навіть найдальші, закутки Станиславівщини. Тоді якраз гуцули справляли свято в Коломії і запросили на нього Садовського і Заньковецьку з цілим театром . . . Того пам'ятного дня, будучи з Марією Заньковецькою в Коломії, я встав разом із сонцем і пішов на верхи . . . На горизонті височіли суворі хребти Чорної Гори, покриті інеем . . . Кругом пробуджувалося все з нічного сну. З усіх усюдів почали з'їздитися гуцули в своїх мальовничих строях. Всі поспішали на свято Гуцульщини, в якому мали брати участь Марія Заньковецька, Микола Садовський і весь театр "Бесіда". Були тут газди і газдині, дівчата й легіні з Косова, Кут, Космача, Яблонова, Ворохти, Жаб'яго. Всі вигафовані на "востатний гудзик".

Коло полудня почалося свято в залі каси ощадности в Коломії. Про хід свята багато розказувати, але для нас найцікавіше було, коли на сцену виступили з вітанням-відповіддю від театру Заньковецька і Садовський, Рубчакова і Гембіцький. Легіні після їх виступу почали танцювати на сцені і взяли в коло Заньковецьку. Славетна актриса сяяла від радості, а кругом неї легіні під звуки цимбалів, скрипки, сопілки, вихром викручували "аркана". Стародавні пістолі блищали за чересом, а прекрасно різьблені металеві топірці в руках легінів зі свистом прорізали повітря. Здавалось якась стихія збудилася з віковичного сну і задавить Заньковецьку, а вона стояла весела, життєрадісна і підбадьорювала легінів. Ті, розійшовшись, на команду заводила "Раз прибий", так щиро стукнули, що зі стелі почала відпадати штукатурка . . .

Ввечорі йшла “Наймичка”. Заньковецька грала з такою наснагою, як ніколи. Гуцули теж не щадили ні оплесків ні квітів, а після вистави провели нас по місті. Трембіти заграли на пращання — і всі почали розходитись, кому куди. Звідусіль лунали радісні голоси. Перекликалися верхи з верхами, полонини з полонинами. Здавалося вся Гуцульщина перекликалася й співала, здавалося велетенські простори, гори, полонини і доли поєднані одною луною, одною великою думкою...”

Незрівнані драматичні дуети Заньковецької й Садовського бачили: Тернопіль, Скалат, Чортків, Товсте, Заліщики, Городенка, Коломия, Станиславів, Стрий, Перемишль і врешті Львів, де виступи тривали від січня до кінця березня 1906 р. Вони дали галицьким акторам зразки найчистішої української мови, правди й майстерности. Львів бачив великих акторів польських і німецьких, але за свідченням сучасників: “завдяки геніяльній режисурі й грі Садовського та Заньковецької театр став народною трибуною, з якої проповідувалися ідеали волі, рівности и братерства”. Таких хвилювань від гри акторів львівські глядачі, не тільки українці, до приїзду Заньковецької не переживали.

І знову Садовському треба завдячувати, що Заньковецька побула в Західній Україні та галичани побачили справжню народність, неприкрашену правду й простоту її мистецтва. Цю силу Заньковецької та її значення для України так поетично висловив Іван Франко: “. . . Горлиця розправляє крила і летить у блакить неба, і хижий вовк затуляє пашеку свою, розтулену “во еже пожрати кого”, і стомлений подорожній, на шляху до могили, враз оживає і проти розуму голосом серця промовляє: — А життя все — таки чудове”.

Після повороту з Галичини Заньковецька не відступила від Садовського. Нераз уже займала їх потреба постійного українського театру, а тепер прийшла пора здійснити його. Місцем осідку мав бути, зрозуміло, Київ. Але завязок трупі дав ніжинський драматичний гур-

ток Заньковецької, поповнений такими ж молодими силами з Полтави. Перед глядачами Києва треба показати відповідний репертуар і ансамбль на художньому рівні. Садовський наполегливо взявся за діло, і Заньковецька погодилася на важкий маршрут з молодого групою в час жорстокої зими і чорносотенної реакції 1906-1907: Полтава — Миргород — Ромни — Ніжин — Житомир — Камянець Подільський — Могилів . . . Ось один епізод з цієї подорожі, записаний Лазурською з розповіді Заньковецької: “. . . Колись нас запросили зіграти п'ять вистав на одній великій станції. Ми погодились. Жили у вагонах, а театром служив якийсь старий сарай при винокурному заводі. Вагони, в яких ми жили, опалювалися, але зате театр! Він не опалювався зовсім, а освітлювався газовими лампами. Надворі стояв 30-ступневий мороз. Глядачі сиділи в шубах і кальошах, а ми тремтіли на сцені від холоду. Грим холонув на обличчі, але приймали гаряче, глядачів повним-повністю . . . Стало парно і скло на лампах полопалось. Ми всі там застудилися, та коли від'їздили, удостоїлися королівського вшанування . . . ” Садовський розповідав ще інші “курйози” про те, як у Могилеві ніякий готель не хотів прийняти акторів на нічліг або про подорож на підводах-санках по снігових кучугурах при 35 ступнях морозу.

Зате загартована трупа почала сезон 1907/8 у Києві в приміщенні Троїцького Народного Дому. Був це перший український постійний театр, що створився завдяки Садовському й з участю Заньковецької у час найжорстокішої реакції російського уряду, коли забороною найелементарніших вимог українського народу рідної мови в школі й пресі та розвитку освітніх установ, товариств, клубів — замкнуто йому всі шляхи культурного розвитку й національного буття.

Новий репертуар доказував невичерпне джерело творчого натхнення Заньковецької. Вона створила найрізноманітніші, в найбільш протилежних жанрах нові

Заньковецька - Єлена
і
Садовський-Хмельницький
у п'єсі М. Старицького
"Богдан Хмельницький".

постаті: сучасна інтелігентка (Наташа в "Суєті"), проста, скромна, сердечна дружина (Маруся в "Житейському морі"), бурхлива, горда й лукава шляхтянка XVII в., зрадлива, підступна й продажна (Єлена в "Богдані Хмельницькім"), мужня, життєрадісна рибачка (Йо в "Надії" Гаерманса) . . .

В цьому театрі Садовського відбувся 15 січня 1908 р. врочистий 25-річний ювілей Заньковецької. Програма складалася з чотирьох уривків: I-а дія "Лимерівни", II дія "Лісової квітки", III дія "Чорноморців", IV дія "Дві сім'ї". Тут кожна роль протилежна за типом, змістом, віком і контрастова в жанрі: трагічна Наталя, життєрадісна Зінька, запальна Цвіркунка, безсловесна

жінка Самрося. Тільки такий “титан мистецтва”, (за словом Садовського) як Заньковецька міг витримати ці переходи протилежних перевтілювань. І Заньковецька в цей вечір доказала, що для неї не має меж ні в жанрах ні в ролях: їй було доступне все людське в людині і все творче в мистецтві.

Театр був переповнений до краю. Самі привітання тривали три години. Ювілей перетворився на свято української культури, торжество українського народу. Могутнє піднесення в театрі збільшували кожна промова, виголошення адрес і телеграм, що наспівали звідусіль. Після кожної оркестр виконував музичне привітання (туш) на честь Заньковецької, що його спеціально написав Лисенко для ювілею.

З глибоким хвилюванням слухала Заньковецька виступ селянина:

“Я приїхав до вас, вельмиповажна Маріє Константивно, з далекої Полтавщини, з Лохвицького повіту, з маленького села, яке зветься Позняками, куди й ви колись приїздили. Приїхав я через те, що в нашому селі здавна склався гурток селян, дуже прихильний до театру. Ми граємо на своїй народній сцені, інколи й по інших селах. Ось тепер наш гурт, почувши про ваш празник, звелів мені їхати до вас, щоб у цей великий день нашого життя вітати вас від щирого серця, як нашу красу, нашу гордість. Не погордуйте ж нашим простим селянським вітанням. Дайже Боже, вам, ще багато сили і здоров'я, щоб могли ще довгенько вчити людей про страждання душі людської і ворухити кам'яні серця”.

На виїнятковий тон здобулися російські актори, що грали в Києві:

“Вітаємо Тебе, царице української сцени! Яскравим блиском сяє корона слави Твоєї, на чолі натхненному Твоєму. Уся із перлів, свіглих перлів слів, що лилися з очей владою чар Твоїх! Золотом сміху окована, — сміху, що Ти запалювала в серцях, уся палаючи натхне-

ним вогнем. І алмази виблискують на ній — алмази захоплення чистого перед чарівною Твоєю творчістю. Нехай ще довгі, довгі роки сяє корона немеркнучої слави Твоєї! Царице мистецтва України, привіт Тобі! Чи чуєш Ти ніжний шепіт ароматний? Це весняні квіти вишневих садочків вітерцем прилетіли сказати Тобі привітом: “Здрастуй!” Чуєш срібний дзвін і журчання? То хвилі Дніпра багатководного Тобі шепочуть хвалу! Чи чуєш гимн золотий і могутній? То сонце України вітає Тебе! Золоті колоски сплітаючись з волошками, Тобі поцілунок принесли чорнооких дівчат і страждаючих жінок, чиє серце так чудово зуміла Ти світові розкрити. Але серед цього свята гучного слави Твоєї чи чуєш Ти голос наш: “Цариці мистецтва України привіт!”

Цей поклін перед генієм української артистки мав політичне значення в столиці України. Тут лунали голоси привітань від українських міст великих і малих, від українців усіх земель, “в Україні й не в Україні сущих”, невідомих глядачів і визначних діячів . . .

З-під далекого Афганістану писав гурток українців-вояків 30 листопада 1907 з кріпості Кушка, Закаспійського краю: “Сьогодні для всієї України велике свято — свято ювілею 25-річної невпинної артистичної Вашої праці на полі відродження українського театру ! . . Пошли ж Вам, небо, як найбільше сил працювати і надалі на ниві відновлення українського національного театру. Хай живе невмируща Ваша слава! Хай живе Україна і її театр!”

За вірність батьківщині і її мистецтву вітала Заньковецьку Західна Україна:

“У рік Вашого ювілею, який святкує вся Україна, прийміть і з Галичини щиросердечний привіт. Хоч недовго Ви тут гостили, та й за той короткий час дали змогу пізнати й одушевлятися величчю Вашого високого артизму. І ми кличемо разом з іншими: честь і слава Вам за Вашу невтомну працю на рідній сцені, честь і слава за це, що не хотіли проміняти її на іншу,

славнішу, що своєму народові присвятили талант, який міг би заяснити повним блиском на першорядних європейських сценах!

. . . Здається, наче доля в ранній Вашій молодості прийшла до Вас, як до людини, в душі якої криється незмірний скарб чуття, молодечого жару і сили великого артизму, та сказала: “можеш бути або сама щасливою і безжурною, або нещасним, пригніченим журбою і горем синам твоєї країни облегчувати недолю силою твого чародійного слова. Вибирай”.

І Ви вибрали друге.

Честь і слава Вам за те, і дай, Боже, щоб довгі і довгі літа могли працювати на рідній сцені, для слави всієї України!”

Михайло Коцюбинський чулими словами говорив про значення Заньковецької для України:

“Кожний, хто тільки знає українську сцену, хто знає її діячів, той ніколи не забуде Вашого імені, не забуде його й історія України. Тепер ми дочекалися свята Вашої праці і поспішаємо на це свято. Незабутній Кобзар українського горя поставив Слово на сторожі, а І'и понесли те Слово, щоб палити серце, щоб будити ним чуйність до світла і рідної мови. Тільки палка душа, тонке ухо і добрий зір поведуть народ на шлях сонця, на шлях переможниці-весни . . . ”

Іван Нечуй-Левицький теж писав про вплив Заньковецької на розвиток української культури.

Не всі привітання могли бути зачитані на цьому ювілейному святі, бо в них занадто виразно й яскраво піднесено значення Заньковецької для визвольних змагань України; вона визнана національним художником, що бореться за вільну Україну.

Останнім був привіт Садовського від їхньої молоді трупі, що говорив про надію на дальшу співпрацю з великою артисткою.

Ювілей Заньковецької, що перемінився був на політичну демонстрацію, затривожив уряд і поліція на-

ступного дня зробила обшук у театрі, і вторгнула до мешкання Заньковецької, шукаючи між привітаннями, телеграмами й написами на стрічках вінків виступів проти московського самодержавства.

Її подяка в пресі мусіла звучати помірковано:
“ВШ. п. Редакторе!

Дозвольте за допомогою Вашої шанованої газети звернутися до всіх тих, хто вітав мене в день 25-річного ювілею моєї діяльності на українській сцені. Складаю глибоку подяку моїм товаришам по українській і російській сценах, редакціям газет, громадським і куль-

Марія Заньковецька (1900-ті роки)

турно-освітнім установам, робітникам, студентам, усій учнівській молоді, що привітали мене в день ювілею через своїх представників.

Цей день я вважаю одним з кращих днів у моєму житті. 15 січня залишиться назавжди дорогим і пам'ятним для мене: я бачила вияви щирих, палких почуттів, вияви пошани до українського театрального мистецтва, вияви любови до нього, і ця любов показує мені, що та справа, якій я посвятила свої скромні сили, потрібна рідному народові, необхідна для його національного розвитку, для його духовної краси і сили.

Я вірю в краще майбутнє рідного народу, я вірю, ні — я певна, що свобідний геній цього народу створить нове вільне мистецтво, яке перебуватиме в глибокому органічному звязку з інтересами народніх мас, сприятиме їх розвитку всебічному, їхній боротьбі за краще майбутнє, за красиву духовно і сильну людину.

Я щаслива, невимовно щаслива, що своєю грою на сцені, своїми скромними силами української артистки сприяла пробудженню в українському суспільстві любови до рідного мистецтва і естетичному розвитку рідного народу.

18 січня.

Марія Заньковецька.

Прошу інші газети передрукувати мого листа”.

У цей піднеслий ювілейний унісон закрався й дисонанс. Рецензент “Київської мислі” умудрився вглянути в метрику народження артистки та підкреслюючи її вік — радив відступити від молодих роль. Ніхто на цю малокультурну витівку не обізвався. Проте ще довгі роки після цього ювілею Заньковецька чарувала столічну й найвибагливішу публику своєю дивовижною сценічною молодістю. Артистка тоді промовчала обиду, але при одній приватній розмові 1915 р. вона з терпким докором відізвалася, як то рецензент:

— Пише, а всі мовчать. Отже погоджуються. Усі народи вміють цінувати свої таланти. Візьміть Сару Бернар — їй сімдесят років, їй відрізали ногу, але не-

ма їй рівної, для неї пишуть спеціальні п'єси і ніхто не дозволяє собі написати рецензію, подібно до тієї, що була в "Киевской мысли" про мене, вже з одного того, що їй ніде не надрукують з пошани до артистки. У нас же, серед "громадян", усе можливо. "Рідний талант", "Україна", "Українська Дузе"—*) усе це пусті слова, які я ненавиджу з вуст "громадян", яким я не вірю . . . Що ж робити, коли нема в нашому репертуарі п'єс з ролями драматичних старух. Пишіть такі п'єси — я гратиму. Але де ж наші письменники? . . . —

Тяжку трагедію переживала Заньковецька з репертуаром, чого не зазнавала ніодна велика артистка. Клясичний, побутовий репертуар здебільша створений був для неї. Авторі брали до уваги її молодість і розчисляли на її геніяльну гру. Але в нових творах кінця 1890-их і початку 1900-х років не було драматичних ролей літніх жінок, що були б гідні її обдарованости. Їй доводилося грати драматичні епізоди, де вона захоплювала глядачів спалахами незрівняного таланту, але в яких не було матеріялу для великих складних креацій.

Не довелося Заньковецькій відограти Любу в "Блакитній троянді" Лесі Українки, яка раділа, що Зань-

---

*) Заньковецька кілька разів бачила і Дузе і Бернар у їхніх кращих ролях на гостинних виступах в Росії й Україні, та давала перевагу італійці. Зовнішня техніка й блискуча майстерність "улавати", не переживаючи Сари Бернар уступала перед мистецтвом трагічного переживання й ліричного хвилювання Дузе. Проте Заньковецька не любила, коли її, як це часто бувало, називали "українською Дузе". І С. Дурилін слушно зауважує: "вона мала рацію — для неї досить було бути Заньковецькою, донькою свого народу".

Єдиною темою Елеонори Дузе була драма сучасної європейської жінки: глибоке її кохання, щира її сердечність, її чисті поривання, що всі гинули безслідно в філістерському оточенні, в якому не було місця ні для високої любови ні для ніжних почувань. Проте коли страдниці Дузе від початку їх переживань були вже морально зламані й патологічні, то страждаючі жінки Заньковецької мали в основі здоровий ґрунт. І в цій її глибокій народності був великий оптимізм творчости Заньковецької замість безутішного песимізму Дузе. Тим то тогочасні критики ставили українську артистку вище обох світових слав. Яку б гірку долю вона не відкривала, глядачі були глибоко впевнені про душевну височінь і моральну силу її героїні.

ковецька її підготовляє. “Кращої за неї української артистки я не знаю” — писала в листі до Олени Пчілки, згадуючи, як гаряче боронила вона цю п'єсу перед напастями критиків. Не дивлячись на те, що Заньковецькій було 48 років, Леся Українка задумала зладити інсценізацію повісті Ольги Кобилянської “В неділю рано зілля копала . . .”, щоб дати артистці нову яскраву роллю “чорнобривої Тетяни”, а Кобилянська 22 грудня 1908 звирялася своїй великій приятельці, що хотіла б “страх поставити це оповідання . . . з чудовою “чорнобривою”, котру могла б відограти хіба така артистка як д. Заньковецька”. Недуга перешкодила Лесі Україні здійснити цей намір.

Учень Заньковецької, визначний актор Борис Романицький свідчив про 1915-16 і пізніші роки, що “Заньковецька грала свої молоді ролі і грала їх чудово”. Для нас це не залишає найменшого сумніву мавши потвердження у виступах реклямованих кінових зірок, що переможно вступають у шостий десяток років і не втрачають своєї зовнішньої привабливості, хоч і не мають такої могутньої мистецької обдарованості, якою визначалася Заньковецька.

Микола Садовський, що у своїх спогадах про київський сталий театр у Троїцькому народному Домі не відвів місця участі в ньому Заньковецької — все таки мусів признати, що “аудиторію притягав, звичайно, побутовий, народний репертуар. Такі п'єси, як “Безталанна”, “Наймичка”, “Бурлака”, “Не ходи, Грицю”, і т. ін. . . . справляли на неї величезне враження, і вона почала пізнавати сама себе . . .” В них переважно грала Заньковецька. Проте театр Садовського хоч і впровадив в репертуар перекладні новості та тодішніх молодих українських драматургів, але на дав Заньковецькій такої нової ролі, що була б на міру її геніяльної обдарованості та була б порівень таким постатям як Наймичка, Оксана, Софія, Зінька, Олена, Аза, Наталя

з творів Кропивницького, Карпенка-Карого, Старицького, Мирного.

Не це однак було причиною, що Заньковецька літом 1909 раптово залишила цей театр:

“ . . . Вона високо цінила і носила звання актора, ставилася до нього з великою повагою і вимагала від інших такого ж ставлення до актора. Характерно, що останнім ударом, який розбив подружнє життя Заньковецької і Садовського, був той факт, що Садовський образив Заньковецьку як артистку підчас гри на сцені; цього вона йому не могла пробачити, і вони розійшлись”. Так без відкриття подробиць мотивує Б. Романицький цей остаточний розрив Заньковецької з Садовським.

Незвичайно важко пережила цей відхід Заньковецька. Троїцький театр і його молода трупа це була теж її дитина. Туди ввійшли члени її ніжинського драматичного гуртка і туди вона вклала свої гроші.

— Коли я пішла звідти, значить, я не могла не піти — відповідала на докори Заньковецька.

“ . . . вона знаходила артистів, допомагала словом і ділом у всіх нескінчених клопотах і дрібницях, немінучих при організації трупи. Працювала з захопленням, охоче допомагала молоді, залишаючись усе таки таким же незамінним центром-сонцем у складній соняшній системі театру. Сама вона була сповнена сил . . . Здавалося б, що кожна трупа повинна берегти й деляти Марію Заньковецьку, нескінченно дорожити її присутністю у своєму середовищі, але . . . “минуло небагато днів” і вона з особистих, дуже для неї важких причин змушена була залишити молоду трупу Садовського. Що це їй коштувало — знає вона сама . . . ” Це пише Лазурська, одна з найближчих поклонниць артистки, вона теж впевняє, що Заньковецька “ніколи не переставала любити Садовського”, а й він хоч міняв своїх молодих приятелок, схилив чоло перед титанічною силою мистецтва цієї геніяльної жінки, яку

нин кохав і яка віддала йому всю свою любов і життя.

Ця неминучість пошкодила вже й без того загроженому непосильною працею її здоров'ю. Потрібне було лікування, але не було сили відірватися від театру. Як могла вона відмовитися від участі в виставах, де грав Кропивницький? У Києві 1910 р. була остання сценічна зустріч цих двох неперевершених корифеїв. Того ж року на Кавказі в часі лікування вона приєдналася до спільних із Саксаганським плянів на майбутнє. Після зустрічі з ним Заньковецька писала:

— Ми, братіку, з Тобою складемо дружбу справжню . . . —

Особиста трагедія не тільки не зломил її, але узброїла в енергію й запал до нових діл, до яких досі вона віддавала першенство Садовському: організаційного й реформаторського. Заньковецька задумала створити новий український художній театр. До неї навіть голосилася група акторів театру Садовського. Їдучи до Німеччини на лікування вона про це повідомляла Саксаганського в листі з кінця червня 1911 р.:

“ . . . Річ свою я почала так: ви мені неодноразно говорили й передавали, що коли я складу своє діло, то ви з насолодою перейдете до мене. Так ось тепер цей час настав. Я з Саксаганським думаємо з зими заснувати нове товариство, до участі в якому запрошую і вас . . . Не знаю, чи то мені так здалося, чи воно так і є напевно, але вони не думають залишити Садовського, а наша трупа їм потрібна як пугало для Садовського . . . Як що не помру там, то після повернення почнемо ьлаштування трупи. Я вірю, я почуваю, що ми створимо щось нове, красиве, і вороги наші упадуть перед нами на коліна і будуть посоромлені, а тепер цілую Тебе, як сестра люблячого брата . . . ”

Повернувшись з курорту, Заньковецька відповідала Саксаганському на його пропозицію відкласти діло до наступного року й оголосити конкурс з премією на п'єсу:

“ . . . пишу не сама, а диктую, болять руки. Взагалі здоров'я моє зараз дуже і дуже незадовільне . . . Мені дуже хотілося хоч перед смертю пограти з Тобою . . . ”

Це сталося на початку лютого 1912 р. в Москві після 10-річної перерви. Тріумф корифеїв, здавалося, скоро здійснить їхню мрію про художній театр. Ішли переговори з багатим меценатом того задуму І. Твердомедовим. У пресовому інтерв'ю Заньковецька подавала: “Наше завдання показати українській публиці її рідною мовою в художньому виконанні зразкові твори . . . Багато хто питає, чи знайдеться в нашій літературі досить п'єс для репертуарного театру. Зі свого боку я не бачу особливих перешкод. Українська література за останні часи збагатіла на солідні драматичні твори, а з народженням художнього театру, я гадаю, наші письменники стануть звертати більше уваги на рідний театр. Крім того я не бачу ніяких перешкод виставляти нам перекладні твори. Українська мова настільки багата, що на неї можна вільно перекласти кожную клясичну п'єсу. Але все це питання часу і коштів . . . ”

Трупа мала складатися з молоді, при театрі передбачено драматичну школу під художнім керівництвом Заньковецької й Саксаганського. Раптова хвороба й смерть Твердомедова перекреслили пляни. Третя спроба в Харкові теж не повелася, про що писав Саксаганський вже переселившись до Києва:

— Серденько Марусе! Я лише зараз можу написати Тобі, коли мій стан прояснився . . . Не буду Тобі описувати всіх мук, що я їх пережив, і всіх хвилювань, які завдали мені наші високоповажні українці-харків'яни, всі подробиці я розповім Тобі, коли побачимось...”

А втім невдача з художнім театром найшла небавом вияснення в пресі, яка писала, що “наші сучасні корифеї, поклавши сили свої і хист на утворення українського театру, давши йому солідний ґрунт і зробивши почесні перші кроки, повинні признати, що будуче ук-

раїнського театру не за ними” (“Українська хата”, листопад, грудень, 1912).

Мальконтенти скрізь і завжди найдуться. Театральні резонери, що вважали себе покликаними до “новаторства”, протиставляли дотеперішному народному українському театрові “нові вимоги” та вбачали в його репрезентантах перешкоду для розвитку нових течій у театрі. Тим то старалися їх відсторонити від впливів, як це було в Харкові. Для них Заньковецька як і другі корифеї могли впливати на молодь тільки трафаретними зразками побутовщини. У противагу таким “глибокодумним” поглядам підносилися інші поважні голоси. Ще з приводу 25-річного ювілею Заньковецької писав Семен Петлюра:

“ . . . Поскільки нам доводилось чути, і сама артистка стоїть за реформу українського репертуару, відчува потребу в нових ролях . . . Саме тепер артистка в повному розквіті свого великого, блискучого таланту і сценічної слави”.

Це potwierдилося і в 1910-их роках, коли Заньковецька виступала в російських столицях та групи найкращих тамошніх акторів спішили на її вистави й захоплювалися невянучою силою її мистецтва. “Це ж сама правда!” — говорив славний реформатор К. Станіславський дивлячись на 52-річну Заньковецьку-Олену в драмі “Глітай”.

А були це найтяжчі роки гостинних виступів по різних театрах кращих і менше художніх ансамблів з постійними розїздами, без відповідних умов для праці. Маленьку картину того кочового життя передає лист одної актриси до Лазурської:

“ . . . Приїхавши до Миколаєва вночі довелось всім, крім мене, ночувати в поїзді, але це був тільки початок мук. На ранок з'ясувалося, що нема вантажу, а між тим другого дня треба грати. Цього ще мало: у Миколаєві майже неможливо знайти мешкання, а обіцяні кімнати в театрі виявилися холодними й зайнятими.

Увесь день Марія Заньковецька, стомлена з дороги, пробігала по місту, нічого не знайшла і змушена була зупинитися в готелі. Нарешті настав день вистави, а костюмів нема. На щастя, в місті залишилися деякі актори з трупи Кучеренка. Увесь день бігали всі і Марія Константинівна по костюми. І ось вперше в житті довелось нашій бідній Марії Константинівній грати в чужому костюмі, перуці, на щастя, грим вона захопила з собою. Один костюм виявився занадто тісним, другий занадто широким, у театрі була така ж холоднеча як і в номері. Я тільки дивилась і дивувалась, з яким терпінням Марія Константинівна усе зносить. Театр був повний-повнісінький. Грали, хоч і в чужих костюмах, — чудово. Приймали добре. Від учительського інституту подарували Заньковецькій і Саксаганському квіти і хотіли прочитати адрес, але поліція не дозволила.

Я буваю у Марії Константинівни щодня. Вчора, щоб трохи розважитись, пішли ми в ілюзіон, навіть до двох, і залишилися дуже вдоволені. Сьогодні у Марії Константинівни настрої дещо кращий, хоч вона, бідна, одержала листа, що її мати знову хвора і що не вистачає грошей. Бідна, вічно ждуть її якісь сюрпризи. Погано те, що Марія Константинівна досі не найшла ще квартири . . . Ми часто згадуємо Вас . . . Хоч я нічим і не можу допомогти Марії Константинівні, але хоч прийду і посиджу з нею, і вона менше залишається сама. Як ми з Вами сподівалися, що нашій бідолашній Марії Константинівній буде тут краще! А вийшло зовсім інше”.

Про те, що Заньковецька не звикла була себе ошаджувати, свідчить лист до неї Саксаганського:

“Як же Ти вирвалася з Москви і як Ти доїхала? Тебе так терзали з усіх боків, що я боявся за Твоє здоров'я. Так можна і зовсім змучитись! Ти запам'ятай, моя голубко, що жоден європейський артист, який знаходиться в Твоєму стані, не проводить так часу: адже це жахливо! Уже з 11 годин у Тебе щтовханина, що

триває до самої вистави, — потім вистава і Тобі ж доводиться в двоє себе витрачати. Усі ці приятелі з сбиймами й поцілунками не помічають, як хочеться артистові залишитися самому, відпочити й зректися всього життєвого. Я знаю кількох європейських артистів Твоєї марки і ось як вони проводять життя: в той день, коли вони грають, прийому нема, приймають вони лише в дні вільні, певну кількість годин. І о 10-ій годині уже в ліжку. Мені було важко за Тебе: повір, любя”.

А Заньковецька в той час виступала в столичній пресі з обороною української театральної культури:

“ . . . Всією душею я люблю народ свій і його драму! Любячи не можу не сумувати з приводу оскудіння української драматургії. Але звичайні докори театральної критики бють майже мимо цілі, бо це явище у значній мірі треба віднести на рахунок цензурних утисків.

Автор дає чудовий твір. Я радію: ось роля!—думаю. Але . . . олівець цензора “пройшов” по п’єсі. І майже немає ні ролі, ні п’єси . . . ”

У 1914 році Київ, Черкаси, Проскурів, Москва, а в решті Одеса, в якій прагнула Заньковецька заснувати сталий театр. Його створено під назвою “Товариства українських артистів за участю М. Заньковецької, П. Саксаганського під орудою І. Маріяненка.” Діяльність його почалася в січні 1915 р. в Одесі, літом у Києві й Єлисаветі і знову в Одесі. Тут Заньковецька створила нові постаті: в драмі Л. Яновської “Вогнений змії”, в “Страшній помсті” за М. Гоголем, в “Чумаках”, “Суєті” і “Над Дніпром”, Карпенка-Карого. Мавши вже 55 років Заньковецька чарувала і в давних молодих ролях і поривала креаціями літніх жінок.

“Чи була Заньковецька Заньковецькою, виконуючи ролі літніх жінок?” — питає Б. Романицький і дає відповідь: “І глядачів і партнерів своїх, у тому числі мене особисто, Марія Заньковецька і в цих ролях так само полонила до решти. Так само викликала наше захоп-

лення великою художньою правдою, витонченістю й силою виконання.

Для прикладу він згадав про постать Явдохи, в якій є тільки одна сильна сцена: розлучання з рідною хатою:

“ . . . Репетиція “Понад Дніпром”. Заньковецька провадить репетицію нової для неї ролі матері. Після-завтра вистава, до цієї проби вона провадила важкі місця не цілком повним голосом і тоном (“прицілялась”). І от підходить кінець другої дії, де йде сцена прощання матері з своєю оселею, садибою і своїм сином Мироном (їх злидні женуть на переселення). Мирона грав Саксаганський, він же і ставив п'єсу. На сцені майже вся трупа, бо перед цим відбувалася масовка, і от перші слова матері—Заньковецької — буквально ударили по нервах усіх нас: “Ха-атко-о моя-а”, — не проговорила, а приспівуючи в пляні народного голосіння, буквально проридала ці слова Заньковецька. Ми всі окамяніли, а Заньковецька дійсно-таки ридала, ридала пючи свої сльози і заливаючи ними своє обличчя. Кінчає монолог, дає репліку Саксаганському. Дивимось, а той стоїть мовчки, очі повні сліз, пауза, щось хотів сказати, знова пауза, потім Саксаганський махнув рукою і мовчки вийшов у сад . . . Репетиція перервалась”.

Виставу “Понад Дніпром” в Одесі згадає Лазурська:

“ . . . Коли ми були у них за кулісами, Саксаганський звернувся до Заньковецької і сказав: “Ну, Марусю, трайже сьогодні так, щоб і я заплакав”. І справді, коли в сцені прощання Явдоха кинулась до нього на шию зі сльози: “Пращай, мій синочку”, — він не витримав і заплакав . . .

Дуже довга дія в хаті Павла, сповнена суперечкою між Мироном і батьком: Павло вперто обстоює необхідність переселення, Мирон всіляко намагається переконати батька залишитися на старому місці. Явдоха весь час перебуває на сцені, але тільки прислухається

до суперечки. Автор дає їй усього дві-три скупі репліки.

Цю мовчазну ролю Явдохи, яка б завдала іншій актрисі великих труднощів, Заньковецька наповняла глибоким внутрішнім змістом. От уже, воістину, коли говорило мовчання! Вона — мати, безмежно рада приїздові сина, який давно не бував на селі. Материнським щастям, материнською гордістю сяє її старече обличчя; радість випромінюється з її очей. Вона не зводить їх із сина, вона пестить його поглядом.

Пращанні Явдохи з рідною землею автор приділив дві останніх яви другої дії, у неї тут лише сім реплік, але в них Заньковецька розкрила велику народню трагедію.

Павло із сином ладні покинути рідне подвір'я. Усе лаштування закінчене. З'являється Явдоха, хитаючись від горя; її супроводжує кілька літніх жінок. Старий Павло квапить її похмуро й діловито:

“Ану, стара, ану! Ще опізнимось”.

Але Явдоха-Заньковецька не чує тих слів, вона пращається з сестрою і в її словах дихає глибока любов і ще більш глибока скорбота:

“Це я вмираю, сестро! Прости мене, коли в чім согрішила”.

У неї помертвіло все лице, уста сковані, голова похилилася — здається, вона справді умирає, а не відійджає. Попрошталася з сестрою і — тепер прощається з літніми жінками, її однолітками, сусідками:

“Простіть мені, сестриченки! Зросли ми всі вкупі, гуляли-діували вкупі . . . ” Скільки лагідної вдячності і тяжкого горя було в Заньковецької у цих коротких словах! Але ось обличчя Явдохи, потемніле від скорботи, на мить осяває наче сонячним променем, що прозирнув з-за хмар:

“Коси нам розплітали, заміж нас видавали . . . ”

Це вона пращається зі своїм минулим щастям, з давно минулою молодістю . . . І знова обличчя її все

пересмикнулося невтішною скорботою від усвідомлення:

“Розділять нас горами високими, лісами густими, ріками глибокими, не побачимось ми, сестриченьки, на цьому світі!”

Надаремно впертий Павло хоче спинити цю скорботу скупими словами, що, може, й інші переселяться на чужу сторону. Явдоха відстороняє чоловіка, суворо, майже гнівно: “Ой, ні, ой ні! На віз сідаю — у гроб вступаю, за гору заїжджаю — землею мене засипають! Пращайте!” — і кидається на груди старшого сина. Вона вкриває його голову незчисленими поцілунками, лестить його, не знаходить слів висловити йому материнську ласку й піклування:

“Сину мій дорогий, гордосте й радосте моя! Тебе я покидаю — серце одриваю”. Син хоче втішити матір, ніжно її обнімаючи. Павло намагається знову нагадати дружині, що час їхати на залізницю, але спинити її горе не можна — найтяжче горе ще попереду. Явдоха-Заньковецька кидається від сина й чоловіка до хати і в нестримному пориві горя цілує ріг цієї хати. Ніхто не сміє утримати її — ні чоловік, ні син, ні сестра.

Вона вкриває поцілунками стіну старої хати, примовляючи із слізною любовю-тугою:

“Хатко ж моя, хатко моя! Я ж тебе будувала, я ж у тобі діток рожала, щастя у Господа благала . . . Пращай, пращай, моя рідна оселе, не будеш ти чуть мого голосу . . .”

У цьому пращанні з хатою Заньковецькій вдавалося передати найчистішу любов жінки до свого трудового гнізда, висловити її горе від розлуки з рідними місцями.

Скорбота Явдохи настільки велика, що вона сколихнула жаль навіть у суворого Павла, і, він витираючи сльози, зі словами: “Пращайте!” пішов з подвіря. Явдоха залишилася сама із сином: її пращання не скін-

чилося, перед нею найважче пращання. Явдоха-Заньковецька робить спробу піти за розчуленим чоловіком, але раптом спиняється, хвилину стоїть нерухомо, і з її грудей виривається тяжкий стогін:

“Ой, ніженьки мої не піднімаються, до рідної землі приросли”.

Вона падає на землю і благає її про прощення:

“Свята земле, рідна земле! І батькові, і матчині ніженьки по тобі ходили, і кісточки їх ти прийняла до себе . . . Чим же ми так согрішили, що ти, немов, зрікаєшся, викидаєш нас на чужину”.

Відчаю Явдохи нема меж, але, немов стямившись, вона вигукує з глибокою полегкістю:

“Ой, візьму ж я оцю грудочку землі святої, нехай вона мені нагадує на чужій чужині рідну родину, милу мою країну”. З любов'ю і пошаною зашиває вона жменю землі в чисту льняну ганчірочку і прикріплює святощі до нашійного хреста. Хитаючись, Явдоха підводиться. Спираючись на руку любимого сина, повільно іде до возів переселенців, але раптом обертається, зупиняється і останній скорботний стогін виривається з її грудей:

“Пращай, моя . . . хатино рідна! . . . Пращай!”.

Тоді, без фонографів, без фільмових апаратів, мистецтво сценічної гри тривало лише в хвилину творчості, воно невловиме в минулому, але живим спогадом є для того, хто нею насолоджувався. З вдячністю читаємо спогади про чудову гру Заньковецької написані Н. Богомолець-Лазурською, якій вдалося скопити могутній порив генія артистки, що з невеличкої ролі створила величнотрагедійний образ матері, яка має велику любов до своїх дітей але ще глибшу любов до рідної землі, до України. Цей епізод у п'єсі геніяльна гра Заньковецької перетворила на національну трагедію.

Давній і новий репертуар, старі й молоді ролі Заньковецька грала в Одесі разом з Саксаганським, Ліниць-

кою, Маріяненком, Романицьким і другими відданими їй молодими акторами до лютого 1917 р. Але умовини для її театру були дуже важкі. Треба було перейти до дешевого дерев'яного будинку-сарая, де в убіральні Заньковецької замерзала вода. Як видно, голос обурення й алярму Н. Богомолець-Лазурської в газеті "Одеський Листок" показався даремним. Нікого не зворушувало те, що:

" . . . В Одесі, в цьому величезному, густо населеному місті, не знайшлось жодного театру, де б Марія Заньковецька могла спокійно, протягом всієї зими, не поневіряючись по провінції, не підриваючи свого і без того слабкого здоров'я, продовжувати плідну роботу...

. . . Хай буде соромно нам, українському суспільству не тільки міста Одеси, а всьому, — розсіяному по різних місцях держави, — соромно, що досі у нас нема українського театру імені Марії Заньковецької,*) що наша національна гордість і краса, наша велика артистка, як раніше, так і на схилі своїх днів, змушена грати мало не в сараях, робити запити по Сумах, Кременчуках, Бердичевих, чи нема де вільного театру. Хто близько знає театральну справу, тому добре відомо, скільки матеріальних витрат і моральних мук являє собою цей кочовий спосіб життя, з трупю 60 чоловік, з хором, оркестром і власними декораціями.

Марія Заньковецька — артистка, якою по справедливості могла б пишатися не тільки Україна, не тільки Росія, але й уся Європа; артистка, за ріжносторонністю таланту якої немає рівних. І таку артистку ми не вміємо обставити, як вона на те заслуговує, не вміємо берегти

---

*) Чи не вперше в Канаді знайшлося драматичне товариство, що обрало собі ім'я великої артистки? У 1911 р. засновано в Вінніпегу драматичний гурток, який наступного року названо іменем Марії Заньковецької. З нього виросло заслужене, найчисленніше та енергійне "Просвітно-драматичне Товариство ім. Марії Заньковецької", що довгі роки збагачувало національне й культурне життя українців Вінніпегу. (Пор. Іван Трач: Мої спомини до історії Товариства ім. Марії Заньковецької в Вінніпегу, "Пропамятна Книга Українського Народного Дому в Вінніпегу", 1949).

її, не вміємо утримати в культурному центрі, мимоволі прирікаючи її на вічне мандрування . . . Сором, сором нам! . . . ”

Та Заньковецька не відпочивала, а об'їздила зі своєю молодю трупю українські міста — Миколаїв, Херсон, Кремянчук, Черкаси, Ромни, Олександрівськ та ін., даючи вистави за найдешевшими цінами. До Полтави наспіла телеграма про тяжке захворювання матері Заньковецької, що тоді мала понад 80 років. Смерть матері тяжко її прибила і кинула в небезпечну недугу, з якої ледве вирятувалася. У 35-ті роковини сценічної діяльності Марії Заньковецької, в Одесі, цим разом без участі ювілятки відбулася врочистість та намічено відкрити “Українське художнє товариство імені М. Заньковецької”. Це було 30 листопада 1917 року.

Бурхливі, революційні роки 1918-19 не відсторонили Заньковецьку від театру. При першому поверненні сил після хвороби в рідному Ніжині зорганізувала вона під своєю орудою народній театр, куди запросила Саксаганського. А коли Українська Державна Театральна Рада в Києві поставила його на чолі Державного Народного Театру в Києві, він звернувся до Заньковецької: “Люба сестро! Колись я помагав Тобі — поможи тепер мені . . . Ти будеш як ценз для театру і як зразок артистам. Мені треба зараз мати від Тебе згоду.” Заньковецька дістала теж запросини до Одеси очолити українську театральну школу, але вона вибрала—Київ.

З величезним піднесенням і захватом працювала вона в час відродження української державности, не відмовляючись теж від епізодичних ролей, як писала тодішня преса про драму Л. Старицької-Черняхівської “Гетьман Дорошенко”: “. . . Два моменти в цьому спектаклі по справжньому радували — сильне й благородне виконання Марією Заньковецькою двох “маленьких” ролей, стариці Матродори, що прокляла свого нещасного сина гетьмана, та “жіночої постаті” у

сні Дорошенка. Ці дві сценки надолужують багато чого”. (“Зритель”, 1918, ч. 18).

Бракує свідчень про те, як переживала Заньковецька трепетливі й трагічні місяці на переломі 1918-19 р. Її пригноблення можна відчитати між рядками з уривку листа з липня 1919: “. . . І ось я служу, не скажу, щоб почувала себе добре . . .” Не кидаючи стійки вона змогла взяти участь тільки в небагатьох виставах “Народного театру”. В ньому й відзначено її 40-річний ювілей.

Марія Заньковецька (1922 р.)

ема . . .” — говорив лист з 24 листопада 1922 р.

Проте підкоряюча сила й правда її мистецтва за-тріумфувала востаннє в 4-ій дії драми Кропивницького “Дві сім’ї”. Український народ гаряче вітав свою неповторну захисницю. Шість годин виголошувано привіти, телеграми з усіх кінців України. Із тодішньої столиці Харкова наспіли глибоко хвилюючі слова:

“. . . Сестро наша, і люба, і мила! Не гнівайся на нас. Устудали ми Твій робочий шлях сльозами своїх захватів, сипали квіти, що ростуть на наших полях. Житній колос з волошками приносили Тобі в дар від усіх! . . .”

Без радісного хвилювання зустрічала його Заньковецька: “І тяжко, і важко, і боляче, і не знаю, куди б поділася і чому в мене немає крил, щоб злітати до Тебе і розповісти, чому мені важко. Але, але . . . 15 грудня призначений мій ювілей . . . Ювілей мене не тішить, нема в мене близьких людей . . . душі, душі близької в мене

Характерно говорив Саксаганський: “. . . Студент з душею чистою, любов'ю братньою закидав тебе шапками і шлях твій одежею своєю устиляв! . . . і оживуть утворені тобою типи . . . Оживуть, бо тисячі людей ридали над тобою, бо колись красою їх наш край утішався і огрівсь. Не вмуть вони, як “наша дума, наша пісня не вмре, не загине”. Пройшла бурхлива хвиля вже — і, як в часи Відродження одкопували античні статуї, тебе згадали, найшли і поставили ось тут на цоколі . . . ”

Тоді “Народний театр” прийняв назву “Українського Драматичного Театру імені Марії Заньковецької”. Його актори-Заньківчани стали єдиною потіхою під кінець життя артистки, коли вона писала Б. Романицькому, що вона не тільки сумує, але й завдяки їм радіє.

**Марія Заньковецька
в останні роки життя**

Проте ті, що колись “повірили її правді” — не забували. На ювілей Е. Зарницької у квітні 1927 р. Заньковецька вислала коротку телеграму-привіт і Зарницька відписувала: “. . . публіка реагувала на всі телеграми, але, коли зачитано Вашу, наші жінки заплакали, а публіка покрила їх довгими і бурхливими аплодисментами”. Їхній відгомін доходив зрідка до сумного гнізда орлиці з понівеченими крилами.

Найближча людина, Микола Садовський, вернувшись з еміграції, раз тільки прийшов до неї, і більше не навідувався, бо не міг вислухати її справедливих

докорів за минуле. Щойно в останній дорозі, на Байкове кладовище, в часі величавого похорону цього натхненого патріота його труну направлено на Червоноармійську вулицю, щоб зупинитися під ч. 121 для пращання й замирення з його ідейною союзницею й дружиною. Тим разом розлука була коротка. Наступного 1934 року, 4 жовтня, померла Марія Заньковецька — остання з тої шляхетної раси вибранців, її найкращий листок на найвищому верховітті.

Поховано Марію Заньковецьку поруч могили Миколи Садовського, бо разом з ним вона віддала геніальний хист, полумя душі й титанічну працю — за право українського слова, за його красу, за народну честь і гідність, за вселюдське достоїнство українця, за перемогу української правди.

Головні джерела:

- С. М. Дурилін: Марія Заньковецька, життя і творчість, “Мистецтво”, Київ, 1955, переклад на українську мову П. Тернюка; стор. 520.
- Софія Тобілевич: Мої стежки і зустрічі, Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, Київ, 1957; стор. 475.
- Микола Садовський: Мої театральні згадки (1881-1917), Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, Київ, 1956, стор. 204.
- Богдан Тобілевич: Панас Саксаганський (1859-1940), життя і творчість, Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, Київ, 1957, стор. 328.
- Марко Кропивницький: Збірник статей, спогадів і матеріалів, “Мистецтво”, Київ, 1955, стор. 530.
- М. Йосипенко: Марко Кропивницький, Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, Київ, 1958, стор. 324.
- Д. Антонович: Триста років українського театру (1619-1919), Прага, Український громадський видавничий фонд, 1925.
- Софія Тобілевич: Корифеї українського театру, Портрети, спогади, “Мистецтво”, Київ, 1947.
- В. Ревуцький: П'ять великих акторів української сцени, Видання ершої української друкарні у Франції, Париж, 1955.
- Український драматичний театр, том II, Радянський період, В-во Академії Наук У.Р.С.Р., Київ, 1959.

Résumé

In the same year, but in different provinces of Ukraine were born three outstanding Ukrainians, of differing talents and classes, who achieved great fame among their contemporaries and whose names became unforgettable.

Uliana Kravchenko (literary pseudonym of Julia Schneider) was born on April 18, 1860, in the little town of Mykolajiw on the Dniester (Western Ukraine), which was then under Austrian occupation. Her mother came from the old clerical family of the Lopushansky. Her father, a petty official, had been deprived of his post because he was a Ukrainian patriot. The little girl grew up in the circle of provincial intelligentsia, under the influence of the cultured and patriotic family of Ustianowych and of her nearest kin, which had literary leanings. In Lviv, while studying to be a school teacher, she early attracted attention because of her gifts as a writer. A Polish teacher predicted that she might have a brilliant career writing in the Polish language, while her wealthy kin pressed her on the path of servility to Austria. But the gifted student, with the fiery impetuosity of young love, chose to follow the voice of the spiritual leader of the Ukrainian Renaissance—Ivan Franko. It was her friendship with this genial writer and poet which decided her future. Under his tutoring the young village teacher developed her poetic talents and became the first Ukrainian woman to publish a book of poetry: the collection of lyrical poetry, entitled "Prima Vera" was printed in Lviv in 1885. The Ukrainian Women's Movement recognized her as one of its Pioneers, for in her poems she ardently summoned them to "A New Path", to fight for equality and to help free their country from the foreign yoke. Despite the difficulties which the poetess encountered on her creative path, such as the loss of her teaching position as a direct result of her literary activities, the ideals and aspirations of her youth never ceased to warm and illuminate her, and won for Uliana Kravchenko a permanent and deserved place in literature and in the esteem of women everywhere.

Maria Bashkirtsev was born in the village of Gavronzi, near Poltava, on November 11, 1860, into a wealthy aristocratic land-owning family, related to the old court families of Eastern Ukraine. Most of her early childhood she spent in Cherniakivka, near Kharkiw, on the property of her grandparents, where she was brought up listening to the ringing Ukrainian language, songs and dances of the numerous household servants. As a little girl of ten, left for Nice on the Riviera, and there, in the world of luxury and entertainments of European aristocracy, she lived out her strange short, passionate and intense life. Universal artistic talents enabled her to dream even as a child of future glory as a ballet-dancer, singer, actress, painter, writer, promoter of literary and political "salons". While living in Paris, she became a well-known figure in aristocratic circles, universally admired for her "slav charm", beauty, elegance, wit, and achievements as a painter ("La question du divorce", "L'Atelier des femmes", "Jean et Jacques", "Le Meeting", and numerous other portraits). She won world fame after the posthumous publication of her "Journal". Gladstone called

it "the most interesting book of the 19th Century." Fantastic and contradictory myths grew up about its author. Maurice Barrès, François Coppée, André Terrier, P. Borel, Guy de Maupassant, A. Cahuet, Anatole France, all wrote novels, plays, essays in which they portrayed her fascinating personality. As the author of this unique Journal, Maria Bashkirtsev occupies an exceptional place among the figures of 19th Century literature. In it she speaks of things eternal—the beauty of life, its meaning, people, youthful exaltation, joys, sorrows, hopes and despairs, of her endless aspirations after the great, the beautiful, the heroic. But the real masterpiece is the heroin of the Journal as she reveals herself in all sincerity, with the ever-changing undertones of her tragic existence, always vibrantly alive, and pouring forth fountains of rich spiritual qualities: a genial young girl of the Ukraine. To art and life she gave herself totally, in a passionate battle with the deadly disease which mercilessly conquered her when she was but 23 years old.

Maria Zankowetska (stage pseudonym of Maria Adasowska) swelled the family of an impoverished petty knight, in the village of Zanke near Nizhyn (Chernigivshytshyna), being born the seventh child, on July 22, 1860. She grew up in the bosom of Ukrainian nature, in close contact with peasant life, which she learned in all its deepness and truth. Gifted with a phenomenally vibrant voice, and admirable theatrical talent, she already dreamed of the stage as a student in pensionate. In those days, the stage wasn't considered as a suitable career for young girls of aristocratic descent. Married to an army officer, she nevertheless abandoned a calm and comfortable life, and, breaking all the traditions of her married state, entered the thorny path reserved to Ukrainian artists. This happened after her encounter with the handsome and talented actor Nicholas Tobilewych-Sadowsky. It was the Renaissance of the Ukrainian Theatre, the first popular theatre in Europe, and in times of ceaseless Russian attacks on Ukrainian culture. Among the creators of this theatre were Mark Kropywnytsky, Nicholas Sadowsky, Michael Staritsky, Ivan Tobilewych, Maria Sadowska-Barillotti, Anna Zatyркewych-Karpynska and Opanas Saksahansky. Yet the young actress immediately began to shine among these with the incomparable brilliance of her powerful talent. She charmed her own countrymen, foreigners and even enemies, from Warsaw to the Urals, with the strongly forbidden Ukrainian language. The highest circles in St. Petersburg and Moscow attempted to capture as their own this genial Ukrainian, and invited her to the Imperial Stage. Before her were unfolded perspectives of a life filled with luxuries, high honours, and world fame. Her name was known far beyond the boundaries of the Ukraine. In comparing her to Sarah Bernhardt and Eleonora Duse, critics granted that she was superior to them by the universalism of her superb acting skill, optimism, and by the spiritual worth and moral force of her deep, popular interpretations. Distinguished contemporary writers and dramatists, such as Karpenko-Karyj, M. Kropywnytsky, M. Staritsky, Panas Myrnyj, Olena Pchilka, Lubov Yanowska, Lesia Ukrainka, Olha Kobylianska and others composed works especially for her, immeasurably enriching Ukrainian drama in the process. She never abandoned her chosen path. Stoutly enduring all the discomforts of a wandering life, she did not allow herself to be

swayed by Russian offers of glory and money. For about forty years Maria Zankowetska used her genial acting talents and flaming soul to promote the victory of the truth embodied in the tradition of the Ukrainian people, and thus strengthen the souls of her oppressed countrymen.

These three great contemporaries, separated by state boundaries, did not know of each other and followed solitary paths. But they shall forever remain the property of Ukrainian culture, whose richness and diversity they have so brilliantly demonstrated.

George D. Knysh.

ПОДЯКА

Висловлюю мою правдиву вдячність особам, від яких я позигала потрібні мені для цієї публікації здебільша малодоступні тепер видання. Були це пані Катерина Антонович, Наталка Когуська, і Тетяна Кошиць та панове Андрій Господин, Леонід Молодожанін, Петро Прокопзак і Микола Чазковський.

I. K.

